

Szegedi Tudományegyetem
Bölcsészet- és Társadalomtudományi Kar

Magyarország egy osztrák humanista szemével.
Wolfgang Lazius Magyarország chorográfiája, a *Regni
Hungariae Archaeologiae libri tres.*

(PhD disszertáció)

Csapó Fanni

Témavezető: dr. habil. Kasza Péter

tszv. habilitált egyetemi docens

SZTE BTK

Klasszika-filológia és Neolatin Tanszék

Szeged

2023

Tartalomjegyzék

Tartalomjegyzék.....	2
Köszönetnyilvánítás.....	3
I. Bevezetés	4
I.1 Caius Iulius Caesartól Wolfgang Laziusig.....	4
I.2 Wolfgang Lazius, a humanista polihisztor	5
II. Humanista chorográfiák.....	16
II.1 Humanista geográfiai irodalom és a Magyarország-chorográfiák	16
II.2 Magyarország-leírások	19
II.3 Lazius chorografikus művei	28
II.4 Archaeologia deskriptív leírása	34
III. Regni Hungariae Archaeologiae libri tres.....	42
III.1 Földleírás a politika szolgálatában	42
III.1.1 „ <i>De populorum diversorum in Transilvaniam Datasque immigratione</i> ”	42
III.1.2 Az <i>Archaeologia</i> és a politikai propaganda	47
III.2 Lazius történetírói módszere	52
III.3 Térkép és földrajzi ismeretek	64
III.4 Az <i>Archaeologia</i> forrásai	78
III.4.1 Források a magyar történetre vonatkozóan	83
III.4.2 Egy inkunabulum tanulságai: ÖNB ALT INK 5. F. 35.	89
IV. Összegzés	100
V. Felhasznált irodalom	105
VI. Szövegközlés.....	114

Köszönetnyilvánítás

Szeretnék köszönetet mondani azoknak, akik támogattak és segítettek abban, hogy megírjam ezt a munkát. Mindenki előtt a témavezetőmnek, Kasza Péternek tartozom a legnagyobb hálával és köszönettel, aki az alapszak végzése közben mentorommá vált, és azóta is töretlenül segíti tudományos karrierem, valamint mindenkor számíthatam építő jellegű kritikáira és tanácsaira, amikor kérdések merültek fel bennem. Az SZTE Klasszika-filológia és Neolatin Tanszékének oktatóinak is köszönettel tartozom, különös tekintettel Lázár István Dávidra, aki a latin kéziratos szövegek olvasásában való jártasságával segítette munkám az *Archaeologia* átírásakor.

Továbbá köszönetet mondok gimnáziumi latintanáromnak, Szabó Sárának is, aki biztos (nyelvi)alapokat adott a későbbi tanulmányaimhoz, és aki oly annyira megszerette velem a latin nyelvet és kultúrát, hogy végül egy disszertáció szülessen a doktori iskola Neolatin Programjában.

Az *Archaeologia* görög betűs részeinek az átírásában és beazonosításában Bara Péter, a német kifejezések átírásában Cziráki Zsuzsanna volt segítségemre, akinek ezúton is szeretném hálámat kifejezni.

Végezetül, de nem utolsó sorban szeretném megköszönni édesanyámnak, Fehér Andreának, és a páromnak, Lengyel Ádámnak, akik oly sok éven át támogattak, hogy tudományos céljaimat elérhessem, és ezt a dolgozatot megírhasam.

I. Bevezetés

I.1 Caius Iulius Caesartól Wolfgang Laziusig

Hogyan irányult figyelmem az antikvitásról a neolatin irodalom és filológia irányába? Megvallom az Olvasónak, hogy a szerencsés véletlenek sora vezetett oda, hogy a doktori disszertációmát Wolfgang Lazius *Archaeologiae Hungariae libri tres* című Magyarország chorográfiájából írtam.

Még a gimnáziumi latin órákon szerettem meg az antikvitást. Olyannyira kitartott ez a szeretet, hogy a történelem alapképzésen szakdolgozatomat is Caesarból akartam írni, ezért az alapképzés második évében felkerestem Kasza Pétert, hogy az ő témavezetésével szeretném elkészíteni a dolgozatot. Ő csak annyit kérdezett, hogy feltétlen ragaszkodok-e Caesarhoz vagy szívesen írnék másból. Mivel végül érdekes témát ajánlott, így a szakdolgozatomat Augustino Museo útinaplójából írtam, ami Lodovico Gritti, Magyarország kormányzója (1530-1534) halálának a körülményeit beszéli el. A tudományos diákköri dolgozatom Erhard Schön Buda 1541-es ostromát ábrázoló metszetét vizsgálta az eseményeket elbeszélő latin nyelvű forrás, a *Civitatis Budae longa obsidio* tükrében.¹ Bár mesterszakon találkoztam Wolfgang Lazius nevével, ám a doktori képzésre jelentkezéskor Vernacsics Antalt és az ő történeti műveit adtam meg témának. Végül kis kitérő után doktori képzés első félévében témavezetőm javaslatára elém került Wolfgang Lazius Erdély-leírása, majd a Magyarország-leírás, és végezetül a disszertáció témájának az utóbbit választottam.

A disszertáció célkitűzése kettős: egyrészt a dolgozat részeként szeretném az *Archaeologiae Hungariae libri tres* (továbbiakban: *Archaeologia*) első könyvének átiratát kritikai apparátussal ellátva közre adni, másrészt a Magyarország-leírást különböző vezérfonalak, és kérdésfelvetések mentén szeretném vizsgálni és bemutatni. Mivel Lazius Magyarország-chorográfiája nem az egyetlen ebben a műfajban, nem lehet anélkül vizsgálni, hogy valamiféle áttekintést ne adnék a korszakban született többi Magyarország-leírásról és egymáshoz való viszonyukról. Lazius Erdély-leírásának a vizsgálatakor azt állapítottam meg, hogy a földrajzi munkával a hivatalos propagandát igyekezett kiszolgálni, így arra gondoltam, hogy érdemes megnézni, hogy más, hasonló munkája, esetemben az *Archaeologia*, is szolgálhatott-e hasonló célokat. Az anyaggyűjtés során kezembe akadt Lazius *Reipublicae Romanae in exteris provinciis bello constitutae commentariorum libri XII* című könyve, ahol szintén érintett magyar témát (például pannóniai városok, az itt állomásozó legiók), így

¹ A forrásközlést lásd Csapó Fanni – Pesti Gábor (2018): Ismeretlen forrás Buda 1541. évi ostromáról. *Fons* 25. évf. 2. sz. 225-245. Online megtekinthető: https://epa.oszk.hu/03300/03304/00082/pdf/EPA03304_fons_2018_2_225-246.pdf (utolsó megtekintés dátuma: 2023.03.02.)

elolvastam a vonatkozó részeket. Ekkor érett meg bennem az elhatározás, hogy érdemes lenne Michael Mayr nézetét tovább gondolni. Az osztrák történész arra a következtetésre jutott, hogy Lazius az egyes történeti műveit ténylegesen felhasználta vagy szándékában állt felhasználni a *Decades* megírásakor, tehát a nyomtatásban megjelent művei a *Decades* előtanulmányaiként is funkcionálnak. Következésképpen azt kívánom bizonyítani, hogy Lazius nemcsak a *Dacades*hez, hanem más műveinek megírásakor is felhasználta korábbi műveit. Egyúttal arra is szeretnék rávilágítani, hogy Lazius történetírói módszerének sajátossága az önmagától vett gondolatok és szavak kölcsönzése. A Magyarország-leírások vizsgálatakor felmerült a térképek használatának jelentősége, így külön figyelmet fordítottam Lazius Magyarország térképe és az *Archaeologia* közti kapcsolatra, valamint a *Des Khünigreichs Hungern* (a térképhez tartozó, német nyelvű leírás) és az *Archaeologia* közötti viszonyra. Végezetül arra kerestem a választ, hogy a Lazius által *annales Hungarorum*ként megjelölt forrás melyik történeti művet takarhatja.

A dolgozat négy nagyobb egységből épül fel. A bevezető fejezetben Lazius életrajza és a szakirodalmi áttekintés olvasható, a második fejezetet a humanista chorográfiáknak szenteltem, műfaji áttekintés után a Magyarország-leírásokat veszem sorra, valamint Lazius egyéb chorografikus munkáit. A harmadik fejezetet az *Archaeologia* különböző szempontok szerinti elemzésének szántam, végezetül az utolsó nagy egység maga a szövegközlés lesz.

1.2 **Wolfgang Lazius, a humanista polihisztor**

Wolfgang Lazius polgári családból származott, 1514 október 31-én látta meg a napvilágot Simon Lazius és Otilie Schallauczer fiaként. Apja, Simon Lazius az orvostudományok doktora volt, Stuttgartból települt át Bécsbe 1511-ben, ahol később ötször is (1515, 1519, 1526, 1529 és 1532) a bécsi egyetem orvosi fakultásának dékánjává választották. A kor számos humanistája megfordult Simon Laziusék házába, mint például Georg Tannstetter, Johannes Cuspinianus, Thomas Velocisenus, Andreas Stiborius és Joachim Vadianus. Nemcsak Wolfgang Lazius apja volt a kora 16. századi Bécs prominens személye, hanem anyai nagybátyja, Hermes Schallautzer is, aki 1538 és 1539 között Bécs polgármestere volt, 1540 és 1543 között pedig a városbírói tisztséget töltötte be, ezen kívül 1546-ban királyi tanácsos lett, valamint a következő évben I. Ferdinánd megbízta Bécs erődítményeivel kapcsolatos építési munkálatok irányításával.²

Wolfgang tudós pályája 1528. április 14-én vette kezdetét, amikor is a bécsi egyetem matriculája szerint beiratkozott az intézménybe. A kor szokásainak megfelelően az *artes*

² DONECKER – SVATEK 2021, 15.; VANCSEA 1911, 5–6.; SVATEK 2015, 42.

liberales tanulmányozásának szentelte magát, majd 1532-ben megszerezte a filozófia mestere címet. Későbbi hivatásának választásában valószínűleg nagyban közrejátszott az a tény, hogy 1532-ben édesapja mellett testvére, Gabriel is áldozatul esett a Bécsben ekkor tomboló pestisjárványnak. Így apja nyomdakain haladva ugyanebben az évben megkezdte orvosi tanulmányait Ingolstadtban, a dél-német területek humanista fellegvárában. Orvos professzora Johann Agricola, aki az antik orvoslás szakértője volt, görög orvoslással kapcsolatos munkákhoz írt kommentárjairól és a munkák fordításairól vált ismertté. Feltételezhetően Agricola az egyik olyan személy, aki Lazius későbbi szakmai életútjára hatással bírt, és mint orvos és antikvitáskutató kiváló példakép lehetett Lazius számára. De ingolstadti évei alatt nemcsak Agricola bírt befolyással a bécsi humanista későbbi szakmai karrierjére, hanem az ingolstadti matematika professzor, Petrus Apianus is. Nála ismerkedhetett meg Lazius a térképészeti ábrázolás alapelveivel, valamint szerezhette abban jártasságot. Még orvosi tanulmányai alatt a Pegl von Reiffenstein és Starhemberg szolgálatában lehetősége volt az osztrák humanistának Flandriába látogatni. Leuvenben fel is kereste a kor híres térképészét Gemma Frisiust.³

Az orvosdoktori címet 1538-ban szerezte meg, a végzettség megszerzése után pedig hazatért és Bécsújhelyen kezdett praktizálni. Mint táborigorvos (*medicus castrensis*) a Habsburg sereg oldalán részt vett a budai ostromban, az 1541-es esztendőben.⁴ Ekkor oszmán fogságba esett, ahonnan szerencséjére hamar szabadult. A következő évben már Bécsben az egyetem orvosi fakultásának professzorává nevezték ki. Természetesen Lazius is megjárta az egyetemi ranglétrát, 1536-ban a bécsi egyetemen a humaniorák lektora volt, majd később, mint *professor intercalaris* tevékenykedett, az orvostanhallgatók alapképzésében az anatómiáért és a sebészetért volt felelős, ezután szerezte meg a már tekintélyesebbnek számító elméleti és gyakorlati orvoslás professzora címet. Lazius egyetemi működése rendkívül sikeres, hiszen nyolcszor is (1542,⁵ 1547, 1550, 1552, 1556, 1559 és 1561) betöltötte az orvosi fakultás dékáni posztját, valamint 1546-ban és 1560-ban az egyetem rektori tisztségét is elnyerte, 1563-ban az egyetem szuperintendenssév választották. Nemcsak egyetemi

³ DONECKER – SVATEK 2021, 15–17.

⁴ Valószínűleg nem vett részt a teljes hadjáratban Lazius, hanem 1541 júniusának végén, júliusának elején érkezett meg a táborba. Ezt támasztja alá, hogy „az 1541. május–júniusi harcok, vagyis Buda tényleges, fordulatokban bővelkedő ostroma, a június 2-i nagy rohammal, majd a budai polgárok árulásával együtt, egészen a török felmentő sereg megérkezéséig és a Gellért-hegyi védőállások kiépítéséig mindössze a beszámoló negyedét tesz ki. Ezzel szemben Lazius nagyon részletesen beszél a Gellért-hegyen elsáncolt Habsburg-sereg küzdelmeiről, a tábor viszonyairól, a vezérek közti vitákról és végül az augusztus végi nagy török-magyar rohamról, mely megelőzte a végül tragédiába fulladó augusztus 21-i kitörési kísérletet.” KASZA 2021b, 121.

⁵ Az 1542-es esztendőben mindkét szemeszterben betöltötte a tisztséget, így lehetett nyolcszor dékán hét év alatt.

karrierje ívelt felfelé, hanem orvosi működése is, hiszen 1551-ben Bécs *magister sanitatis*ának, lényegében „tiszti főorvosának” nevezték ki, illetve 1542-ben I. Ferdinánd udvari orvosának (és történetírójának is) is megtette. Lazius tevékeny orvosi működése ellenére és annak dacára, hogy más témákban milyen termékeny írónak bizonyult, nem hagyott hátra semmilyen orvostudományi jellegű írást.⁶ Valószínűleg ez az oka annak, hogy a szakirodalomban nem találkozunk olyan írásokkal, amelyek Lazius orvosi tevékenységére koncentrálnak. Nancy G. Siraisi a középkori és kora reneszánsz orvoslásról szóló könyvében⁷ külön alfejezetet szánt Wolfgang Laziusnak, ahol kitért Lazius orvosi karrierjére (praktizáló orvosként milyen tisztségeket viselt, illetve az orvosi egyetemi működéséről is írt), valamint említést tett egy darab receptről, és egy orvoslás témakörében írott beszédről, amik Laziushoz köthetőek.⁸

Lazius igazi polihisztor volt, az orvoslás mellett a történetírásnak és a térképészetnek szentelte az életét, valamint I. Ferdinánd megtette a császári érme- és régiséggyűjtemény vezetőjének is.⁹ Udvari történetíróként a Habsburg-dinasztia eredetét, Ausztria múltját kutatta. Ebben a minőségében az egyik legfontosabb munkájának tekinthető Oporinus nyomdájában, Bázelen, 1564-ben megjelentetett *Commentariorum in geneologiam Austriacam libri duo* című munkája, amiben a Habsburg-ház történetét és származását mutatta be. Az osztrák történelmet hat decasban elbeszélő főműve a *Rerum Austriacarum Decades*, ami kéziratban, vázlatosan és töredékesen maradt ránk, mivel Lazius meghalt, mielőtt a végső, nyomdakész változata elkészült volna. Kolostorok és főúri kastélyok könyvtárainak a meglátogatásával és az ott található kéziratok anyag Bécsbe szállításával, és természetesen a bécsi udvar támogatásával a háta mögött, vendéglátóival szemben érvényesíteni tudta gyűjtői tevékenységét, ezáltal olyan forrásanyag állt a rendelkezésére a *Decades* megírásához, ami túlszárnyalta a korábbi osztrák történetet megírók számára rendelkezésre álló forrásanyagot. Ehhez a kéziratok anyaghoz járult még hozzá a régészeti leletek, főként antik feliratok szisztematikus összegyűjtése és dokumentálása. A *Reipublicae Romanae in exteris provinciis bello constitutae commentariorum libri XII* című művével a kortárs humanista történetírókon

⁶ DONECKER – SVATEK 2021, 17–18.; HORAWITZ 1883, 89.; KRATOCHWILL 1985, 14.; VANCSA 1911, 7.

⁷ SIRAI, Nancy G. (2009): *Medieval and Early Renaissance Medicine. An introduction to knowledge and practice*. Chicago: University of Chicago Press

⁸ Siraisi a recept és a beszéd kapcsán a következőt írta: „ÖNB MS. 11229, *medical miscellany ending in miscellaneous recipes, some attributed to Vienna MDs; fol. 570r, >>Morselli de ordinatione D D Lazii pro phlegmate<< (some other anonymous recipes on the same folio may also be by Lazius). ÖNB MS 9472, fols. 15r-29r, >>De artis medicae praestantia et antiquitate declamatio Wolfgangi Lazii Viennae medici Caesaris<<”. (SIRAI 2009, 331.)*

⁹ Lazius írt egy numizmatikai tematikájú munkát is *Commentariorum vetustorum numismatum ... specimen exile...* címmel, amit 1558-ban Bécsben, Michael Zimmermann nyomdájában adtak ki.

is túltett. Az 1551-ben, Bázelen kiadott könyvvel a római katonai és polgári közigazgatásról nyújtott átfogó képet epigráfiai források felhasználására építve megállapításait. A *De aliquot gentium migrationibus, sedibus fixis, reliquiis, linguarumque, initiis et immutationibus ac dialectis libri XII* (1557, Bazel) népvándorlásról szóló műven Ausztria népeinek eredetét magyarázta. Szintén az osztrákok múltjának feltárásához kapcsolódó munkája a *Vienna Austriae* (1546, Bazel), ami ráadásul az első, átfogó, Bécs történetét bemutató mű. Lazius *Commentariorum Rerum Graecarum libri II* című műve, amit 1558-ban adott ki Bázelen, a történeti művek közül azért érdemel említést, hiszen itt már a térképészeti tevékenysége is megjelenik. A könyv témája az antik Görögország, a tartalmát tekintve antik és korabeli szerzők műveiből vett kompiláció, ugyanakkor Lazius a szöveget két, saját maga készített térképpel egészítette ki. Mielőtt azonban a térképészeti tevékenységére rátérnék, még szeretném felhívni az olvasó figyelmét arra, hogy Lazius milyen jó kapcsolati hálóval bírt humanista körökben: legfontosabb műveit Johannes Oporinus bázeli nyomdájában adták közre, levelezésben állt a kor két jelentős személyével, a német humanista Beatus Rhenanusszal, valamint a híres térképésszel, Sebastian Münsterrel.¹⁰

Történeti munkái mellett a másik olyan terület a kartográfia, ahol Lazius jelentőset alkotott, és egyben az osztrák térképészet úttörőjévé is vált. Az 1540-es évektől egészen 1563-ig összesen 24 térképet készített el az osztrák humanista. Magyar szempontból a legjelentősebb, a Magyarországról készített térképe, a *Regni Hungariae descriptio*,¹¹ amit I. Ferdinánd megbízásából készített és 1556-ban Bécsben jelentetett meg. *Typi chorographici provinciae Austriae cum explicatione earundem pro commentariis rerum Austriacarum concinnati*¹² címet viselő atlasza, ami Bécsben jelent meg 1561-ben, pedig az első atlasz az osztrák örökös tartományokról. A térképek elkészültét három nagyobb kutatóút előzte meg, 1548-ban Alsó- és Felső-Ausztria volt Lazius úticélja, a következő esztendőben, 1549-ben Stájerország és Karintia felé vette az irányt, majd 1551-ben Bajorország, a Sváb hercegség, Svájc és Elzász tájainak a bebarangolása következett. Az utazásai során az egyes tartományokról és tájakról készített vázlatok alapul szolgáltak a térképészeti munkáihoz. Úgynevezett történelmi térképeket is készített, hármat Hellászról (*Chorographia Helladis, Peloponnesus peninsula, Peloponnesus ex Pausanio et Strabone descriptus*), kettőt a középkori Felső- és Alsó-Ausztriáról, továbbá hadszínterekhez kötődően is készített

¹⁰ DONECKER – SVATEK 2021, 18, 21–23.

¹¹ A disszertáció III.3 fejezetében bővebb leírás olvasható a térképről, és annak az *Archaeológiához* való viszonyáról.

¹² Erről a kötetről a disszertáció II.3. fejezetében, ahol Lazius chorografikus műveit vesszük sorra, részletesebb leírás olvasható.

térképeket Lazius, amivel az utókor számára igyekezett megörökíteni a hadi eseményeket. A schmalkaldeni háborúról (1546-1547) két térképet is készített, amik kéziratos térképek szemben a metszett térképeivel. A térképhez készült egy kéziratos munka is, ami a következő címet viseli: *Incipit liber secundus Historiae Austriacae de rebus Carolo V. et Ferdinando I. longe invictissimis et clementissimis caesaribus adversus coniurationem Schmalcaldiensem in Saxonia et Misinia feliciter gestis authore Wolfgango Lazio Viennensi*. Jelenleg az ÖNB Kézirattárában a cod. 7865 jelzet alatt őrzik.¹³ A másik, hadi eseményt megjelenítő térképe a császári seregek az oszmánok elleni, 1556-os esztendőben indított hadjárat ábrázolja. A jelenlegi kutatás szerint ez az egyetlen térkép, ami a Habsburgok és az oszmánok közti 1556. évi harci eseményeket ábrázolja. A térkép és a hozzátartozó latin nyelvű kommentárt 1557-ben Bazelben, Oporinus nyomdájában adták ki. A térképhez készült egy német nyelvű leírás is, ami a jelöléseket magyarázza. A térkép különlegessége, hogy később a szöveg és a kép különvált és egymástól függetlenül jelent meg nyomtatásban. Lazius a térképeire előszeretettel tett díszítő elemeket is, például a Hellászt ábrázoló térképen mitológiai jelenetek láthatóak, az 1556-os hadjáratot megjelenítő térképen például sáttortábor, csatajelenetek.¹⁴ Lazius orvosi karrierjének ismertetésekor említett 1538-as esztendő nemcsak azért volt meghatározó az osztrák humanista életében, mert tanulmányai végére ért, hanem mert ez évben vette feleségül Anna Stronsdorfert, aki fiút szült neki. Sajnálatos módon felesége és fia, Ferdinánd 1550-ben távoztak az élők sorából. Második feleségével, Elisabeth Amassöderrel 1564-ben léptek házasságra, de frigyük nem volt hosszú életű. Fontos dátum Lazius életében az 1546-os esztendő, ugyanis ebben az évben kapott Ferdinándtól nemesi rangot.¹⁵ Lazius címerének a leírásában a következők olvashatóak: a címer bal mezeje vörös színű legyen közepén egy fehér csillaggal, míg a jobb oldali mező égszínkélegyen benne három arany színű, széttárt szárnyú pacsirtával. A pajzs felett koronával díszített lovagi sisak helyezkedjen el, melyből bal oldalt arany és kék színű, míg jobb oldalt fehér és vörös színű ornamentika fusson ki, valamint sisakból két gazella szarv nőjön ki, a jobb oldali fehér, a baloldali vörös színű legyen, a szarvából pedig mindkét oldalt három-három pávatoll nőjön

¹³ A folyó szöveg az ÖNB cod 7865 fol 15r-49v olvasható, a térképek közül az egyik a fol 1v-1ar oldalakon, a másik a fol. 14v-14ar oldalakon. A *Historia Austriaca* második könyve online is elérhető az ÖNB oldalán az alábbi linken: https://digital.onb.ac.at/RepViewer/viewer.faces?doc=DTL_7833965&order=1&view=SINGLE, bár ebben is szerepel a két kéziratos térkép, de ezek külön-külön is megtekinthetők az ÖNB oldalán. A kódex legelején levő térkép az alábbi linken érhető el: <https://onb.digital/result/10FFDF47>, a második térkép pedig ezen: <https://onb.digital/result/1108F897>.

¹⁴ DONECKER – SVATEK 2021, 22., SVATEK 2008a, 35–43.

¹⁵ „... te Wolfgangum Lazium natos et nascituros eorundemque liberos ac pleros in nobilitatis et equestris ordinis gradum extulerimus” ÖSTA HHSTA RHR MISCELLANEA 23-1-18

ki.¹⁶ Wolfgang Lazius 1565 június 19-én szélütés következtében tért meg a Mindenhatóhoz. Hatalmas könyv- és kéziratgyűjteménye a Hofbibliothekbe, a mai Österreichische Nationalbibliothek elődjébe került. Lazius Bécében a Peterkirchében helyezték örök nyugalomra, abban a templomban, amit nagyrészt saját költségén restauráltatott 1554 és 1555 között. A templom bejáratánál ma is látható sírfelirata 1586-ban készült el.¹⁷

Az utókor megítélése Lazius tevékenységével kapcsolatban változó. A térképészeti munkáit – főleg a Közép-Európa ábrázolását illetően – a 16. század két jelentős térképésze, Abram Ortelius és Gerhard Mercator, is felhasználta. Történeti munkái közül a *De aliquot gentium migrationibus* 50 évig alpműnek számított, ha valaki az antik barbaricum témakörben akart írni, majd 1616-ban váltotta csak fel Philipp Clüverts *Germaniae antiquae libri tres* című könyve. A *Vienna Austriae* német nyelvű kiadása is megjelent 1692-ben. A 16. század végére azonban kezdett megkopni Lazius hírneve és tekintélye, ugyanis már Justus Lipsius és Johannes Vossius is bírálta az osztrák humanistát a látszólag struktúrátlan munkamódszere, a forrásokból levont önkényes következtetései, a forráskritika teljes hiánya, valamint a kétes eredetű forrásaanyagok használata miatt. A modern humanizmus-kutatás az utóbbi időkig nem igazán szentelt különösebben nagyobb figyelmet Laziusnak, még ha sokrétű tevékenységi köre miatt nehéz is átfogó írást megjelentetni az osztrák humanistáról.¹⁸

Mivel orvosi jellegű elméleti munkákat nem hagyott az utókorra, sokkal inkább térképészként és történészként vívott ki magának hírnevet Wolfgang Lazius. A kutatók alapvetően, mint kartográfust vizsgálták, ezzel szemben Lazus történeirői tevékenysége elkerülte a kutatások fókuszát. Az életmű vizsgálatok a választóvonalat a nyomtatás és a kéziratosság kérdésköre mentén lehet meghúzni. Az első Lazius monográfia Michael Mayr nevéhez fűződik,¹⁹ a könyv fókuszában Lazius *Rerum Austriacarum Decades* áll. Mayr azon elgondolás mentén vizsgálta Lazius történeti, genealógiai és geográfiai írásait, mi szerint azok lényegében mind csak előtanulmányok voltak az *opus magnum*hoz. Mayr könyve nemcsak Lazius nyomtatott szövegeinek kiváló „katalógusa”, hanem a kéziratosan fennmaradt munkáinak is. A könyvben jól nyomon követhető, hogyan alakult át Lazius kezdeti koncepciója – az osztrák történelem kommentár műfajában való megírása – egy olyan történeti művé, ahol a vezérlő elv a dekadokra való felosztás, és ezzel párhuzamosan a *Rerum Austriacarum Commentarius* címet hogyan váltotta fel a *Rerum Austriacarum Decades*. Az

¹⁶ ÖSTA HHSTA RHR MISCELLANEA 23-1-18

¹⁷ DONECKER – SVATEK 2021, 25.; HORAWITZ 1883, 89.; KRATOCHWILL 1985, 14.; SVATEK 2015, 42–43.

¹⁸ DONECKER – SVATEK 2021, 28.

¹⁹ MAYR, Michael (1894): *Wolfgang Lazius als Geschichtsschreiber Österreichs. Ein Beitrag zur Historiographie des 16. Jahrhunderts*. Innsbruck: Wagner'schen Universitätsbuchhandlung

egy decasok rövid tartalmát is ismertette Mayr, valamint Lazius chorografikus műveinek rövid áttekintésére is kitért. Szerinte az *Archeologia* része lehetett volna az első decasnak, amelyben Erdély-, Magyarország-, és Ausztria-leírását követően az osztrák népekről olvashattunk volna. Mayr véleményét magam is osztom, azzal a kiegészítéssel, hogy meglátásom szerint a *Decades*ben nem abban a formában szerepelt volna a Magyarország-chorográfia, ahogyan az az *Archeologiában* olvasható, hanem az eredetileg önállónak szánt alkotást alakította volna át, hogy felépítésében jobban illeszkedjék a *Decades*ben szereplő többi chorográfia (például a *Descriptio Daciae* vagy a *Descriptio Austriae Ultradanubiae*) szerkezetéhez.

A Bécs városának történetét feldolgozó történeti munkából²⁰ nem maradhatott ki az első Bécs-leírás, a *Vienna Austriae* szerzője sem. Max Vancsa írta a Laziusról és az ő városleírásáról szóló fejezetet. Ami talán feltűnhet annak, aki olvassa Vancsa írását, hogy nem Wolfgang Lazius életrajzával, hanem annak apjával Simon Laziuséval kezdte a fejezet felvezetését, a biográfiai ismertető után már a *Vienna Austriae*ről értekező rész következik, itt érdemes megjegyezni, hogy a mű utóéletével és további kiadásával zárta a fejezetet Vancsa.

A hazai Lazius kutatás Kasza Péter nevével forrt egybe. Tanulmányai fókuszában a *Decades* ötödik decasa áll, amelyben Lazius az 1540-es és 1550-es évek történéseit jegyezte le. Az „Egy osztrák Bonfini”: Wolfgang Lazius elfeledett magyar történeti műve és Lazius-kéziratok: Filológiai alapvetés egy kritikai kiadás elé című tanulmány az kéziratok egymáshoz fűződő viszonyáról, tartalmáról olvashatunk,²¹ a *Buda oppugnata 1541: Egy korszakváltó esemény új megközelítésben* című tanulmányban²² az 1541-es budai ostrom forrásaként vizsgálja Lazius szövegét. Nemcsak az ötödik decasról írt tanulmányokat Kasza Péter, hanem az 1556-os hadjáratot megörökítő térképhez írt Lazius szövegről is.²³ Továbbá érdemes még megemlíteni az ötödik decas kilencedik könyvének forrásközlését (*Wolfgang*

²⁰ MAYER, Anton (red.) (1911): *Geschichte der Stadt Wien 4: Vom Ausgange des Mittelalters bis zum Regierungsantritt der Kaiserin Maria Theresia, 1740.* – 1. Wien: Adolf Holzhausen

²¹ KASZA Péter (2018a): *Lazius-kéziratok. Filológiai alapvetés egy kritikai kiadás elé.* Magyar könyvszemle 134. évf. 2. sz., 148–169.

KASZA Péter (2019): „Egy osztrák Bonfini”: Wolfgang Lazius elfeledett magyar történeti műve. In: Haader Lea et al. (szerk.): *Forráskutatás, forráskiadás, tudománytörténet III.* Budapest: Magyar Nyelvtudományi Társaság, ELTE BTK Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, 229–237.

²² KASZA Péter (2017a): *Buda oppugnata 1541. Egy korszakváltó esemény új megközelítésben.* Tanulmányok Budapest múltjából, 42. évf. 9–28.

²³ KASZA Péter (2018b): *Wolfgang Lazius latin nyelvű beszámolója az 1556. évi dél-dunántúli hadjáratról. (Szövegnyelvi és források.* Irodalomtörténeti Közlemények 122 évf., 4. sz., 417–443.

KASZA Péter (2020): Parafraza parafrázisa: Narratívák Szigetvár 1556. évi ostromáról. In: Bartók István, Jankovits László, Pap Balázs (szerk.): *Imitáció és parafrázis: Szövegátalakítások a régiségben.* Pécs, PTE Klasszikus Irodalomtörténeti és Összehasonlító irodalomtudományi Tanszék, 117–140.

Lazius beszámolója az 1552–1556 közti évek magyarországi eseményeiről),²⁴ valamint magyar fordításban közreadta Lazius ötödik decasából az 1540. évi Leonhard Vels vezette hadjáratról²⁵ és az 1541. évi Buda alatti eseményekről szóló²⁶ szövegrészleteket, valamint Buda visszafoglalását célul kitűző, Brandenburgi Joachim vezette 1542-es hadjáratát²⁷ is. Itt meg kell jegyezni, hogy nemcsak ez a két szöveg olvasható magyarul, hanem Kulcsár Péter fordításában az 1556-os hadjáratról szóló szöveg is.²⁸

Petra Svatek osztrák történész neve és munkássága megkerülhetetlen azok számára, akik Lazius térképészeti tevékenységéről akarnak információkat szerezni. Svatek írásai között találhatunk olyanokat, amelyek Lazius térképészeti tevékenységét átfogóan vizsgálják, és olyanokat, amik Lazius osztrák térképészeten betöltött úttörő szerepére kívánnak rávilágítani.²⁹ Vannak olyan tanulmányok, amelyek a térképekkel kapcsolatban konkrét témakört ölelnek fel, az egyik az osztrák területeket ábrázoló térképek (ezek lényegében a *Typi chorographici provinciarum Austriae* térképei),³⁰ a másik az úgynevezett történelmi térképek, azaz a Hellászt ábrázoló térképek, a schmalkaldeni háború leírásához készített, és az

²⁴ KASZA Péter (2017b): *Wolfgang Lazius beszámolója az 1552–1556 közti évek magyarországi eseményeiről*. Lymbus. Magyarságtudományi forrásközlemények, 89–116.

²⁵ KASZA Péter (ford.) (2021): Wolfgang Lazius: A magyar történelem első könyve Leonhard Vels báró Visegrád, Pest és Fehérvár ostromai során 1540-ben véghezvitt tetteiről. in: Kasza Péter (szerk.): *Buda Oppugnata. Források Buda és Pest 1540–1542. évi ostromainak történetéhez*. Budapest: Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 25–42.

²⁶ KASZA Péter (ford.) (2021): Wolfgang Lazius: A magyar történelem második könyve Wilhelm von Roggendorf báró Buda alatti tetteiről és a mieink szerencsétlen visszavonulásáról. in: Kasza Péter (szerk.): *Buda Oppugnata. Források Buda és Pest 1540–1542. évi ostromainak történetéhez*. Budapest: Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 121–153.

²⁷ KASZA Péter (ford.) (2021): Wolfgang Lazius: A magyar történelem harmadik könyve mindarról, amit a nemes Ferdinánd király és más német fejedelmek hívására és nevében Brandenburgi Joachim választófejedelem Magyarországon az 1542. évben véghez vitt. in: Kasza Péter (szerk.): *Buda Oppugnata. Források Buda és Pest 1540–1542. évi ostromainak történetéhez*. Budapest: Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 427–453.

²⁸ Kulcsár Péter (ford.) (2007): Wolfgang Lazius: A török ellen 1556-ban Pannóniában, Babócsánál és Szigetnél végrehajtott tettek elbeszélése. in: Kulcsár Péter: *Krónikáink magyarul III/2*. Budapest: Balassi Kiadó, 49–56.

²⁹ SVATEK, Petra (2006a): Wolfgang Lazius - A Viennese Scholar of the 16th Century and his Political and Historical Maps. *Journal of the International Map Collectors' Society Vol. 104*, 36-46.

SVATEK, Petra (2006b): Wolfgang Lazius. *Leben und Werke eines Wiener Gelehrten des 16. Jahrhunderts. Wiener Geschichtsblätter* 61 Bd. 1 Heft., 1–22.

Petra SVATEK (2008b): Wolfgang Lazius und seine kartographischen Werke. *Kartenanfertigung – künstlerische Kartenelemente - wissenschaftlicher Stellenwert der Karten im internationalen Vergleich. Mensch - Wissenschaft - Magie. Mitteilungen Österreichische Gesellschaft für Wissenschaftsgeschichte*, 25 1–39.

³⁰ SVATEK, Petra (2015): The "Typi chorographici provinciarum Austriae" (1561) by Wolfgang Lazius. In: Holzer, Gerhard – Newby, Valerie – Svatek, Petra – Zotti, Georg (Hrsg.): *A World of Innovation. Cartography in the Time of Gerhard Mercator*. Cambridge: Cambridge Scholars Publishing, 40–62.

SVATEK, Petra (2008a): Die Geschichtskarten des Wolfgang Lazius. *Die Anfänge der thematischen Kartographie in Österreich. Cartographica Helvetica* 37, 35–43.

SVATEK, Petra (2010): Die „Austriae Chorographia“ des Wolfgang Lazius. In: Holzer, Gerhard – Horst, Thomas – Svatek, Petra (Hrsg.): *Die Leidenschaft des Sammelns. Streifzüge durch die Sammlung Woldan*, Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 485–504.

1556. évi török ellenes hadjáratához készített térképek.³¹ Petra Svaterk írásai mellett még Eugen Oberhummen és Franz von Wieser *Wolfgang Lazius Karten der Österreichischen lande und des Königreichs Ungarn aus den Jahren 1545-1563* című könyvét kell megemlíteni,³² amelyben az Ausztriáról készült térképek mellett két külön fejezetet szentelnek a Magyarországról és az 1556-os hadjáratról készült térképeknek is. Sőt Lazius Magyarország-térképéről értekező részénél a Lázár-deák térkép és Zsámboky 1571-es Magyarország térképének elemzése is helyet kapott. Amit még érdemes kiemelni, hogy a függelékben a könyvben említett Lazius-térképek másolatai nagy felbontásban megtekinthetőek, igaz a Magyarország térkép nem egyben, hanem részleteiben.

Ha Lazius Magyarországra vonatkozó térképeiről szeretnénk olvasni, akkor Papp-Váry Árpád és Szathmáry Tibor könyveit kell a kezünkbe venni. Papp-Váry Árpád *Magyarország története térképeken* című könyve,³³ amiben egyrészt a magyar térképészet történetével ismerkedhet meg az olvasó, másrészt az antikvitástól napjainkig olyan térképekkel, amelyek Magyarországot ábrázolják. A térképek mellett egy rövid, fél vagy egy oldalas összefoglaló olvasható, míg az 1556-os hadjárat térképe teljes terjedelmében látható, addig a Magyarország térképből csak egy részletet közöl Papp-Váry. Szathmáry Tibor *Descriptio Hungariae. Magyarország és Erdély nyomtatott térképei 1477-1600.* című könyvében az antikvitástól kezdve egészen az 1600-as évekig találhatunk térképeket,³⁴ amelyek Pannoniát vagy Magyarországot ábrázolják. A könyvben szereplő első térkép Ptolemaiosz Pannonia és Dacia térképe, amit 1477-ben jelentettek meg, innen a címben szereplő évszám. Szathmárynál Papp-Váryéhoz képest bővebb elemzést olvashatunk Lazius magyar vonatkozású térképei kapcsán, valamint említést tett Lazius mára eltűnt Erdély-térképéről (*Fontes rerum Transylvanicarum*) is. Ami különösen értékessé teszi a könyvet, hogy az egyes térképek jellemzésekor Szathmáry igyekszik megvizsgálni azok egymáshoz fűződő viszonyát is, valamint a könyv végén lezármazási táblázatban szemlélteti mind az Erdély, mind a Magyarország térképek egymáshoz való viszonyát. Lazius Magyarország térképeit illetően még Hrenkó Pál

³¹ SVATEK, Petra (2008a): Die Geschichtskarten des Wolfgang Lazius. Die Anfänge der thematischen Kartographie in Österreich. *Cartographica Helvetica* 37, 35–43.

SVATEK, Petra (2012): "Rei contra Turcas anno MDLVI brevis descriptio": Eine Geschichtskarte des Wolfgang Lazius aus dem Jahre 1557. In: Beineke, Dieter – Heunecke, Otto – Horst, Thomas – Kleim, Uwe (Hrsg.): Schriftenreihe des Instituts für Geodäsie Universität der Bundeswehr München 87. Neubiberg: Univ. der Bundeswehr München, Fak. für Bauingenieur- und Vermessenswesen, Studiengang Geodäsie und Geoinformation, 237–248.

³² OBERHUMMEN, Eugen – VON WIESER, Franz (1906): *Wolfgang Lazius Karten der Österreichischen lande und des Königreichs Ungarn aus den Jahren 1545-1563*. Innsbruck: Verlag der Wagner'schen Universitäts-Buchhandlung

³³ PAPP-VÁRY Árpád (2017): *Magyarország története térképeken*. Budapest: Kossuth Kiadó

³⁴ SZATHMÁRY Tibor (1987): *Descriptio Hungariae. Magyarország és Erdély nyomtatott térképei 1477-1600*. [h. n.]

tanulmányát kell megemlíteni,³⁵ ahol a Magyarország térkép deskriptív leírása mellett, a térkép elkészítését segítő munkatársakról is olvashatunk, valamint az 1556. évi hadjáratot ábrázoló térképet is bemutatja a tanulmány. Ahogyan Papp-Váry és Szatmáry könyvei esetében, úgy Hrenkó írásánál is képekkel illusztrált a szöveg. Továbbá Török Zsolt Győző *Two Maps of Hungary. A critical study of Wolfgang Lazius's chorographic maps (1556–1557)* tanulmánya sem hiányozhat a felsorolásból, az írás a lentebb szereplő tanulmánykötetben jelent meg, és Lazius Magyarországról, valamint az 1556-os török elleni hadjáratról készített térképét vizsgálta benne Török.³⁶

Végezetül, érdemes felhívni a figyelmet arra, hogy Lazius térképeit illetően nyitott szemmel kell járnia az olvasónak, ugyanis előfordulnak olyan írások, ahol nem tesznek különbséget Lazius saját térképei és az azok alapján készült térképek között. Tehát legtöbbször Lazius Magyarország térképével az Ortelius atlaszában megjelent térképet szokták azonosítani és nem az 1556-ban a *Des Khünigreichsszal* megjelent térképet, holott a két térkép között szembetűnő különbségek vannak. Hasonló történt a Nemes Klára³⁷ szerkesztette *Cartographia Hungarica* kiadvány esetében is, illetve Matthes Zündt Magyarország térképét (1567) illetően sem utalnak seholy arra, hogy Lazius alapján készült volna, noha a két térképet összevetve feltűnő a kettő közti hasonlóság.

A szakirodalom felsorolását a legfrissebb és egyben a legkomplexebb könyvvel zárom, ami Stefan Donecker, Petra Svatek és Elisabeth Klecker szerkesztésében jelent meg *Wolfgang Lazius (1514–1565). Geschichtsschreibung, Kartographie und Altertumswissenschaft im Wien des 16. Jahrhunderts* címmel.³⁸ A tanulmánykötet megszületésének apropója a Lazius születésének 500. évfordulójára rendezett konferencia volt. Az előszó és a Lazius életrajz után három nagyobb egységre osztották fel a könyvet. Az első fejezetben a térképészet és térképezés/térfogalom a vizsgálódás tárgya, a második fejezet fókuszában a történetírás és a filológia áll, míg a harmadik fejezetben Lazius régiség- és római feliratok gyűjtésével kapcsolatos tevékenysége.

³⁵ HRENKÓ Pál (1979): Lazius Magyarországi térképei. *Geodézia és kartográfia* 31 évf. 4. sz., 276–284.

³⁶ TÖRÖK, Zsolt Győző (2021): *Two Maps of Hungary. A critical study of Wolfgang Lazius's chorographic maps (1556–1557)* in: Stefan Donecker, Petra Svatek, Elisabeth Klecker (Hgg.) *Wolfgang Lazius (1514–1565). Geschichtsschreibung, Kartographie und Altertumswissenschaft im Wien des 16. Jahrhunderts*. Wien: Preasens Verlag, 107–138.

³⁷ NEMES Klára (szerk.) (1972): *Cartographia Hungarica. Collectio I. Magyarország térképei a XVI. és XVII. századból faksimile kiadásban*. Budapest: Magyar Helikon és Kartográfiai Vállalat

³⁸ DONECKER, Stefan – SVATEK, Petra – KLECKER, Elisabeth (Hgg.) (2021): *Wolfgang Lazius (1514–1565). Geschichtsschreibung, Kartographie und Altertumswissenschaft im Wien des 16. Jahrhunderts*. Wien: Preasens Verlag

A fentiek alapján látszik, hogy bár számos tanulmány született Lazius munkásságát illetően, de azok leginkább a térképészeti tevékenységére koncentrálnak. Az életmű javát kitevő azon történeti tárgyú írások, amelyek kéziratban maradtak fent és a feldolgozásra várnak, az utóbbi évtizedben kerültek a kutatás fókuszába, Főként Kasza Péter munkásságának köszönhetően.

II. Humanista chorográfiák

Mivel Lazius *Archaeologiája* nem az egyetlen Magyarországról született földleírás a korszakban, hanem a 15. és 16. században Magyarországról készült chorográfiai irodalom egy darabja, ezért az *Archeologia* helyét és jelentőségét értékelendő érdemes röviden áttekinteni azt a szövegtörzset, melynek tematikájánál fogva a részét képezte. Ebben a fejezetben Pietro Ransano, Antonio Bonfini, Johannes Cuspinianus, Brodarics István és Oláh Miklós Magyarország-leírását kívánom áttekinteni. Az *Archeologia* nemcsak a Magyarországról készült chorográfiai irodalom részeként értelmezendő, hiszen Lazius más területekről is írt chorográfiákat, így ahhoz, hogy tiszta képet kapjunk az *Archaeológiát* illetően, Lazius chorográfiáiról is szükséges egy rövid összefoglalót adni.

II.1 Humanista geográfiai irodalom és a Magyarország-chorográfiák

Ransano és Bonfini magyar története, Oláh *Hungariája* és Brodarics Mohács-története mindig is a kutatások előterében álltak. Juhász Lajos doktori értekezésében még a Thuróczy-krónikával vetette össze Bonfini *Decadesét*,³⁹ Kulcsár Péter már az *Epithoma* és a *Decades* közötti viszonyt vizsgálta,⁴⁰ és talán nem túlzás azt állítani, hogy a Bonfini kutatás Kulcsár Péter nevével forrt össze.⁴¹ Oláh Miklós művét az egyes kutatók különböző szempontból közelítették meg. Balog Margit számára lehetséges művelődéstörténeti forrásként volt fontos és érdekes a *Hungaria*,⁴² Fodor István a települések névanyagát vizsgálta,⁴³ Kasza Péter az írott szöveg és a Lázár-térkép közötti összefüggéseket,⁴⁴ míg Szabadi István Oláh Miklós

³⁹ JUHÁSZ Lajos (1938): Thuróczy és Bonfini krónikájának összehasonlítása Zsigmondtól Mátyásig. in: *Kolozsvári-Szegedi Értekezések a magyar művelődéstörténelem köréből* 37. Szeged: Árpád Nyomda (online elérhető: http://acta.bibl.u-szeged.hu/50260/1/kolozsszeged_muvtort_037.pdf – utolsó megtekintés: 2023.01.10.)

⁴⁰ KULCSÁR Péter (1963): Bonfini-forrástanulmányok (I. közlemény). In: Karácsonyi Béla (szerk.): *Acta Historica XII.*, Szeged, – online elérhető: http://acta.bibl.u-szeged.hu/37044/1/historica_012.pdf (utolsó megtekintés: 2020. 06. 25.)

Az *Epithoma* és a *Decades* viszonya mellett Kulcsár az *Epithoma* kéziratának vizsgálatával is foglalkozott. KULCSÁR Péter (2010): Ransanus *Epithomájának* kéziratái. in: *Eszmék, legendák, történelem és történetírás (Tanulmányok)*. Budapest: Lucidus Kiadó, 98–114.

⁴¹ KULCSÁR Péter (1973): Bonfini Magyar Történetének forrásai és keletkezése. In: Klaniczay Tibor (szerk.): *Humanizmus és Reformáció I.* Budapest: Akadémiai Kiadó

KULCSÁR Péter (2010): Bonfini-kéziratok. in: *Eszmék, legendák, történelem és történetírás (Tanulmányok)*. Budapest: Lucidus Kiadó, 115–142.

⁴² BALOGH Margit (1903): Oláh *Hungariája* mint művelődéstörténeti kútfő. Bölcsészeti doktori értekezés. in: *Művelődéstörténeti Értekezések* 8. Budapest: Hornyánszky Viktor csász. és kir. udvari könyvnyomdája

⁴³ FODOR István (1990): Oláh Miklós *Hungariája*: egy eddig ismeretlen kézirat és a magyar nyelvi adatok tanulságai. in: Klaniczay Tibor (szerk.): *Humanizmus és Reformáció* 17. Budapest: Akadémiai Kiadó

⁴⁴ KASZA Péter (2019): Miklós Oláh's *Hungaria*: Sources and Context. in: Emőke Rita Szilágyi (Hg.): *Nicolaus Olahus 450*, PUGW Band XVII. Wien: Institut für Ungarische Geschichtsforschung in Wien - Balassi Institut Collegium Hungaricum, Wien - Ungarische Archivdelegation beim Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Wien, 107–121.

szerepét Georg Reicherstorffer *Chorographia Moldaviae*jának létrejöttében.⁴⁵ Aki pedig Brodarics életével, működésével és irodalmi tevékenységével szeretne foglalkozni, annak számára Kasza Péter tanulmányai és könyvei megkerülhetetlenek.⁴⁶ Ugyanakkor, ha alaposabban megnézzük a fellelhető szakmunkákat, akkor azt kell látnunk, külön-külön foglalkoztak az egyes chorografikus művekkel, ám ez idáig összegző munka nem született a témában. Eddig váratott magára egy olyan összefoglaló munka megírása, amely a fent említett Magyarország-leírások szisztematikus egybegyűjtését és azok meghatározott szempontok szerinti összevetését vizsgálta volna. A disszetáció e fejezetében ezért egy rövid áttekintést kívánok adni a Magyarország-leírásokról, ami szükséges ahhoz, hogy megérthessük, hogy Lazius *Archaeologia*ja miféle chorográfiai irodalomba ágyazódik bele.

A földrajzi irodalom műfaját az antikvitás után a humanizmus fedezte fel újra magának a 15. században. Mintaképként az antik irodalom szolgált, elsősorban a görögység lesz a követendő példa a humanisták számára. Ugyanis a geográfiai terén inkább a görögök alkotta önállót, míg a latinok alapvetően a görög munkákat másolták. Hérodotosz görög történetíró volt az első, aki a történetírást és a földleírást összekapcsolta, egy eseménytörténetet hosszabb-rövidebb földrajzi exkurzusokkal szakított meg. Tőle jutunk el Sztrabón *Földrajzi feljegyzések* (*Geographika hypomnēmata*) című munkájáig, ahol már a földrajzi előadás dominált, amit történeti betoldások szakítottak meg. A görög geográfusok közül még Klaudiosz Ptolemaioszt kell megemlítenünk. A *Földrajzi segédletekben* (*Geographika huphegészisz*) 7000 helységnév, számos folyó forrásának és kanyarulatának, illetve hegyek kiterjedésének koordinátáit adta meg. Továbbá egy vetülettani, valamint térképrajzoláshoz kartográfiai tanácsokat tartalmazó fejezetet is beleírt munkájába. A latinok között három személyt érdemes kiemelni, mint a deskriptív geográfia művelőjét: Pomponius Melát, idősebb Pliniust és Soloniust. Mindhármukra igaz, hogy írásaik kevésbé a saját kutatásaikon, mint inkább a

⁴⁵ SZABADI István (1994): Oláh Miklós és Reicherstorffer Chorographia Moldaviae-ja. In: Mózes Huba (szerk.): *Program és mítosz között: 500 éve született Oláh Miklós. Az 1993. január 9-10-i kolozsvári megemlékezés anyagából*. Budapest: Szent István Társulat, 47–50.

⁴⁶ KASZA Péter (2012): Stephanus Brodericus Epistulae. in: Békési Enikő – Szörényi László (szerk.): *Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum Series Nova XVI*. Budapest: Argumentum Kiadó, (online megtekinthető: <https://szovegtar.iti.mta.hu/hu/muvek/epistulae/> - utolsó megtekintés: 2023.01.11)

KASZA Péter (2014): Egy elveszett kiadás nyomában. in: Tóth Gergely (szerk.): *Clio inter arma: Tanulmányok a 16.–18. századi magyarországi történetírásról*. Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 39–65.

KASZA Péter (2015): Cuspinianus oratio protreptica und ihr Echo in Ungarn. in: Thomas Baier (Hg): *Würzburger Humanismus*. Tübingen: Gunter Narr Verlag, 175–184.

KASZA Péter (2015): Egy korszakváltás szemtanúja: Brodarics István pályaképe. Pécs, Budapest: Kronosz, MTT,

KASZA Péter (2015): Holttest a patakban. *Magyar Könyvszemle* 131. évf. 4. sz., 397–412.

görög szerzők felhasználásán alapultak. Tehát a humanisták számára a klasszikus latinság hatása sokkal inkább azon törekvésben mutatkozott meg, hogy sokoldalúan tárják fel a régi állapotokat, például összegyűjtsék az antik emlékeket és feliratokat.⁴⁷ Ezt például nagyon jól kiviláglik a humanista chorográfiákban, hiszen Bonfininél vagy Laziusnál is előkerülnek feliratok a földleírásaikban.

Mielőtt a műfajok ismertetésére rátérnék, fontos megjegyezni, hogy a humanista geográfiák nem egyenlőek a mai földrajztudománnyal, eltérő a téma és az alkalmazott módszer is. Sokkal inkább rokoníthatóak a mai útikalauzokkal, ezért a geográfiai helyett a földleírás terminológia helytállóbb. A mai földrajztudomány módszerében eltér a humanista geográfiától. Az akkori kutatások fő tere a filológia lett. A cél az antik relikviák összegyűjtése és kategorizálása, továbbá az ókori emlékekkel való foglalkozás volt, valamint egy-egy település antik eredetének bizonyítása és azonosítása az etimológia segítségével. Bár a humanista földleírásokban a történetírás és az etnográfia mellett már a természeti, a gazdasági és a politikai földrajz néhány eleme is fellelhetővé vált, az egyes művek nem igazán léptek túl az érdekes természeti jelenségek, a kedvező földrajzi fekvés vagy a kiváló minőségű termények számba vételénél. Az országleírások is inkább a jelentősebb települések és azok nevezetességeinek (híres személyek, épületek, események és természeti jelenségek) felsorolására szorítkoztak.⁴⁸

A műfajokat tekintve rendkívül széles skálán mozog a paletta, de alapvetően a geográfiai irodalom három „főműfajt” kategorizál:

- a kozmográfiára, amely az ismert világ leírására vállalkozik. A legismertebb kozmográfia minden bizonnyal Sebastian Münster 1544-ben kiadott munkája a *Cosmographia*.
- a chorográfiára, amely fókuszában egy adott terület áll, legyen az akár egy ország, vagy csak annak egy régiója. Ahogyan Wolfgang Lazius *Descriptio Daciae sive Transilvaniae* című műve Erdély részletes leírására koncentrált.
- a topográfiára, ami egy adott településről ad leírást. Ilyen mű például Lazius 1546-ban megjelent *Vienna Austriae. Rerum Viennensium Commentarii in Quartuor Libros distincti* című munkája.

Ezen műfajok mellett a geográfiai irodalom körébe sorolható a humanista irodalom egyik jellegzetes műfaja a város-laudatio is, vagy akár a földrajzi tematikájú lexikonok, gondolva itt Flavio Biondo *Italia illustrata*jára. Továbbá az önálló földrajzi tematikájú

⁴⁷ KULCSÁR 2010, 20.; PAPP-VÁRY 2017, 66.; SZATHMÁRY 1987, 16.

⁴⁸ KULCSÁR 2010, 21.

munkák mellett találkozhatunk földleírásokkal történeti munkák bevezető fejezeteiben is. Ennek oka az a szinte konvencióvá váló humanista történetírói gyakorlat, hogy egy adott nép történelméről szóló történeti munka elé egy, az adott területről írott, és egyben tudományos bevezetőként (eiszagógéként) szolgáló földleírást is el kell helyezni.

II.2 Magyarország-leírások

A magyar földrajzi irodalom gyökerei szinte a semmiből bontakoztak ki, tekintve, hogy „a 15. század derekán még nincs jele a geográfiai érdeklődésnek”.⁴⁹ A 15. század második felében bekövetkező nekilendülés két tényezőnek volt köszönhető, egyrészt az európai humanizmus betörésének és szétáradásának Magyarországon, másrészt megnyílt a belső lehetőség is a földrajzi irodalom művelésére. Az első tényező esetében arra kell gondolnunk, hogy az országban is elterjedt a humanista tudományosság azon fő törekvése, amely feladatát az antik irodalom eredményeinek modern alkalmazásában látta. A megnyíló belső lehetőség alatt azt kell érteni, hogy a 15. század végére létrejötték azok a technikai és szubjektív feltételek, amelyek a geográfiai jellegű munkák megszületéséhez kellettek. Igaz, hogy a geográfia egyes elemei egészen a középkorig nyúlnak vissza. Gondolhatunk itt Anonymusra, akit Laukó Albert az „*első magyar geographus*” titulussal illetett. Laukó 1890-es tanulmányában rávilágított arra, hogy bár a *Gesta Hungarorum*-ban említett topográfiai névanyag a honfoglaló magyarok korabeli Magyarországra vonatkoztatva nem állja meg a helyét, a XI. századi Magyarország állapotainak leírása esetén azonban nagyon is helytálló. Ugyanakkor, ahogy a középkortól a reneszánsz kora felé haladunk, láthatjuk, hogy a magyar krónikákban egyre kevesebb földrajzi adattal találkozunk.⁵⁰ Azonban a kutatás számára a középkori krónikákban és oklevelekben olvasható földrajzi adatok, inkább adatgyűjtésre használhatók fel, bár törekedtek a teljességre, attól így is messze állnak és semmi rendszerezettségről vagy arra irányuló szándékról nem beszélhetünk. Kulcsár szerint „a középkori történetírásban a földrajz mellékkörülményként kerül alkalmazásra, rendszerint a krónikás kezét egyébként is vezető politikai cél közvetlen szolgálatában”.⁵¹ Megjegyzem a humanista történetírók esetében sem fog változni a politikai cél kiszolgálása a földleírás műfajának segítségével, de erre részletesebben majd a negyedik fejezetben térek ki.

Ahogy a 15. század végén szinte a semmiből bontakoztak ki a Magyarország-chorográfiák, ugyanolyan hirtelenséggel tűntek el a történetírók repertoárjából. A 16. század után nem találunk a nagy történeti összefoglaló munkákban – gondolhatunk itt Istvánffy

⁴⁹ KULCSÁR 2010, 19.

⁵⁰ LAUKÓ 1890, 367–375.

⁵¹ KULCSÁR 2010, 19., 24–25.

Miklós *Magyarország történetére*, vagy Johannes Michael Brutus *Rerum Ungaricarum libri*jére – földrajzi bevezetőt. Éppen ezért ez a fejezet kizárólag a 15. század végétől a 16. század derekáig keletkezett Magyarország-leírásokat hasonlítja össze egymással. A chorográfiák összehasonlítása a következő szempontok mentén történik:

- 1) Mű keletkezésének ideje, valamint a korszakban kiadásra került-e a munka,
- 2) Önálló mű vagy földrajzi bevezető a Magyarország-leírás,
- 3) Recepció.
- 4) Teljes vagy részleges országleírás,
- 5) Tarkítják-e exkurzusok a földleírást.

A tárgyalt munkák közül a legkorábban Pietro Ransano *Epithoma rerum Hungaricuma* keletkezett. Mivel Thuróczy János *Chronica Hungarorum*a nem felelt meg a kor humanista ízlésének, ezért Ransanót magyarországi követjárása során felkérte Beatrix királyné, hogy írja meg a magyarok történetét a hunoktól és Attilától kezdve saját koráig. Az *Epithoma* 1490 áprilisára el is készült, a kiadás mégis bő félév századott váratott magára, míg nem Zsámboky János 1558-ban Bécsben kiadta azt.⁵² Az *Epithoma* egy nagyívű összefoglaló világtörténeti munka, az *Annales omnium temporum* 61. könyve.⁵³ Ebből a Magyarország-leírás, amelyet Ransano az őstörténet elbeszélése előtti földrajzi bevezetőnek szánt, csupán két indexet ölel fel, a másodikat és a harmadikat.

Bonfini felkérésének oka ugyanaz, mint Ransanóé, az a különbséggel, hogy őt Mátyás kérte fel, hogy írjon egy a humanista ízlésnek megfelelő magyar történetet, sőt udvari történetírójának is megtette az itáliai humanistát. Bonfini 1489 közepe és 1490 februárja között kezdte el megírni a *Rerum Hungaricum decadest*, valamikor 1496 végén vagy 1497 elején jegyezhetette le az utolsó említett eseményt, az 1496. júliusi országgyűlést (RHD V.5.90-115). Az első három decas 1543-ban Bázelen nyomtatásban megjelent,⁵⁴ majd a latin

⁵² KULCSÁR 2010, 99.

Zsámboky János: *Epitome rerum Ungaricum velut per incides descripta autore Petro Ranzano, apud Mathiam regem olim triennium legato*. Bécs: Raphael Hofhalter. 1558. Majd Zsámboky kiadása után 21 évvel Pécsi Lukács is kiadta Ransano *Epithomej*át. (Pécsi Lukács: *Epitome rerum Ungaricum velut per incides descripta autore Petro Ranzano, apud Mathiam regem olim triennium legato*. Nagyszombat, 1579.)

⁵³ Ezt Ransano a Mátyásnak szóló ajánlásban maga írta le: „Amít pedig e tárgyról az említett könyvből vettem át és gyűjtöttem egybe, meg azt a néhány dolgot, amit – mint említettem – hozzátettem, nagy terjedelmű, harminc éve elkezdett és mostanáig folytatott - még kiadatlan – művemhez csatoltam, amelyet Minden idők évkönyveinek nevezek. E munkámnak hatvan könyve már készen van, ezért a magyar történelemről szóló mű amaz évkönyvek hatvanegyedik könyve lesz.” (RANSANUS 1999, 10.)

⁵⁴ Brenner Márton: *Antonii Bonfinii Rerum Hungaricum Decades Tres...* Bazel: Robert Winter, 1543.

szöveget németre is lefordították és két év múlva nyomtatásban is megjelent,⁵⁵ végül Bonfini *Decades*ének teljes szövegét 1568-ban⁵⁶ Zsámboky János adta ki.⁵⁷ Bonfini magyar történetének földrajzi bevezetője az első decas első könyvét öleli fel.

Bár Johannes Cuspinianus *Oratio protreptic*ája műfaját tekintve nem chorográfia vagy történeti munka, hanem buzdító beszéd, azonban a felsorolásból nem maradhat ki. Ugyanis, ahogyan Bordarics Mohács-története polemizál Cuspinianus röpiratával, ugyanúgy viszonyul egymáshoz a két Magyarország-leírás. Éppen ezért Brodarics történeti művében olvasható Magyarország-leírás ismertetése és megértése sem lehet teljes a Cuspinianus beszédében szereplő Magyarország jellemzés ismerete nélkül. A latin nyelvű beszédet 1526 végén Bécsben nyomtatásban⁵⁸ is megjelentethette Cuspinianus.

Részben a Cuspinianus beszédében elhangzott hamis vádakra válaszul⁵⁹ született meg Brodarics István *De conflictu Hungarorum cum Solymano Turcarum imperatore ad Mohach historia verissim*ája (*Igaz történet a magyarok és Szulejmán török császár mohácsi ütközetéről*). Brodarics célja amellet, hogy Cuspinianus vádjaira reagáljon, Szapolyai János tisztára mosdatása volt, tehát afféle védőbeszédként is tekinthetünk a *Historia Verissim*ára. Brodarics 1528 kora tavaszán írta meg a Mohács-beszámolóját, de nyomtatásban csak 1568-ban jelent meg, Zsámboky János adta ki a Bonfini-kiadás függelékeként.⁶⁰ Brodarics István jó humanista történetíró módjára történeti munkájához földrajzi bevezetőt írt, még ha az néhány bekezdésnyi is, ami az előszó utáni bevezetőben olvasható rögtön a magyar királyról érkező és az ország fontosabb tisztviselőit felsoroló szövegrészlet után.

⁵⁵ *Des Allermechtigsten Künigreichs inn Ungern warhafftige Chronick unnd anzeigung...* címen 1545-ben Bázelen jelent meg Hieronymus Boner gondozásában Bonfini *Decades*ének német nyelvű változata. (A kötet online megtekinthető: <https://www.digitale-sammlungen.de/en/view/bsb11196632?q=%28%22hieronymus+boner%22%29&page=,1>)

⁵⁶ Zsámboky János: *Antonii Bonfinii Rerum Ungaricarum Decades Quatuor...* Bázél: Johannes Oporinus, 1568. 1-106.

⁵⁷ KULCSÁR 1995, 1014–1016.

⁵⁸ Cuspinianus, Johannes: *Oratio protreptica ... ad Sacri Romani Imperii principes et proceres, ut bellum suscipiant contra Turcum, cum descriptione conflictus nuper in Hungaria facti, quo periit rex Hungariae Ludovicus...* Bécs: Johann Singriener, 1526.

⁵⁹ „Az gondolom, megéri a fáradságot, ha a háborút, melyet az isteni Lajos, Magyar-Csehország királya, ... a leghatalmasabb török császár, Szulejmán ellen ... vívott nemrégiben, és amelyben elesett, röviden leírom, már csak azért is, mert látom, hogy egyrésztől néhányan az eseményeket másképpen mesélik, mint megtörténtek, másrésztől pedig egyesek meg nem szűnnek hol egy, hol más váddal illetni a mieinket, és a csata szerencsétlen kimenetelét, nem az emberi dolgokban szokásos esetlegességnek, hanem álnokul a mieink bűnének tulajdonítják.” (BRODARICS 1979, 11.)

A témáról bővebben lásd: KASZA, Péter (2005): Cuspinians Oratio protreptica und ihr Echo in Ungarn. In: *Würzburger Humanismus*, 175-184., valamint KASZA, Péter „Mert látom, hogy néhányan az eseményeket másképp mesélik, mint megtörténtek...” Brodarics István tevékenysége irodalomtörténeti megközelítésben (doktori értekezés).

⁶⁰ Clades in campo Mohacz in qua Ludovicus occidit, a domino Stephano Boderith olim procancellario descripta. in: Zsámboky János: *Antonii Bonfinii Rerum Ungaricarum Decades Quatuor...* Johannes Oporinus, 1568. 757-774.

KASZA 2014, 39–65.; KASZA 2015, 169–173., 176–200.

A Magyarország-leírások sorát Oláh Miklós *Hungariája* zárja, az első olyan országleírás, amely már a mai tudományos igényű földrajzi munkákhoz közelít tartalmát nézve. Oláh úrnőjét, Habsburg Máriát követve németalföldi tartózkodása alatt, 1536-ban írta meg Magyarország-chorográfiáját, és a *Hungaria* majdnem 200 évig kéziratban terjedt, ugyanis 1735-ben Pozsonyban Bél Mátyás adta ki nyomtatásban először.⁶¹ Egyedül a *Hungaria* kapcsán nehéz megválaszolni a kérdést. Önálló mű vagy eiszagógé? Lehetséges, hogy Oláh Miklós célja egy átfogó történeti munka megírása volt, amely vállalkozásból mindössze a földrajzi bevezető (*Hungaria*) és az őstörténettel foglalkozó rész (*Athila*) készült el? Ha a *Hungaria* felépítését nézzük, akkor azt látjuk, hogy önmagában is kerek egész munka, valamint az önállóság benyomását keltik a mű elé illesztett epigramma sorai: „*Én csak a nyersanyagot nyújtom. Magasabb az igényed? / Írd meg több csinnal, nincs akadálya, magad...*”.⁶² E szerint Oláh a művére, mint commentariusra tekintett. Ezzel szemben a *Hungaria* zárószavai a következők: „*Miután mindezt röviden és Magyarország termékenységénél szerényebben előadtuk, térjünk rá kitűzött tárgyunkra.*”⁶³ Ezek arra engednek következtetni, hogy a munkát Oláh a humanista történetírói hagyományba kívánta beleilleszteni, azaz eiszagógének szánta a *Hungariát*, vagy csupán azt a látszatot kívánta kelteni, hogy a munka egy nagyobb egész első darabja. A kutatás jelenlegi álláspontja szerint a *Hungaria* egy nagy ívű történeti munka földrajzi bevezetője.⁶⁴ Ugyanakkor az összefoglaló munka megírása nem valósult meg, így lényegében a *Hungaria* önálló munkának tekinthető.

A fenti Magyarország-chorográfiák közül a legkézenfekvőbb minta Lazius számára Oláh *Hungariája* lett volna, hiszen mindkettő munka önálló mű, és tartalmukat tekintve a Magyar Királyság minél részletesebb bemutatása a cél. Oláh Miklós chorográfiája nem vert nagy visszhangot a korban, valószínűleg azért, mivel szintén kéziratban maradt, így nem tudott eléggé bekerülni a köztudatba, de azért így is akadt olyan, aki készülő chorográfiájához felhasználta Oláh művét. Georg Reicherstorffer a *Chorographia Transilvaniae*ben Verancsics Antal Erdély-leírása mellett a *Hungaria* Erdélyre vonatkozó részeit is felhasználta, sőt az Oláhnak szóló ajánlólevelében maga kérte a humanista főpapot, hogy lektorálja művét. Ezzel szemben Lazius Magyarország-leírásában nem mutatható ki forrásként a *Hungaria*, holott az *Archaeologia* szövege előtt olvasható ajánlólevél címzésében Oláh Miklós szerepel. Bár

⁶¹ Bél Mátyás: Nicolai Olahi archiepiscopi Strigoniensis Hungaria. In: Aparatus ad historiam Hungariae sive collectio miscella. Pozsony: Johann Paul Royer, 1735

⁶² OLÁH 200, 8.

⁶³ OLÁH 2000, 51.

⁶⁴ Bartoniek Emma, valamint Kulcsár Péter is azon az állásponton vannak Oláh kapcsán, hogy Bonfinihez és Ransanóhoz hasonló történeti munka megalkotásán dolgozott. (BARTONIEK 1975, 25-28.; KULCSÁR 2000, 132.)

Cuspinianus beszéde az oszmán veszedelem és a mohácsi csatavesztés miatt óriási népszerűségnek örvendett, ugyanakkor a Magyarország-leírás szempontjából – ez köszönhető annak is, hogy inkább toposzokkal élt beszédében az országleírás során – nem volt különösebb visszhangja Brodarics művét kivéve. Brodarics írása a Zsámboky-féle 1568-as kiadást követően robbant be a köztudatba inkább a Mohács alatt zajlott események szemtanú hitelességével való elbeszélése, mintsem a Magyarország-chorográfia miatt (a 16. század közepétől már a földleírás műfaja amúgy is leáldozóban volt). Bonfini *Decades*ének rejtett célja Mátyás bel- és külpolitikai harcaiban propagandisztikus célokra történő felhasználása volt,⁶⁵ és mint ilyen előképet nyújthatott Lazius számára, hogyan aknázhatja ki a földrajzi bevezetőt Habsburg Ferdinánd propagandájának közvetítésére.⁶⁶ Nemcsak mintaként használta fel Bonfinit Lazius, hanem forrásként is hivatkozott rá az *Archaeologia*ban, de erről az *Archaeologia* forrásairól értekező fejezetben kívánok bővebben értekezni. Mivel Kulcsár Péter már megállapította, hogy Bonfini szinte egy az egyben Ransanót másolja le és bővíti ki, tehát ebből a szempontból az *Archaeologia*ban Ransano használatának hiánya nem mérvadó.

A továbbiakban az országleírások teljességének körét, valamint az exkúrsusokat vizsgáljuk meg. Utóbbiak azok, amelyek útikönyvszerűvé teszik a Magyarország-leírást, de előbb az országleírások teljességét nézzük meg. Az országleírás teljességét két vezérfonal mentén kívánom megvizsgálni: területi lefedettség az egyik, a másik, hogy az adott munkában megjelennek-e – ha igen, akkor milyen arányban és mértékben – természet-, gazdaság- és társadalomföldrajz jellegű leírások, jellemzések. Úgy érzem a területi lefedettség, mint fogalom némiképpen magyarázatra szorul. Az *Archaeologia* sem szorítkozik csak a Magyar Királyság (vagy éppen Pannonia) jellemzésére, hanem Lazius messzebből, Illyricumtól indítja művét, így érdemes megfigyelni, hogy a fenti Magyarország-chorográfikák közül melyik indítja távolabbról a földleírást, és melyik szorítkozik kizárólag az ország területére. Ugyanakkor a területi lefedettségnek lehet egy mélységi vonulatát is kirajzolni, azaz az ország bemutatás során milyen szinteket különíthetünk el. Egyes régiókat is részletesebben leírnak a művek, esetleg a megyei közigazgatást, vagy a jelentősebb városokat is felsorolják és bemutatják?

Az *Epithoma* harmadik fejezetében a Duna folyó jellemzése olvasható, itt a folyó szigeteiről és a folyó menti városokról szerezhetünk bővebb információt, nemcsak az országhatáron belüli városokról, hanem a Duna forrásától a torkolatig terjedően. A Dunán

⁶⁵ KULCSÁR 1995, 1015.; ALMÁSI 2016, 21

⁶⁶ A földrajzleírás politikai célokra való alkalmazására, valamint az *Archaeologia*ban megjelenő mögöttes (politikai) üzentérről a disszertáció III.1. fejezetéről bővebben olvashatunk.

kívül Ransano Magyarországra koncentrált, a korabeli ország bemutatásakor megyénként haladt leírva azok természeti adottságait és kincseit, jelentősebb városait. Ami miatt még érdemes kiemelni Ransanót, hogy igyekezett valamiféle országhatár leírással szolgálni olvasója számára, még ha az kevésbé a korabeli, mint inkább az antik Pannonia leírása volt is. Bonfini Magyarország-leírása Ransanót követi, azonban ő nem elégedett meg az ókori Pannonia határainak ismertetésével, hanem távolabbról indította elbeszélését. Az első decas első könyvében az 1. mondatától a 282. mondatig Szkítia, Szarmacia és a környező területek leírását olvashatjuk, valamint az 54. mondatától a 95. mondatig egy rövid Magyarország jellemzést, majd végül a 283. mondatától az első könyv végéig Magyarország körkép következik.⁶⁷ Cuspinianus országleírása – műfajából adódóan is – kilóg a tárgyalt művek sorából, ugyanis itt nem találhatunk igazi ország leírást, inkább a magyar sereg és a oszmán sereg⁶⁸ haladási útvonaláról kapunk egy leírást, ahol számos, a Magyar Királyság területén fekvő várost és várat is megnevezett a szerző. Tehát a Magyarország-leírások közül ez a mű amelyik a területi lefedettség szempontjából a legkisebb területre korlátozódik, viszont, ha a mélységet nézzük, akkor nem maradt el a többi mögött, ugyanis itt is olvashatunk település felsorolást. Brodarics volt az első, aki a korabeli Magyar Királyság és nem Pannónia határait megadva mutatta be az ország fekvését. A királyság szívéből, Budától haladva a mai Dunántúlon át a délnyugati országrészek felé haladt, majd onnan a Felvidéktől délkelet felé. A *Historia Verissimát* olvasva ismereteket szerezhetünk az ország fekvéséről, jelentősebb tavairól és folyóiról, hegyeiről, valamint közigazgatásáról. Brodarics nem a megyei közigazgatásra koncentrált, sokkal inkább az egyes tájegységeket és tartományokat, valamint azok jelentősebb városait és természeti képződményeit igyekezett bemutatni a tőle telhető legnagyobb alapossággal. Ugyan Brodarics, csak a magyar sereg haladási útvonalát írta le, ez utóbbit annyira részletesen, hogy napra pontosan végig követhető akár egy térképen is, hogy épp merre tartózkodott a sereg. Valamint a csata ismertetése előtt Mohácsot és környékét is leírta, például mely települések fekszenek azon a vidéken, mely folyók öntözik a tájat. Bár Lazius nem ismerete a *Historia Verrisimát* – hiszen csak lazius halála után került kiadásra – és ezért nem is használhatta az *Archaeologia* megírásakor, annyiban mégis nagy hasonlóságot mutat a két mű, hogy egyik sem a megyei közigazgatás felől közelít az ország területének bemutatásához, hanem az egyes tájegységek felől. Elég megnézni az *Archaeologia* első könyvének fejezetcímeit, ahol Cumania, Gepidia, Pannonia Valeria szerepelnek. Ám egy

⁶⁷ KULCSÁR 1973, 11.

⁶⁸ Fontos megjegyezni, hogy az oszmán sereg haladási útvonala kizárólag a magyar Királyság területén történő előre nyomulását foglalja magába.

óriási különbség is húzódik a két munka között, míg Brodarics országleírásánál a korabeli országhatárok mentén haladva ismerjük meg a Magyar Királyságot, ilyen jellegű leíró résszel Laziusnál nem találkozunk. Végezetül következék Oláh Miklós *Hungariája*. Az első három, őstörténetet magába foglaló fejezet – ahol Bonfinihez hasonlóan Szkítiát is ismerteti – után következik a Magyar Királyság bemutatása, amelyet négy nagyobb egységre (Dunántúl, Szerémség, az Alföld és a Felvidék, végül Erdély Partiummal és a Bánáttal) bontva haladt alapvetően a városokra és a jelentősebb természeti képződményekre koncentrálni, valamint a két román fejedelemségre (Moldvára és Havasalföldre) is kitért. Oláh célja az volt, hogy mindenkinél pontosabb országleírást adjon, rengeteg településnevet sorol fel, ám Laziuszal ellentétben ő a korabeli (magyar) neveit adja meg a településeknek, míg Lazius az antik település(neveket) sorakoztatja fel.

A továbbiakban azt nézzük át, hogy az ország bemutatásakor az egyes chorográfiákban olvashatóak-e természet-, gazdaság-, és társadalomföldrajz jellegű részek, azaz az országleírások kitérnek-e a természeti adottságok, a természeti kincsek és az itt élő népek bemutatására. A fenti Magyarország-leírások közül Ransano, Bonfini és Oláh műve, amelyik teljesnek mondható ebből a szempontból. Azt már fentebb írtam, hogy Ransano megyénként haladva mutatta be az ország természeti adottságait, városait és a természeti kincseket. Azonban fontos megjegyezni, hogy az ország gazdagsága, bősége kapcsán a *fertilitas Pannoniae* toposz frázisai köszönnek vissza, tehát, bár olvashatunk gazdasági jellegű részeket, azok nem feltétlen a korabeli állapotot tükrözik. Az ország ethnográfiai jellemzésekor is inkább a középkori társadalomfelfogás köszön vissza *Epithomában*, mintsem az itt élő népek valós bemutatása. Tehát Ransanonál mindhárom aspektusa megvan az ország bemutatásának, ugyanakkor a korabeli állapotokról szóló információi rendkívül hiányosak. Hasonló a helyzet Bonfininél is, akinél az ethnográfiai jellegű részek csupán a Kárpát-medencében egykor megtelepedtek barbár törzsek megemlékezésével többek, de a korabeli Magyarországot illetően elődje leírását tette magáévá. Itt fontos megjegyezni, hogy az *Archaeologia* ránk maradt könyveiben Lazius szintén a barbár népek kapcsán tesz kitekintéseket, sem mint a korabeli népességet illetően. A *Hungariában* a Magyar Királyság bemutatása négy nagyobb egységre (Dunántúl, Szerémség, az Alföld és a Felvidék, végül Erdély Partiummal és a Bánáttal) bontva történik alapvetően a városokra és a jelentősebb természeti képződményekre koncentrálni, de az ország folyóiról a mű elején külön fejezetben írt Oláh. Az utolsó két fejezete pedig az ország gazdaságföldrajzi jellegű jellemzését tartalmazza, ahol Oláh ugyan említett egy-két konkrétumot (például a Temes folyó halbősége kapcsán), de a gazdaságot tárgyaló rész is, a többi Magyarország-chorográfiához hasonlóan,

inkább *fertilitas Pannoniae* toposzokat vonultat fel. Ethonográfiai vonatkozású, különálló fejezettel nem találkozhatunk a *Hungariában*, de azért a mű eleji őstörténeti fejezetekben a hunokról tesz említést a szerző, Dacia ismertetésekor pedig a magyarokról, székelyekről és a szászokról, valamint a román fejedelemségek lakosairól. Brodarics és Cuspinianus műve a leghiányosabb a Magyarország-chorográfikák közül, ugyanis egyiküknél sem található semmiféle ethonográfiai jellemzés, ezenfelül Cuspinianusnál a természetföldrajzi rész, Brodaricsnál pedig a gazdaságföldrajzi rész hiányzik. Mivel Cuspinianus célja a Német-római Császárság rendjeit megnyerni egy az oszmánok ellen irányuló hadivállalkozásnak, a Magyar Királyság jellemzésével azt kívánta megerősíteni, hogy milyen csapás lenne, ha hagynák ezt a területet az oszmánok kezére jutni. Éppen ezért Magyarország-leírása alapvetően az ország gazdagságának, termékenységének hangsúlyozására koncentrál, a híres borokat, a mezők termékenységét, az állatállományt és a halak nagy szaporulatát, valamint az ásványkincsek bőségét emeli ki. Ő is a szokásos *fertilitas Pannoniae* toposzokra építkezve írt a Magyar Királyságról, ezért a chorografikus rész inkább tekinthető *laudatio Hungariae*nek, mint az ország gazdaságföldrajzi jellemzésének. Cuspinianusszal szemben Brodarics az ország gazda(g)ságára nem tért ki, ahogyan ő fogalmazott ennek okáról: „mert ha elő akarnánk számlálni mindazokat a javakat, melyekkel Magyarország – legyen szabad igazán szólunk – Európa összes tartománya fölött bővelkedik, külön kötetre volna szükségünk”.⁶⁹ Hely szűkössége miatti magyarázkodás helyett valószínűbbnek tartom, hogy Brodarics az országot leíró részekkel is reflektál Cuspinianus szavaira. Az olvasók Cuspinianustól értesülhettek Magyarország javainak bőségéről, tőle pedig ismereteket szerezhettek az ország fekvéséről, jelentősebb tavairól és folyóiról, hegyeiről, valamint közigazgatásáról. A hiányos chorográfikák kapcsán érdemes megjegyezni, hogy az *Archaeologiában* sem találkozunk külön fejezettel, ahol az ország gazdasági jellegű leírásáról olvashatnánk, de még a természeti kincsekre vonatkozó kitekintések sem igazán jellemzőek (a Mons Almus kapcsán jegyzi meg Lazius, hogy híres a szőlőjéről a vidék).

Végezetül következzenek az exkúrsusok, amik a leginkább útikönyvszerűvé tudják változtatni a Magyarország-leírásokat. Az alábbi kategóriákat állíthatjuk fel az exkúrsusok kapcsán: híres emberek, híres események, látványosságok említése. A híres emberekről szóló exkúrsusok kapcsán gondolhatunk a Ransanónál és Bonfininél előforduló főpapokról tett említésekre, valamint Cuspinianus felsorolására, hogy Erdélyhez és a Szerémséghez mely császároknak van kötődése. A pannoniai császárokról Bonfini is említést tett, illetve az

⁶⁹ BRODARICS 1979, 22.

Archaeologia második könyvében egy-egy település esetében Lazius is előszeretettel emelte ki, hogy melyik császár születési helye. Híres események a közelmúlt egy-egy jelentős csatáját, vagy ostromát takarják, például Ransanus Nándorfehérvár városánál az 1456-os nándorfehérvári ostromról tett egy rövid kitekintést. Erről az eseményről az *Archaeologiában* is olvasható egy rövid megjegyzés a Taurinumról szóló fejezetben. Jellemző Laziusra, hogy az *Archaeologia* második könyvében az egyes városok kapcsán igyekezett feljegyezni a jelentősebb ostromokat vagy csatákat. Míg az előző két kategória az útikönyvekben „*Tudta-e?/Érdekességek*” fül alatt szerepelne, addig a látványosságokat tartalmazó exkurzusokra tekinthetnénk úgy is, mint a modern útikönyvek „*Ha itt jár, érdemes megnézni/Látnivalók*” címszó alatt megjelenő keretes szövegeire. Például ilyenek a Ransanus által megemlített sárkánycsontok, vagy amikor a Duna folyóról értekezve Cuspinianus a Szent Kereszt forrásról és a vele kapcsolatos csodáról emlékezett meg.⁷⁰ De ebbe a kategóriába tartoznak egy-egy várost vagy várat bemutató szövegrészek. Ilyenfajta exkurzusokból Oláhnál találkozhatunk sokkal, és meg kell jegyeznem rendkívül érzékletesek ezek a leírások, például a visegrádi fellegvár és királyi palota bemutatásakor az olvasó lelki szemeivel bebarangolhatja az épületeket és környéküket, oly aprólékos leírást kap. Ezek a fajta szöveghelyek a kulturális örökségünk forrásaiként szolgálhatnak, ahogyan a *Hungaria* más kitekintései is, ahol az épített örökség mellett a szellemiről is képet kaphatunk, például jellemző az a részlet, ahol Mátyás könyvtáráról kapunk információkat, vagy a szent korona őrzésének módjáról. A tárgyalt Magyarország-leírások közül Ransanus és Oláh művében levő kitekintéseik azok, amelyek a kulturális örökségeinkről tudósítanak, éppen ezért kevésbé törik meg a fő gondolatmenetet, az olvasó inkább úgy érzi, hogy annak kiegészítését kapja az ilyen exkurzusok által.

A fenti kategóriák mellett felállíthatunk további kategóriát is: a szerző antik műveltségét csillogtató exkurzusok. Azonban ezek már nem az útikönyv-élményt hivatottak elősegíteni, hanem a szerző antikvításban való jártasságát mutatják, valamint ezek azok a részeket, amelyek alkalmasak a karakter- és oldalszám növelésére, de a chorografikus részek szempontjából lényegi információval nem bírnak. Sőt ezek a részek azok, amik a leginkább megtörik a gondolatmenetet, és az olvasó figyelmét elterelik a fő témáról (Magyarország bemutatása). Ilyen exkurzusra példa, amikor Ransanus Pannonia elnevezése kapcsán Paeon származásáról értekezett, vagy Bonfini az egyes barbár törzsek történetét tárgyaló kitérői.

⁷⁰ „... Innen nem messze forrás fakad, amit általában a Szent Keresztének mondanak, és jeles csodákkal fényeskedik. Valahányszor ugyanis Magyarország valamelyik királya meghal, vagy valami veszedelmet kénytelen vállalni, a forrás vize vérré válik; számos emberi betegségre hasznos gyógyszer.” (CUSPININAUS 1976, 250.)

Bonfini sokszor indokolatlanul kezd eseménytörténet elbeszélésébe, amivel ráadásul az olvasó figyelmét is sikerül a főtémától elterelni. Például Szerém városa kapcsán leírta, hogy Probus császár szülőföldje. Majd ezután arról írt, hogy a császár Afrikában, a Rajna mentén és a Fekete-tenger vidékén mely törzsekkel háborúzott. Bonfinihez hasonlóan Lazius is rengeteg eseménytörténeti kitekintést tett az *Archaeologiában*. Ám míg Bonfininél a főtéma közé beékelődő sok exkurzus nehezen követhetővé teszi és teljesen megtöri a gondolatmenetet, addig az *Archaeologiában* sokkal inkább kiegészítik a földrajzi részeket. Ennek oka, hogy a legtöbb fejezet kapcsán Lazius egy néhány mondatos földrajzi ismertetőt sző tovább eseménytörténetté úgy, hogy az olvasó szinte észre sem veszi, hogy a terület ismertetése helyett az ott élő népek közti csatákról olvas (lásd például az első könyv négyes fejezetét, ahol Gepidia területének földrajzi jellemzése helyett gepida és hun történet olvashatunk). De nemcsak az *Archaeologiában* érezhetjük az exkurzusokat a mű szerves részeinek. A *Hungariában* a kitekintések azzal, hogy megtörik a települések felsorolásának monotonitását, nagyban hozzájárultak, hogy az olvasó számára befogadhatóvá tegyék a művet. Ezek azok a részek, ami miatt nem úgy érezzük, hogy település- listát, hanem nagy műgonddal megkomponált munkát olvasunk. Továbbá Cuspinianusnál sem zavaró az exkurzusok megléte. Véleményem szerint ez két dologra vezethető vissza, az egyik, hogy beszédről lévén szó, ha úgy tetszik a Magyarország-leírás is egy hatalmas exkurzus a beszéd mondanivalóját tekintve; a másik ok, hogy Magyarország termékenységének bemutatásakor kevésbé a konkrétumokra, mint inkább a toposzokra épített a szerző, így a toposzok között az anekdotázás nem zavaró az olvasó számára. Ugyanakkor azt is látni kell, hogy Cuspinianus nagyon ügyesen vezeti át mondandóját a kitérők témájából a fő témára (Magyarország gazdagsága), például a császárokat megemlítő exkurzust átköti a Magyarország-laudatio következő pontjára, történetesen, hogy ezen császárok pénzeit és nemesérceit még az ő idejében is kivetette magából a föld, illetve, hogy ezen múltbeli példa alapján bízni lehet benne, hogy továbbra is derék vezetőket szül ez a föld. Az exkurzusok témakörét azzal zárom, a vizsgált Magyarország-leírások közül egyedül Brodaricsé nem tartalmaz semmiféle exkurzust, csak a tényleges országleírást.

II.3 Lazius chorografikus művei

Előljáróban fontos leszögezni, hogy a műveket nem keletkezésük sorrendjében tárgyalom, hanem az osztrák tartományoktól haladok kelet felé. Ausztriáról három földleírás is készült, amiből egy nyomtatásban is megjelent, a másik kettő viszont kéziratos maradt fenn. A nyomtatott szöveg a *Typi chorographici provinciae Austriae cum explicatione earundem pro*

commentariis rerum Austriacarum concinnati (továbbiakban *Typi chorographici Austriae*) címet viseli, és 1561-ben Bécsben Michael Zimmermann nyomdájában adták ki.⁷¹ Az ÖNB Térképészeti Gyűjteményében két példányt is őriznek belőle, az egyiket a FKB 272-44 jelzeten, a másikat a 393221-D-E jelezeten, utóbbi esetében a térképek⁷² online is elérhetőek a könyvtár oldaláról. A két példány esetében, nem két azonos kiadással, hanem két változattal kell számolnunk, hiszen felépítésükben és küllemükben is eltérnek. A FKB 272-44 jelzetű mű egy könyvet ölel fel,⁷³ míg a 393221-D-E jelzetű kettőt, valamint az utóbbi jelzetű munka esetében a térképek és az illusztrációk is színesek. De nemcsak a könyvek számában, hanem felépítésében el is tér egymástól a két példány: az egy könyves *Typi chorographici Austriae* esetében a térképek után rögtön olvasható a hozzájuk tartozó szöveges leírás, míg a két könyvet felölelő *Typi chorographici Austriae*ben az egyik könyvben csak a térképek láthatóak, a másikban a térképekhez tartozó leírások olvashatóak.⁷⁴ A szöveges leírásokról érdemes tudni, hogy nem azt olvashatjuk bennük, hogy mi látható a térképen, hanem inkább a területhez tartozó történelmi visszatekintéseket. Bár az antik ismeretek és szerzők is megjelennek Ausztria leírásakor, de a hangsúly már a középkori történelemre helyeződik.

A következő chorográfia szintén Ausztriát és a cseh területeket öleli fel, az *Interpretatio chorographiae utriusque Austriae* címet kapta. Nem került nyomtatásra, kéziratát az ÖNB Kézirattárában a cod. 7894 jelzet alatt őrzik. Az *Interpretatio* tisztázott szöveg, témamegjelölő margináliákkal ellátva, ezek minden esetben latin nyelvűek, azonban egyes esetekben német nyelvű, gót betűs margináliákat is olvashatunk, ezek az adott, latin nyelvű földrajzi egység vagy város német megfelelői. A Ferdinándnak szóló ajánlást (fol. 1r-2r) a Habsburgok családfája és az uralkodók katalógusa (fol. 2v) követi, ezután előbb Austria

⁷¹ A chorografikus munka a mai Ausztria területét, a Boden-tó környékét, és a mai Bajorország déli területét, valamint Magyarországnak az osztrák határhoz közeli, határmenti területét fedi le.

⁷² A *Typi chorographici Austriae* térképei az alábbi linken érhetőek el: https://digital.onb.ac.at/RepViewer/viewer.faces?doc=DTL_8973832&order=1&view=SINGLE. Itt érdemes megjegyezni, hogy a mű egy későbbi kiadása, amit Raimund Duellius *Biga Librorvm Rariorvm, Qvorvm I. Chorographia Avstriae, W. Lazii. II. Historia Gothica, Aen. Sylvii...* címmel adott ki 1730-ban Aeneas Sylvius Piccolomini *Historia Gotticájával* együtt, már nem tartalmazza a térképeket, csak a szöveget. A könyv digitalizált változata ingyenesen hozzáférhető az ÖNB oldalán: http://digital.onb.ac.at/OnbViewer/viewer.faces?doc=ABO_%2BZ150924608 (utolsó megtekintés: 2023. 01. 12.)

⁷³ Ugyan az ÖNB oldalán nem érhető el digitálisan az egy könyvet felölelő példány, de a berlini könyvtár oldalán az alábbi linket ingyenesen hozzáférhető egy ilyen példány: https://digital.staatsbibliothek-berlin.de/werkansicht?PPN=PPN827680252&PHYSID=PHYS_0005&DMDID= (utolsó megtekintés: 2023.01.12.)

⁷⁴ Itt meg kell jegyezni, hogy a későbbiekben a térkép és a latin nyelvű szöveg teljesen ketté vált, valamint a latin szövegből az illusztrációk is eltűntek. Amikor 1730-ban Frankfurtban és Lipcsében Raimund Duellius *Bigalibrorum, quorum I. Chorographia Austriae W. Lazii. II. Historia Gothica, Aen. Sylvii...* című művét közre adta, abban már a *Typi chorographici Austriae*ből csak a latin szöveg került kiadásra.

Superior⁷⁵ területének a leírása (fol. 3r-16v), majd Austria Inferioré⁷⁶ (fol. 17r-50r). Először az antik provinciáról írt Lazius, majd a terület természeti adottságait (hegyeket, folyókat, tavakat) mutatta be, ezután a városokat és az ezen a területen megtelepedett antik népeket, végezetül a közigazgatást, főként a tisztviselőket sorolta fel a római uralom, valamint a frankok alatt. Austria Inferior esetében az adminisztrációs részt tovább vitte a középkorig, egészen a Habsburg uralkodók felsorolásáig, illetve a különböző megyék is helyet kaptak a felsorolásban. Az *Interpretatiót* felépítésében és tartalmában az *Archaeológiához* lehet hasonlítani. A két mű között a különbség, hogy az *Archaeológiában* külön könyvet kívánt szentelni Lazius a terület természeti adottságainak és tagolásának, a jelentősebb városoknak, valamint az adminisztrációnak, míg az *Interpretatiót* egy könyves munkának tervezte. A jövőben érdemes lenne alaposabban megvizsgálni az *Interpretatiót* a pannóniai vonatkozások miatt, ugyanis – főleg a határ menti részeket illetően – magyarországi városokról (például Sopron, Szombathely) és a Fertő-tóról is olvashatunk.

A harmadik olyan mű, amely Ausztria földleírásával foglalkozik a *Descriptio Austriae ultradanubianae*, ennek szövege sem került soha nyomdába, a kéziratot az ÖNB Kézirattárában a cod 7966 jelzet alatt őrzik. Azonban a fenti két chorográfiával ellentétben nem önálló munkaként kívánta Lazius közreadni, hanem az opus magnumának, a *Decades* egyik földrajzi bevezetőjeként, ami a szöveg kezdő soraiból, valamint zárásából is egyértelműen kiderül.⁷⁷ A fenti két chorográfiával ellentétben ez sokkal szűkebb területre, a Babenbergeket uralta Osztrák örgrófságra (a mai Alsó-Ausztria Dunától északra fekvő része), valamint a cseh-morva területekre korlátozódik. A kódex a *Descriptio Austriae ultradanubianae* szövegének egy javításokkal és betoldásokkal teli szövegváltozatát tartalmazza, valamint utána egy tisztázott szöveget is. A piszkozati példány az 1. rectótól (fol. 1r) 61. rectóig (fol. 61r) tart, míg a tisztázata a 61. rectótól (fol. 61r) a 120. versóig (fol. 120v). A *Descriptio Austriae ultradanubianae* tíz fejezetre oszlik, a terület természeti adottságai mellett (fol. 1r-8r), az ott élő népekről (fol. 8r-18r), majd a római uralom alatti állapotokról (fol. 18r-24v) írt Lazius, ezután a Babenberg-családról szóló két fejezet (fol. 25r-52r)

⁷⁵ Ha a mai Ausztria közigazgatását nézzük, a következő tartományokat fedi: Karintia, Salzburg, Stájerország, Tirol, Vorarlberg.

⁷⁶ Ha a mai Ausztria közigazgatását nézzük, a következő tartományokat fedi: Alsó- és Felső-Ausztria, Burgenland, valamint Nyugat-Magyarország osztrák határmenti részét.

⁷⁷ Lazius a következőket írja az első fejezet elején: „*Absoluto mihi primo rerum Austriacarum libro gentiumque earum, quae in Austriacas passim provincias immigrarant, primordiis genitalibusque ad fidem rerum sedibus inquisitis, iam tandem optatum adepti portum ac magno operis nostri labore defuncti, quod faelix et faustum sit ad ipsos Austriae nostrae faecundissimos agros orationem convertamus.*”. Az utolsó fejezet végén pedig az alábbi mondat olvasható: „*Finis libri primae decadis secundi Rerum Austriacarum Commentariorum*”. (ÖNB cod 7966 fol. 1r, 61r) Ezek szerint az első decast Lazius az osztrák területekre betelepült (barbár) népek, valamint azoknak a területeknek a leírásnak szánt, ahonnan ezek a népek származtak.

következik, végezetül pedig az egyes városokat felsoroló fejezetekkel (fol. 52v-61r) zárul a munka. Felépítése hasonló az Erdély-leíráséhoz, ott is a természetföldrajzi jellegű fejezetek után, a terület népeiről, majd a római uralom alatti időkről olvashatunk, a legvégén pedig több fejezeten át az egyes városokról. A tisztázott szöveg nagyban követi a piszkozati szövegét, itt is először a természeti adottságokkal ismerkedhet meg az olvasó (fol. 61r-78r, 91v-95r), azonban a két fejezet közé beékelődött egy népekről szóló fejezet (fol. 78v-91v), a természetföldrajzi leírás után ugyancsak (fol. 95r-107v) a területen élő barbár népek kerültek előtérbe, majd ezután a Babenbergekről szóló részek következnek. Ahogy a felsorolásból is látszik, a tisztázatban nem szenteltek külön fejezetet a római uralom alatti időszaknak, valamint a piszkozati példány végén levő városokról szóló fejezet is hányzik. A tisztázott szöveg csonkasága mellett még abban is eltér a piszkozati szövegtől, hogy a tisztázatban már a címeknél könyvek szerepelnek, míg a piszkozatban caputok. A *Descriptio Austriae ultradanubianae* szövege is érdekes lehet egy jövőbeni kutatáshoz, egyrészt az eseménytörténeti részeknél találunk magyar vonatkozású kitekintéseket,⁷⁸ másrészt a *Descriptio Daciae*vel való kapcsolatát is hasznos lenne megvizsgálni.

Lazius egyéb, szintén az osztrák területekről szóló chorográfiái meglehetősen töredékesen maradtak ránk (*Descriptionis inferioris Austriae sive Norici Ripensis, Austriae historiae fragmentum Lazii*), az ÖNB Kézirattárában a cod. 8145 jelzet alatt találhatóak meg. A 8145 jelzetű kódex öt könyvet ölel fel, latin és német nyelvű szövegeket egyaránt. Azonban az öt könyvnyi anyag nem mindegyike Lazius írása, mert a cod. 8145 Iohannes Aventinus *Chronicon Bavariae*jának töredékeit is magába foglalja. Lazius töredékes chorográfiája Noricum és Rhetia hegyeinek, folyóinak és tavainak a bemutatását tartalmazza, továbbá a terület római uralom alatti időszakának is szentelt egy fejezetet, valamint az itt élő népeknek, majd végezetül a Habsburgok alatti időszakra tért rá.

Az osztrák területek után a Magyar Királyságról szóló földleírások következnek. Itt két munkát kell megemlítenünk a *Regni Hungariae Archaeologiae libri tres*-t és a *Des Khünigreichs Hungern sambt seinen eingelebten Landen, gründtliche und warhafftige Chorographica bescreybung*-ot. Az előbbi szöveg képezi a disszertáció gerincét, így arról most részletesebben nem kívánok írni. Az utóbbi szövegről azt érdemes tudni, hogy német nyelven íródott és Bécsben jelent meg, Michael Zimmermann nyomdájában 1556-ban. Ezt az írást Lazius a Magyarországról készült térképéhez, a *Regni Hungariae vera descriptio*hoz

⁷⁸ Például a II. Adalbert osztrák örgrófról szóló résznél megemlíti Lazius, hogy harcolt Aba Sámuel ellen. (ÖNB cod 7966 fol. 27v) De Adalbert példája nem egyedüli, Lazius előszeretettel említi meg az osztrák örgrófok magyarokkal vívott ütközeteit.

szánta „mellékletként”. A könyv három fejezetre oszlik. A *Die Alte der Römern Regierung und Lands administration in diesem District* címet viselő rész az antik állapotokat mutatja be: ismerteti Pannoniát és a római adminisztrációt; Lazius itt arra is kitért, hogyan hódították meg a területet a római császárok és végül hogyan szakadtak el Rómától a meghódított területek. Szintén még ebben a fejezetben kapott helyet egy rövid leírás a magyarországi hegyekről, folyókról, tavakról és szigetekről. A következő fejezet a *Gegenvertige der Hungarn in diesem District Regierung unnd verschung der Lande* címet kapta, ami jól körül határolja ennek a résznek a témáját, a Magyar Királyság főbb tisztségei, a királyság világi és egyházi közigazgatása, ezután ismét a jelentősebb hegyekről és tavakról olvashatunk immár kicsit bővebben, végezetül pedig a bányavárosokról kapunk néhány információt. Az utolsó nagy fejezetet Lazius a Pannoniában egykor letelepedett népeknek szánta, és a következő címmel látta el: *Veränderung vielerlen Völcther und Nationen, so in diesem Disctrict nach einandergewonet haben, vor mehr dann tausent Jahren, den merern tail Teutscher zungen*. Felépítését tekintve a könyv inkább az *Inetrpretatio utriusque Austriae*hez áll közelebb, semmint a szintén nyomtatásban megjelent és térképekkel illusztrál *Typi chorographici Austriae*hez. A *Des Khünigreichs Hungern* külön érdeme, hogy Lazius törekedett arra, hogy ahol csak lehet, az antik/latin elnevezés mellett megadja a magyar és/vagy német elnevezését is az adott földrajzi képződménynek. Ez azért is érdekes, mert az *Archaeologia*ban kevésbé törekedett arra, hogy az antik elnevezéseket megfeleltesse a korabeli (magyar) elnevezésnek, kivételt képeznek a városok: ott legtöbbször igyekszik megadni, melyik város közelében található egy-egy antik város romja vagy helye. A *Des Khünigreichs Hungern* a *Typi chorographici Austriae*hez hasonlóan térképpel együtt jelent meg, azonban az Ausztriát leíró művel ellentétben, itt a térkép és a Magyarország-leírás sosem volt egy könyvbe kötve. A *Des Khünigreichs Hungern* és az *Archaeologia* viszonyáról a *Térkép és ismeretek* című fejezetben részletesen kitérek, így most a két mű közötti kapcsolat ismertetésétől eltekintek.

Végezetül a sort Lazius Erdély-leírásával zárom. Lazius a *Descriptio Daciae sive Transylvaniae*⁷⁹ az osztrák történelmet áttekintő történeti munkája elé szánta bevezetésnek. Az első fejezetben Lazius maga indokolta meg, miért éppen Daciáról, vagyis egy olyan területről írt földrajzi bevezetővel kezdi az osztrák történelem nagy ívű tárgyalását, amely sohasem tartozott a Habsburg főhercegek országai közé. Az Erdély-chorográfia jogosultságát

⁷⁹ A *Descriptio* teljes címe: Wolfgangi Lazii Vienensis Pannonnii Commentariorum Rerum Austriacarum. Liber primus qui reliquorum et sequentium Isagogen ac Transylvaniae descriptionem comprehendendi (ÖNB cod 7967 fol. 1r).

azzal magyarázza, hogy azért szükséges ezen területről is írni, mivel az osztrák területeken megtelepedő barbár népek egykor Dacia területéről rajzottak nyugat felé.

Lazius sok más chorográfiájához hasonlóan sosem jelent meg nyomtatásban. Jelenleg három kéziratos változatát ismerjük,⁸⁰ amelyeket az ÖNB Kézirattárában őriznek az alábbi jelzeteken: cod. 8664 és cod 7967. A legkorábbi szövegváltozatnak a cod. 8664-ben, a 28. levél rectójától a 81. levél versójáig (fol. 28r–81v) található szöveg tekinthető. Ez a kézirat a *Descriptio Daciae* teljes szövegét tartalmazza, ugyanakkor a rengeteg javítással és beragasztott pótlapokkal teletűzdelt kézirat világosan utal arra, hogy korai, még nem letisztázott változattal van dolgunk. A cod. 7967-ben két szövegváltozat is fennmaradt, a teljes szöveget adó, ám rendezetlen szöveggépet mutató kéziratvariáns a kódex elején található az első levél rectójától a 71. levél rectójáig (fol. 1r–70r), míg a kódex végén, a 156. levél rectójától a 225. levél rectójáig (fol. 156r–225r) a *Descriptio Daciae* szövegének tisztázott változata olvasható. Ez utóbbi azonban, bár végleges, szemlátomást ultima manu változat, sajnos csonka: csupán a másodiktól a hetedik fejezet közepéig tartó szakaszt tartalmazza. A *Descriptio Daciae* egy elvi bevezető fejezettel indul, majd ezt követi Vannianus királyságáról szóló fejezet, a harmadik fejezetben pedig Lazius a vannianusi királyság népeiről írt, a negyedik és az ötödik fejezet Dacia természetföldrajzi leírásának lett szentelve, a hatodik fejezetben a területen megtelepedett népekről olvashatunk, az ezt követő két fejezetben pedig a római uralom alatti időszakról, végezetül a kilencediktől a tizenharmadik fejezetek fókuszában az egyes települések állnak. A *Descriptio Daciae* egyik kéziratvariánsa sincsen datálva, azonban lehetőség nyílik a szöveg keletkezési idejének hozzávetőleges megállapítására bizonyos belső érvek alapján. A Vág folyó leírásakor az alábbi mondat olvasható: „*Quorum se primus Vagus offert, quem in Cepusiensi agro scaturire, ac ad Comoron castrum, unicum iam seculo nostro (proch dolor) adversus Thurcarum vim, simulatque Budae Strigoniique ac Albae munimenta magna Christianorum omnium pernitie amissa sunt, propugnaculum in Danubium ostiare, nemo non novit.*”⁸¹ Buda elestére 1541. augusztus 29-én, Esztergoméra 1543. augusztus 10-én, Székesfehérvárára pedig 1543. szeptember 4-én került sor, tehát ezek alapján a szöveg valamikor 1543 után keletkezhetett. Szintén az 1543 utáni keletkezést erősíti, hogy Lazius a *Descriptio Daciae*-ben gyakran hivatkozik Antonio Bonfini történeti művére, amelynek első (nem teljes) kiadása 1543-ban jelent meg Bázelen. Az Erdély-leírás felépítésében a *Descriptio Austriae*

⁸⁰ Bővebben lásd: Csapó Fanni (2020a): *On the manuscript(s) of Lazius' description of Trasyvania*. In: Acta Classica Universitatis Scientiarum Debreceniensis 56, 309–323.

⁸¹ ÖNB cod 7967 fol. 30r

ultradanubianae, valamint a Noricumról és Rhaetiáról szóló töredékes chorográfia (*Descriptionis inferioris Austriae sive Norici Ripensis, Austriae historiae fragmentum Lazii*) tagolását követi a *Descriptio Daciae*.

A fentiek alapján az első decas a következő módon épült volna fel: a *Descriptio Daciae* ölelte volna fel az első könyvet, hiszen Lazius maga nevezte meg az Erdély leírást a *Commentarii Rerum Austriacarum* első könyvének, ezt követte volna *Descriptio Austriae Ultradanubianae*, amit Lazius *Commentarii Rerum Austriacarum* második könyvének szánt. Feltételezhető, hogy a harmadik könyvet Lazius még szintén az osztrák területeknek szánta volna, a tartalma hasonló lehetett volna, mint a töredékesen fennmaradt Noricumról és Rhaetiáról szóló chorografikus írásainak. Ezután a negyedik könyvben pedig egy Magyarországról szóló leírást olvashattunk volna.

II.4 Archaeologia deskriptív leírása

Lazius chorografikus műveinek számbavétele után, következzen a disszertáció témáját adó munka, az Archaeologia deskriptív leírása.

Wolfgang Lazius latin nyelvű Magyarország-leírása a *Regni Hungariae Archaeologiae libri tres* kéziratosan maradt fenn, Bécsben az Österreichische Nationalbibliothek (továbbiakban: ÖNB) Kézirattárában őrzik, az első könyvet a cod. 8664 jelzeten, a másodikat a cod. 7961 jelzeten. Az első könyv cod. 8664-ben 27 levélnyi szöveget ölel fel az első levél rectójától (fol. 1r.) a 26. levél versójáig (fol. 26v). A kódex a Magyarország-leírás mellett egy latin nyelvű Erdély-leírást is tartalmaz a 28. levél rectójától (fol. 28r) a 81. levél rectójáig (fol. 81r). Az Erdély chorográfia a következő címet viseli: „*Incipit liber primus Commentariorum Rerum Austriacarum, in quo populorum omnium septentrionalium origo, qui postea in Pannonias ac Noricum ... authore Wolfgango Lazio Vienensi medico et philosopho*”. Fontos tisztázni, hogy az Erdély-leírás nem a Magyarország-chorográfia folytatása, hanem egy egyértelműen különálló mű. A kódex végén, a 82. levél rectóján (fol. 82r) egy Lazius által másolt és neki címzett privilégium-levél található, míg a 82. levél versóján (fol. 82v) és a 83. levél rectóján német nyelvű jegyzetek találhatóak. A kódex legvégén a 82. levél rectójától a 83. levél versójáig (fol. 82r-83v) afféle utószó olvasható. Ezeket a dokumentumokat utólag kötötték bele a kódexbe, nincsenek kapcsolatba a kódexben található két földleírással.

Az *Archaeologia* első könyve egy tisztázott szöveg, kevés javítással és betoldással. A főszöveget másoló kéz, valamint a nyelvtani javításokat tartalmazó betoldásokat író kéz megegyezik, és jól láthatóan elkülönül a tartalmi betoldásokat eszközöző másik kéztől. Fontos megjegyezni, hogy a latin szöveget néhol görög betűkkel írt idézetek szakítják meg.

A Magyarország-leírás az alábbi címet viseli: *Regni Hungariae Archaeologiae libri tres ex observatione nobilissimi et excellentissimi viri domoni Wolfgangi Lazii medici invictissimi Romanorum, Hungariae Bohaemiaeque regis a consiliis et scribendis historiis*. Rögtön a cím alatti bekezdésben az olvasó tudtára adta Lazius, hogy az *Archaeologiában* nemcsak a Római Birodalom virágzása alatti településekkel fogja megismertetni az olvasót, hanem a terület kiterjedésével, az itt található hegyekkel, völgyekkel, folyókkal és tavakkal, valamint ebbe a királyságba egykor betelepedett népekkel. Az első levél verso oldalán (fol. 1v) egy nehezen olvasható kézírással írt jegyzetet olvashatunk, ami az egykori Noricumot és Pannoniát felölelő földrajzi neveket és barbár népeket foglalja magába. A második levél rectóján (fol. 2r) Oláh Miklós zágrábi püspökhöz címzett ajánlólevél olvasható, egészen pontosan annak csak a címzése, a levél szövege nem.

Ezután a harmadik levél rectójától (fol. 3r) kezdődik az *Archaeologia* főszövege. Lazius nem rögtön Pannonia vagy a korabeli Magyar Királyság ismertetésével kezd, az első fejezet Illyricum bemutatására törekszik. Az osztrák humanista görög és római szerzők műveiből idézve próbálja bemutatni, hogy mit is érthettek egykor az elnevezés alatt. A fejezet azzal zárul, hogy Lazius bemutatja, milyen területet fed le az ő korában Illyricum. Az első fejezet célja valószínűleg annak bemutatása volt, hogy az egyes földrajzi fogalmak mennyire képlékenyek, és ezért megeshet, olyan témák, területek tárgyalására is rákényszerül, ami nem tartozik szorosan a Magyarország-leíráshoz. A második fejezetben Pannonia Inferioris provinciát igyekezett bemutatni a görög és római szerzők alapján, főleg a provincia felosztásáról és az itt élő népekről szóló részleteket használja az antik művekből. A harmadik fejezetben a kun mezőről értekezett Lazius, valamint a Magyar Királyság megyéit is felsorolta. Azt is érdemes kiemelni, hogy itt a földrajzi egységek mellett az itt élő népekről, a kunokról/hunokról és az avarokról is írt, a fejezet végén pedig megígéri, hogy Álmos és Árpád Pannoniába történő bevonulásáról a harmadik könyvben fog bővebben értekezni. Fontosnak érzem felhívni a figyelmet arra, hogy Lazius a kunokat és a hunokat szinonimaként használja, és két nép egyezőségére azok hasonló alakú írásmódjával is igyekezett ráerősíteni, például: *Chunni sive Hunni, Chuni sive Chumani*.

A negyedik fejezetben a gepidák által a Kárpát-medencében egykor uralt és lakott területről, leginkább Dacia Ripensisről és a Szepességéről olvashatunk, illetve eseménytörténetet a hunok és gepidák/gótok közti háborúkról. Az ötödik fejezet is a korábbi vezérfonalat viszi tovább, azaz egy adott barbár néphez köthető földrajzi terület áll a fejezet középpontjába. Kevésbé a geográfiai leírás dominál ebben a fejezetben, mint inkább az antik szerzők azon idézetei, amiben a scordiscusok és a thauriscusok szerepelnek. Sokkal inkább

jellemezném eseménytörténetet elbeszélő fejezetnek, mint földrajzi jellegűnek. Lazius a hatodik fejezetet Bács megyének szentelte, amit korábban Bathanatus király tartotta uralma alatt. Az utolsó területi egységet leíró fejezet a hetedik, ami Valeria provinciát mutatja be. Az ezután következő fejezetek az ország természeti képződményeivel ismertetik meg az olvasót. A nyolcadik fejezetben a Magyar Királyság hegyei kerültek a középpontba, egészen pontosan a Kárpátok, a Tarcál-hegység, a Vértes-hegység és a Mons Gessacus. A kilencedik, és egyben az első könyv utolsó fejezetében Lazius a Magyar Királyság folyóit és tavait vette számba.

Az *Archaeologia* második könyve a cod. 7961-ben 21 levélnyi szöveget ölel fel az első levél rectójától (fol. 1r) a 21. levél verso oldaláig (fol. 21v). Az *Archaeologia* után Lazius kettő, Ausztria történetével foglalkozó műve következik: a 22. levél rectójától (fol. 21r) a 26. levél versójáig (fol. 26v) tartó történeti munka a *De nona propagatione inclitae domus Habsburgensis in Archiduces Austriae et Stiriae...* címet viseli, ezt követi egy töredékesen fennmaradt írás Laziustól a 27. levél rectójától (fol. 27r) a 45. levél versójáig (fol. 45v). Végezetül a kódexben a 46. levél rectójától (fol. 46r) a 110. levél rectójáig (fol. 110r) Velius Mohácsról szóló műve olvasható.⁸² A fentiekből is kitűnik, hogy a kódexbe került, egymástól különálló iratokat utólag kötötték egybe.

Az *Archaeologia* első könyve egy tisztázott szöveg, kevés javítással és betoldással. A főszöveget másoló kéz, valamint a nyelvtani javításokat tartalmazó betoldásokat író kéz megegyezik, és jól láthatóan elkülönül a tartalmi betoldásokat eszközöző másik kéztől, amely egyértelműen Wolfgang Lazius kézírása. Tehát, bár a szöveg nem autográf, a margináliák egy része Laziustól származik. Fontos megjegyezni, hogy a latin szöveget néhol görög betűkkel írt idézetek szakítják meg, illetve néhány német nyelvű kifejezés. A második könyv az elsőhöz hasonlóan tisztázott szöveg, amely Lazius keze által eszközölt javításokat is magába foglal. A második könyvben nem találkozunk hosszabb görög nyelvű idézetekkel, csak egy-két görög kifejezés fordul elő, valamint a 13. és 16. fejezetek végén latin nyelvű felirat olvasható.

Az első levél rectóján (fol. 1r) az *Archaeologia* második könyve az alábbi címmel kezdődik: *Incipit liber secundus Archaeologiae Hungariae autore Wolfgango Lazio Viennensi incliti Romani caesaris Ferdinandi a consiliis et historiis*. Ezután Lazius rögtön rátért a második könyv tartalmának ismertetésére, miszerint római uralom alatt épült településeket és táborokat, valamint a leigázott népek székhelyeit kívánja bemutatni. Majd a jelentősebb városokat sorolta fel, az antik elnevezések mellett az adott település korabeli nevét is

⁸² A témáról bővebben lásd Kasza Péter (2020): Caspar Ursinus velius magyar királyi történetíró. in: Kasza Péter (szerk.): *Caspar Ursinus Velius: Lajos király haláláról és Magyarország bukásáról. Egy elveszettnek hitt beszámoló a mohácsi csatáról*. Budapest: Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 7–28.

igyekezett megadni. Bár ez a bevezető rész nincs számozva, valószínűleg ezt szánta az első fejezetnek Lazius, ugyanis az ezután következő fejezete a kettes sorszámot kapta, az utána levő pedig a hármast. A települések leírását Taurinummal kezdte a második fejezetben, majd a harmadik fejezetben Rithium, Trasium és Romulaniumról írt Lazius, a negyedikben pedig Acumincum legio, Cornacum, Bononia és Pistrensis pagus következett, míg az ötödikben Singidunum és Novidunum. Alapvetően antik szerzőktől idéz, akik említették az adott települést műveikben, ugyanakkor ahol a közelmúltban jelentős esemény történt, ott igyekszik azt is olvasói tudtára adni Lazius. Például Taurinumnál megemlítette az 1456-os nándorfehérvári győzelmet, és a város 1521-es török kézre kerülését is.⁸³ E négy fejezet után már hosszabbak következnek, ahol a hatodikban Sirmiumról írt, a hetedikben ismét Pistrensis pagusról, Bononiáról, Cornacumról kiegészítve ezeket Castra Martisszal és Ivolummal. A nyolcadik fejezetben Bubalisról/Cibalisról olvashatunk, míg a kilencedikben Segesta és Vincentia városáról. Ezután következik Bassiana, Iustiana és Sallis a tizedik fejezetben, Teutoburgium, Anamatia és ismét Ivolio a tizenegyedikben, majd a tizenkettedikben ismét Sallis kerül elő, valamint Varromanum, Ancianum és Soppianum. A tizenharmadik fejezetben Mursia colonia, Vacontium, majd ismét Soppiano és Sallis, míg következőben Margoplanumról és Hertumról olvashatunk, a tizenötödikben Parthiscumról és Buredensiumról. Az utolsó előtti fejezetben Lussonium, Lugionum és Altinium került a középpontba, míg az utolsóban Vetus Salina, Potenciana és Aquincum. A 21. levél versóján (fol. 21v) őrszóval ér véget a szöveg, a következő oldalon már Lazius másik történeti munkája kezdődik.

A fentiek alapján világosan kirajzolódik, hogy az *Archaeologia* első könyvében Lazius inkább természetföldrajzi jellegű leírást kívánt adni Magyarországról, míg a második könyvben a terület (egykori) antik városait kívánta számba venni.

⁸³ Itt meg kell jegyezzem, hogy Lazius olykor tévesen azonosít egy-egy város. Taurinumot Zimony helyett Nándorfehérvárral azonosítja, ezért ír a nándorfehérvári eseményekről a második fejezetben és nem az ötödikben.

Liber 1	Fejezet cím
fol. 3r–5v	Cap. I. De Illyrico, quod non solum pars Pannoniae fuerat, sed ipsas in se Pannonias omnes tamquam partes comprehenderit
fol. 5v–7r	Cap. II. De Pannonia Inferiore et eius divisione
fol. 7r–11v	Cap. III. De Cumania et Hungaria, ubi eae fuerint provinciae, quae vetusta nomina illarum et unde defluerint
fol. 12r–15r	Cap. IV. De Gepidia sive Gepidarum tractu in regno Hungariae
fol. 15r–16v	Cap. V. De Scordischorum insulis in ditione Hungariae
fol. 17r	Cap. VI. De Bathanatio, quem hodie locum Bathiensem comitatum Hungari appellant
fol. 17v–18v	Cap. VII. De Valeria
fol. 18v–20v	Cap. VIII. De montibus Hungariae et de vetustis eorundem nominibus
fol. 21r – 26v	Cap. IX. De fluminibus, paludibus, rivis, pontibusque Regni Hungariae et vetustioribus horum nominibus
Liber 2	Fejezet cím
fol. 1r–2r	
fol. 2v	Cap II. De Taurino
fol. 3r–3v	Cap. III. De Rithio, Tarsio et Romuliano
fol. 3v–4r	Cap. IV. De Acuminco legione et Cornaco, Bononia et Pistrensi pago
fol. 4r–4v	Cap. V. De Singiduno et Noviduno
fol. 4r–7v	Cap. VI. De Sirmio
fol. 8r–9v	Cap. VII. De Pistrensi pago et Bononia et Martis Castris et Cornaco, Valcone et Ivolio
fol. 9r–10r	Cap. VIII. De Bubali sive Cibali Budaliae Hispaneta, et Ulmi
fol. 10r–12r	Cap. IX. De Segesta et Vincentia
fol. 12r–12v	Cap. X. De Bassiana, Iustiniana et Salli
fol. 13r–14r	Cap. XI. De Valcone, Teutoburgio, Ivolio et Anamatia
fol. 14r–15r	Cap. XII. De Varromano, Anciano, Arsatiano et Soppiano, Salli
fol. 15r–16v	Cap. XIII. De Mursia colonia, et Vacontio et Bathunatio, Soppiano et Salli
fol. 17r–17v	Cap. XIV. De Margoplano et Herto

fol. 17v–18r	Cap. XV. De Parthisco et Buredensio
fol. 18r–21r	Cap. XVI. De Lussonio, Lugiono, Bathanatio et Altinio
fol. 21v	Cap. XVII. De veteribus Salinis, Potenciana et Aquinco

1. táblázat Az *Archaeologia* tartalmi felépítése

Az *Archaeologia* keletkezési idejét illetően a kontextusra kell hagyatkoznunk, valamint az első könyv előtt található ajánlólevél is segítségünkre lehet a kérdés megválaszolásában. Az ajánlólevél nem maradt fenn, csak a címzés, amely Oláh Miklósnak szól, akit az osztrák humanista „episcopus Sagrabiensis”-nek nevezett. Oláh ezen tisztséget 1543 és 1548 között töltötte be. Ez alapján joggal feltételezhető, hogy az *Archaeologia* valamikor az 1540-es évek közepe táján keletkezett. Laziusra jellemző, hogy a földleírásaiban vagy egyéb munkáinak chorografikus részeinél előszeretettel tesz kortörténeti utalásokat.⁸⁴ Az *Archaeologia* második könyvében említést tesz Nándorfehérvár török kézre kerüléséről (1521),⁸⁵ a mohácsi csatáról (1526),⁸⁶ Hans Katzianer 1537-es Eszék mellett elszenvedett vereségéről,⁸⁷ valamint Siklós ostromáról (1526) vagy török kézre kerüléséről (1543). A latin szövegben a következő olvasható: „*Qua ex supputatione Aurei montis situs ei videtur monti quadrare, in quo memorabile nostro est tempore castrum situm haud procul a Quinque Ecclesiis, recenti memoria a Thurcis expugnatum nomine Soclosium.*”⁸⁸ Az „expugnatum” igealak magyar

⁸⁴ Az Erdélyről szóló leírásában Trencsén kapcsán nem felejtette el hangsúlyozni Lazius, hogy Ferdinánd ostromolta a várost. „*De Tranchinio hoc insuper addam quod naturane an ars munitum magis reddiderit, addubito. Contra cuius moenia late aggere elato a tuis, FERDINANDE rex Augustissime, ingentibus fuisse animis pugnata] anno nostrae salutis MDXXVIII vidimus...*” Vö.: LAZIUS, Wolfgang: *Descriptio Daciae sive Transilvaniae*, ÖNB cod. 7967 fol. 55r. Továbbá a *Commentarii Reipublicae Romanae* utolsó könyvében, ahol az egykori pannoniai és noricum településekről értekezett Győről szólva megemlítette, hogy immár ez a város szolgál védőbástyaként a törökökkel szemben. „*Tametsi oppidum [ti. Iaurinum] ipsum ob frequentes Turcarum excursiones hodie fere in ruinas concesserit, et castrum vix integrum remaneat, Austriae hodie eiusque regni Hungariae partis propugnaculum, quam ultra Arrabonem in Pannoniae primae tractu ira nobis barbari reliquit.*” Vö.: LAZIUS, Wolfgang (1551): *Commentariorum Reipublicae Romanae illius, in exteris provinciis, bello acquisitis, constitutae, libri duodecim*, Bazel: Iohannes Oporinus, 1131.

⁸⁵ „... anno demum salutis humanae 1521 ignavia et proditione Valentini Turekhi, qui munimenti praesidio impositus ab Ludovico rege erat, iterum obsessus a Zelino Thurcarum tyranno et expugnatus ingenti totius Christiani orbis pernicie fuit.” ÖNB cod 7961 fol. 2v

⁸⁶ „*Nam et Ullacum, Ivolum haud procul a confluentibus Dravi ad eius fluvii ripam, et Danubium eadem in vicinia Mohatium, loca notissima Ludovici Hungariae regis clade cedeque appellantur, vocibus haud omnino ad Ivollo Anamatiaque[!] divorsis.*” ÖNB cod 7961 fol. 14r

⁸⁷ „*Id, quod plane ex supputatione non solum graduum longitudinis latitudinisque, verumetiam mille passuum apparet, nemini sane tertius ruinas eius coloniae tribuere possumusque Essekhio notissimo ad Dravi ripam loco Cazianerique clade famigeratissimo...*” ÖNB cod 7961 fol. 15v

⁸⁸ ÖNB cod 8664 fol. 20r. Itt érdemes megjegyezni, hogy ez a kortörténeti kitekintés nem utólagos betoldás, hanem a folyó szövegbe szervesen illeszkedő rész, valamint az V. decas negyedik könyvében Sisklós eleste kapcsán a fentiekhez hasonló megfogalmazást olvashatunk. „*Ita reducto in potestatem munitissimo castro magnam credebatur iam opportunitatem facilemque viam ad expugnandum Soclossium praeparasse, id quod ipsum quoque Petri Perennii imbutum sacramento, in editissimo sita monte arx est, quam Aureum Antonini caesaris itinerarium vocant.*” (ÖNB cod 7688 fol. 152r)

jelentése, hogy valamit ostrommal foglalnak el. Ugyanakkor nem zárhatjuk ki annak lehetőségét, hogy Lazius forrása ehhez a részhez Johannes Cuspinianus *Oratio protrepticája* volt. Ez a szöveg 1526/1527 fordulóján nyomtatásban is megjelent Bécsben, megemlékezett arról, hogy 1526-ban a törökök ostrommal próbálták bevenni Siklóst. Bár nem jártak szerencsével, tehát nem vették be a várat, Cuspinianus a sikertelen ostromra az *expugnatio* szót használta.⁸⁹ Ennek ellenére mégis az 1543-as esztendőre való utalás tűnik valószínűbbnek: egyrészt Lazius az 1540-es évektől kezdett komolyabban történetírással foglalkozni, másrészt a Nándorfehérvár elestéről szóló résznél egy mondaton belül szerepelnek az „obsessus” (ostrom alatt áll) és az „expugnatus” (ostrommal elfoglalt) szavak. Ez alapján valószínűsíthető, hogy Lazius az *expugnatio* alatt a sikeres ostromot értette.

Úgy vélem, a datálás szempontjából fontos lehet az a tény, hogy Lazius hivatkozott-e vagy sem Bonfini *Rerum Ungaricum Decades*ére. Ha megnézzük Lazius Erdélyről szóló földleírását, akkor a *Descriptio Daciae sive Transilvaniae* kéziratának esetében jól nyomon követhető, hogyan dolgozza át Lazius az Erdély-leírást és használja fel Bonfini művét, miután 1543-ban nyomtatásban is megjelent a nagy mű első három decasa. Bár az *Archaeologia* első könyvében nem, a másodikban már találkozhatunk Bonfini nevével a tizedik fejezetben, ahol Pozsegáról és Siklóról értekezik Lazius.⁹⁰ A Bonfinire történő hivatkozás nem utólagos beszúrás, ahogyan az a *Descriptio* egyes szövegvariánsaiban látható, hanem itt a folyószövegben olvasható, így az *Archaeologiának* már azután kellett íródnia, hogy Lazius rendelkezésére állt egy nyomtatott Bonfini is, amit kézenfekvően felhasználhatott műve megírásához. Tehát a fentiek alapján az *Archaeologia* valamikor az 1540-es évek közepén, legvalószínűbben 1543 és 1548 között keletkezett.

A VI. fejezetben az *Archaeologia* első könyvének átirata olvasható. Az *Archaeologiában* szereplő rövidítéseket jelölés nélkül, feloldva közlöm. A szöveg ortográfiáját egységesítettem a ma használt akadémiai helyesírás szerint. A tulajdonneveket (például Chianadiensis comitatus, Bekhesiensiscomitatus, Iordnandes) Lazius írásmódja szerint írtam át mindenféle változtatás nélkül. A görög szövegrészletek orthográfiája is úgy szerepel az átirásban, ahogy a kéziratban, például csak azok a tulajdonnevek szerepelnek

⁸⁹ „Arcem Soclos, quam olim Emericus Deperinn magis sumptibus struxerat, Regni Hungariae Palatinus, vir sane haud ignobilis, et Caesari Maximiliano, dum ambo viverent, haud ingratus, oppugnaturus, scalas opponit Turcus, credens uno aut altero die in potestatem suam vi posse redigere. Sed omnes illius conatus, viri fortes, qui hanc arcem custodiebant, eluserunt, et ter repulsus ab **expugnatione arcis**, tandem cum ignominia cessit bellua frendens prae ira.” CUSPINIANUS 1526

⁹⁰ „Quae ego cum diligenter considerarem, et hodiernum locorum situm ad veterum descriptiones conferrem, repperi Sallis quidem forsan extare vestigia in Selli[!] loco haud procul a Quinque Ecclesiis, Bassianiae vero in Bentze ibidem quod principis Sarmatis Bonfinius libro I. derivare videtur.” ÖNB cod 7961 fol. 12r-v.

nagybetűvel, amik Laziusnál is. Végezetül szeretném jelezni az olvasó felé, hogy a Lazius által használt idézetek tipográfiai elkülönítése tőlem származik, a kéziratban az idézetek nem különülnek el a főszövegtől.

III. Regni Hungariae Archaeologiae libri tres

III.1 Földleírás a politika szolgálatában

Kulcsár Péter a középkori történetíróknál megjelenő földleírása kapcsán a következőt írta: „a földrajz mellékkörülményként kerül alkalmazásra, rendszerint a krónikás kezét egyébként is vezető politikai cél közvetlen szolgálatában”.⁹¹ Ugyan a humanistáknál a geográfiai már nem mellékkörülmény, de az ő írásaikat is erőteljesen áthatja a politika. Ebben a fejezetben az szeretném megmutatni, Lazius hogyan tette az Erdély- és a Magyarország-leírást a politikai propaganda eszközévé

III.1.1 „*De populorum diversorum in Transilvaniam Datiasque immigratione*”⁹²

Míg az osztrákoknál Wolfgang Lazius, addig a magyarországi gyakorlatban lényegében Antonio Bonfini volt az a történetíró, aki arra vállalkozott, hogy egy monumentális országtörténetet írjon, a *Rerum Ungaricarum Decadest*. A *Decades* első decasában a magyarok őstörténetéről olvashatunk. Ha kezünkbe vesszük Bonfini művét, és elkezdjük olvasni, azt látjuk, hogy e történeti munka egy földleírással vegyített őstörténeti áttekintéssel kezd. Az első decas első két könyve Magyarország-leírást, illetve egy a Kárpát-medencében valaha élt népekről szóló áttekintést foglal magába. Utóbbi Bonfini arra használta fel, hogy bebizonyítsa, a Kárpát-medence jogos örökösei és birtokosai a magyarok. Elbeszélésének vezérfonalát arra fűzte fel, hogy a Kárpát-medencében mindig is domináns volt a szkíta jelenlét, éppen ezért a térségben elsőként megjelent nép, az amazonok is szkíta eredetűek.⁹³

Az amazonokat, mint a Kárpát-medence első lakosait, nemcsak Bonfininél, hanem Laziusnál is megtaláljuk: mindkét szerző forrása Iordanes *Geticája*, azonban álláspontjuknak, céljaiknak megfelelően eltérően kezelték azt.⁹⁴ Hiszen Bonfini célja az volt, hogy a szkíta

⁹¹ KULCSÁR 2010, 24-25.

⁹² Jelen alfejezet *Erdély népei egy osztrák humanista szemével* című tanulmányomon alapul, és részben megegyezik azzal. A tanulmány Takács László Tóth Orsolya szerkesztésében Debrecenben, 2020-ban megjelent *Hereditas Graeco-latinitas VIII. Biográfia és Identitás* tanulmánykötet 255–268. oldalán olvasható.

⁹³ „Azon töprenghetünk, hogy Szkítiának vajon a férfiak vagy az asszonyok virtusa szerzett-e nagyobb dicsőséget. Közülük származtak ki az amazonok, e hallatlan erejű és bátorságú asszonyok, akik nemcsak azt utasították vissza, hogy más nőkkel összehasonlítsák őket, hanem a férfiak dicsőségét is elérni, hogy azt ne mondjam, felülmúlni igyekeztek.” BONFINI 1995, 49.

⁹⁴ Vö. Bonfini és Lazius Iordanesszel az amazonok kapcsán: „*Post cuius decessum et exercitu eius cum successores ipsius in aliis partibus expeditione gerentibus feminae Gothorum a quadam vicina gente temptantur in praeda. Quae doctae a viris fortiter resisterunt hostesque super se venientes cum magna reverentia abigerunt. Qua patratae victoria fretaque maioris audacia invicem se cohortantes arma arripiunt elegantesque duas audentiores Lampeto et Marpesia principatui subrogarunt. Quae dum curam gerunt, ut et propria defenderent et aliena vastarent, sortitae Lampeto restitit fines patrios tuendo, Marpesia vero feminarum agmine sumpta novum genus exercitui duxit in Asiam, diversasque gentes bello superans, alios*

eredetű népek kárpát-medencei jelenlétét egészen az ókorig vissza tudja vezetni, ezáltal bizonyítani tudja, hogy a Kárpát-medence jogos birtokosai a magyarok. Vele szemben Lazius inkább a germán eredetű népek elsőbbségét kívánta megerősíteni a térségben. Éppen ezért, míg Lazius egy az egyben átveszi a *Geticában* leírtakat, addig Bonfini vitatkozik Iordanesszel, sőt egyenesen azzal vádolja, hogy a sajátjai iránti elfogultság miatt a szkíta szokásokat, a gótoknak tulajdonítja.⁹⁵

Nem túlzás azt feltételezni, hogy Antonio Bonfini hatással volt Wolfgang Laziusra a nagy ívű összefoglaló történeti munka koncepcióját illetően. Ez a koncepcióváltás egyrészt a már meglevő struktúra átalakításában is tetten érhető – tudniillik, hogy az a tíz könyvnyi egységeknek jobban megfeleljen, másrészt a cím változásában is nyomon követhető. Lazius az osztrákok történelmét az őstörténettől kezdve saját koráig bemutató monumentális munkáját eredetileg *Commentarii Rerum Austriacarum* címmel illette, majd az 1540-es évek közepétől *Decades*nek kezdte el nevezni.⁹⁶ Továbbá úgy vélem, hogy Lazius Bonfinitől nyerte az ihletet a *Descriptio* tartalmát illetően, hogy az Erdélyről szóló földleírásába a terület földrajza és közigazgatása, valamint a római uralom alatti időket tárgyaló fejezetek mellé egy olyan fejezetet is beleillesszen, ami amolyan őstörténeti értekezés lenne a valaha Erdélyben megtelepedett népekről. Valószínűleg Bonfinitől kaphatta azt a motivációt is, hogy az őstörténeti fejezetet területi – esetünkben Erdélyre vonatkozó – igény megalapozására aknázza ki. Természetesen Lazius nemcsak a történeti munka felépítésére vonatkozóan

vero pace concilians, ad Cauchasum venit, ibique certum tempus demorans loci nomen dedit Saxum Marpesiae, unde et Vergilius: >>ac si dura silex aut stet Marpesia cautes<<...". (Getica 7, 49–50).

Bonfini szavai az amazonokról: „*Imo adhuc animus haeret, ultra virtus, virorumne an mulierum Scythiae, plus sibi gloriae comparavit. Promanarunt ex his Amazonas... Harum [ti. amazok] Lampedo et Marpesia regine prestantissime fuere; alternis regnum vicibus gubernabant, altera domi, foris altera rempublicam gerebat. ... Subegerant maiorem Europe partem ac multas Asiae civitates in dicionem suam plane redegerant; dum tuendi imperii gratia in Asia cum exercitu magno commorantur, Ephesum, Smyrnam, Cymam et Magnesiam condidere.*” (RHD 1,2,40–48)

Lazius szavai az amazonokról: „*Quorum Iordanes in haec fere verba scriptum reliquit, faeminae Gottorum (ait) a quadam vicina gente tentatae, in praedamque ductae a viris, fortiter restiterunt, hostesque super se venientes cum magna verecundia abegerunt. Quae patrata victoria, fretaeque maiori audatia, invicem se cohortantes arma arripiunt, eligentesque duas audaciores Lampeto et Marpesiam principatu subrogarunt. Quae dum curam gerunt, ut propria defenderent, et aliena vastarent, sortito Lampeto restitit fines patrios tuendo. Marpesia vero feminarum agmine sumpto novum genus exercitus duxit in Asiam, diversasque gentes bello superans, alios vero pace concilians, ad Caucasum venit, ibique certum tempus demorans, loco nomen dedit, Saxum Marpesiae, unde Virgilius >>ac si dura silex aut stet Marpesia cautes<<.” (ÖNB cod 7967 fol. 34v).*

⁹⁵ „*Quamvis Iordanem demirari non desino, qui, quecunque Scythia a tergo gesta tribuuntur, ... quod Asiam subiugarint, quod Parthorum et Amamzonum progenitores extiterint Cyrumque per Tomyrin interfecerint et Darium et Xerxem profligarint, qui in Grecos non Scythas inauditum exercitum pararint, Europicis omnia Gothis adscribit nimio suorum amore deceptus. Priores enim Asiastici Scythe fuere, quam Europici, qui traiecto Tanai Europicam sibi vendicarunt ac sua imposuerunt nomina. Ex quo colligitur eius dicta, ut sua bona venia dixerim, nullo modo constare potuisse.*” (RHD 1,2,74–76)

⁹⁶ MAYR 1894, 3–4.

merített Bonfinitól, hanem a magyar őstörténetre és középkorra vonatkozóan is vett át részleteket, gondolatokat.⁹⁷

Wolfgang Lazius Erdély-leírása a *Descriptio Transilvaniae sive Daciae*, ahogy már azt a korábbi fejezetben írtam, három szövegváltozatban (ÖNB cod. 8664 fol. 28r-81v, cod. 7967 fol. 1r-70r és fol. 156-225r) maradt fenn.⁹⁸ A *Descriptio*t Lazius a *Commentarii Rerum Austriacarum* eiszagógéjának szánta, és az első fejezetben olvasható elméleti bevezetőben azzal magyarázta az Erdély-chorográfia jogosultságát, hogy azért szükséges ezen területről is írni, mivel az osztrák területeken megtelepedő barbár népek egykor Dacia területéről rajzottak nyugat felé. Lazius így kezdi a hatodik fejezetet: „*Decem reperio vicissim gentes Daciae totius tractum in hoc usque virtutum sterile seculum tenuisse.*”⁹⁹ Ebből a mondatból az olvasó számára világosan kiderülhet, hogy most az Erdély területén valaha, hosszabb-rövidebb ideig megtelepedett népekről kaphat áttekintést. A szövegben, illetve a margináliákon is végig tíz népet tartott számon Lazius, valójában pedig tizennégy népről értekezett. Valószínűleg ő azért csak tízzel számolt, mert például az avarokról nem beszélt külön, hanem a hunokról és a magyarokról szóló részekben olvashatunk róluk információkat, illetve más esetben egyes népeket (például a moldávokat és az oláhokat, vagy a gótokat, gétákat és dákokat) egybe tartozónak kezelte Lazius. A sorrendet tekintve a kronológia elve érvényesül: a legkorábban megtelepedettektől (amazonok) a legutolsónak érkezőkig (magyarok) haladt. Azonban, ha a kronológia rendező elve mentén kívánnák értelmezni ezt a fejezetet, hamar elvesztenénk a fonalat, ugyanis az egyes népekről szóló részek nem azonos mennyiségűek, valamint könnyen azon kaphatjuk magunkat, hogy a származékról szóló rész közepénél egyszer csak arra eszmélünk, hogy már régen a gótokról szóló eseménytörténetet olvasunk.

Éppen ezért úgy gondolom, hogy logikusabb aszerint vizsgálni ezt a fejezetet, ha az említett népeket származásuk szerint szétválogatjuk. Ebben az esetben azt fogjuk látni, hogy két nagy csoportra lehet őket osztani, vannak a germán-teuton származású népek, és vannak a szkíta eredetűek. Lazius végig következetes volt a népek „hovatartozását” illetően, kivéve a gepidákat, ugyanis őket hol származéknak, hol germánoknak írja. Ezenkívül érdekes az a tény, miszerint, bár a hatodik fejezet nagy része őstörténeti értekezés, a barbár jelző csupán a szkíta eredetű népekkel kapcsolatban fordul elő. A szkíták közül is Lazius a legnegatívabb véleménnyel a magyarokról és rokon népeikről, a hunokról és az avarokról volt. Előfordul,

⁹⁷ A témáról bővebben lásd: CSAPÓ 2020b, 255–268.

⁹⁸ Az Erdély-leírás három szövegváltozata közül megállapításaimat arra a szövegváltozatra alapozom, amit ÖNB cod. 7967 fol. 1r–70r foglal magába.

⁹⁹ ÖNB, cod. 7967 fol. 34v

hogy a hunokhoz hasonlóan rút nemzetnek (*faeda natio*) nevezi a magyarokat, akiket olykor a mocskos, alávaló (*spurcus*) jelzővel is illetett.

Germán eredet	
amazonok	„ <i>feminae Gotorum</i> ”, „ <i>decem mulieres ... inter Gothos ceperat, ... quas de Amazonum genere titulus indicabat</i> ”
gótok ¹⁰⁰	„... <i>Gottos eandem cum Gethis gentem et utramque Germanicam extitisse</i> ”
géták	„ <i>Gothos Getas dicerentur</i> ”, „ <i>Gethas Germanicae fuisse originis...</i> ”
dákok	„ <i>Gethae et Daci Davique Graecis appellati gens Theutonica</i> ”
szvévek	„... <i>quorum morum eorundem unius eiusdemque sermonis hoc est Teuthonici, et Suevi et Gothi extiterint</i> ”
szászok	„ <i>Saxones Theutonicam gentem...</i> ”
Szkíta eredet	
szarmaták	„ <i>Sarmatae Scythica gens ...</i> ”
hunok	„... <i>Hunni postmodum horrenda et ipsa Scythica gens...</i> ”, „ <i>Hunorum soboles Hungari et Avars</i> ”, „ <i>gens rapinis et incursionibus adsueta</i> ”
avarok	„ <i>Hunorum soboles Hungari et Avars</i> ”, „ <i>Hungari sive Avars</i> ”
székelyek	„ <i>Hunorum propagines</i> ”, „ <i>Hunorum reliquias</i> ”, „ <i>degeneres Scythae</i> ”
moldávok és oláhok	„ <i>Multavi et Valachi ... Sarmatarumque reliquiae</i> ”
magyarok	„ <i>Hunorum propago</i> ”, „ <i>Hunorum soboles</i> ” „ <i>Hungari sive Avars</i> ” „ <i>faeda natio</i> ”
„Vegyés” eredet	
gepidák	„ <i>ad Gepidas Sarmatica gentem...</i> ”, „... <i>Gepidas Getarum sobolem fuisse</i> ”

2. táblázat Az egyes népekre használt jelzők Lazius *Descriptio Transilvaniae sive Daciae* c. művében

Laziusnál nem ritka, hogy egy adott népről szóló bekezdésben hirtelen már egy másik népről kezdett értekezni, például a szarmatákról szóló résznél egyszer csak újra a gótokról olvasunk. Miszerint a szarmaták elűzték a gótokat Dacia területéről, azonban később a gótoknak nemcsak sikerült visszaszerezni korábban uralt területüket, hanem a szarmatákat segédnépeikké is tették.¹⁰¹ De említhetném a hunokról szóló részt is, ahol szintén

¹⁰⁰ Lazius a gótokat, gétákat és dákokat sokszor egymás szinonimáiként használja.

¹⁰¹ „*Quorum [ti. Sarmatarum] vim haud perferentes Gothi, qui et Daci arvis maturis iam frugibus et genitali solo relictis ad Parthiscum amnem (quem Tibiscum et Teisscham nunc dici supra admonuimus) abiere. ... Gothi ... Sarmatarum iam rebus in angustias redactis in Romanorum verba iurassent, ... cepere tum Gothi paulatim Romanorum imperatorum ignaviam, occasionem captantes magna rerum consilia suscipere, ac consiliis periculum adiacere, maximis copiis utramque Datiam iam olim amissam adoruntur. Quo in conatu, quod verisimile est, Sarmaticas gentes vicinas e Datis a Traiano propulsas auxiliatrices habuere...*” (ÖNB cod 7967 fol. 37v) Valamint a kéziratban ennél a résznél a következő lapszéli jegyzet olvasható: *Sarmatae iuvarunt Gothos.*

felbukkannak a gótok. Itt azt fejtette ki Lazius, hogy a hunoknak kizárólag azért sikerült megszerezniük Daciát, mert a gótoknál belső meghasonlás támadt és e zűrzavaros időket kihasználva tudtak a hunok felülkerekedni rajtuk.¹⁰² Első olvasásra talán fel sem tűnik az olvasónak, olyan észrevétlenül szüremkedik be a gótok (vagy germánok) története más népekről szóló bekezdésekbe is. Sőt megeshet, hogy elsőre az olyan finom utalásokon is átsiklik a szemünk, mint az amazonokról szóló értekezés zárása: „*Atque de hac prima Dacorum sive Gottorum in Datiam immigratione...*”.¹⁰³

Ha a területi igény igazolására úgy tekintünk, mint fő szervező elvre, akkor mindjárt érthetővé válik, hogy miért szüremkednek bele újra és újra a gótokról szóló részek az egyes népek történetébe. Sőt az is egyértelmű, hogy Lazius miért tartotta fontosnak egy őstörténeti fejezet beillesztését az Erdély-leírásba. Azzal, hogy Dacia első lakói, az amazonok germán eredetűek voltak, és azzal, hogy a germán eredetű népek folytonosan visszatértek, újra megtelepedtek Erdélyben, egyetlen célja volt Laziusnak: igazolni azt, hogy bár Erdély sosem volt Habsburg birtok, mégis igényt tarthatnak rá, hiszen területének első birtokosai teuton eredetűek voltak, valamint a germán származású népek folyamatosan jelen voltak és vannak a területen. Ez pedig táptalajt jelenthet Erdély (vissza)követelésére Habsburg Ferdinánd részéről. Ezt az elméletet erősítheti az a tény is, hogy a korszakban már megvolt a törvényes jogigény Erdélyre a következő szerződéseknek köszönhetően: az 1538-as váradi egyezmény értelmében, mely a Habsburg-fivérek, V. Károly német-római császár és I. Ferdinánd magyar király, továbbá Szapolyai János magyar király között jött létre, utóbbi megtarthatta a kezében levő keleti országrészt, de halála után Ferdinánd kezében egyesül az ország. 1541-ben Ferdinánd és Fráter György között megkötötték a gyalui egyezményt, amelyben arról határoztak, hogy Izabella királyné és János Zsigmond Erdélyt a királyság keleti felével együtt kárpótlás fejében átadja Ferdinándnak. Az utolsó, Erdély követelésére jogigényt szolgáltató egyezményt Nyírbátorban 1549-ben kötötte Ferdinánd és Fráter György, amely tartalmát tekintve a gyalui egyezményhez hasonló: kárpótlás fejében Ferdinándé lesz Erdély.

A területi igény megindokolása mellett e fejezetet Lazius részben arra is igyekezett kihasználni, hogy I. Ferdinánd személyét dicsfényel övezze, valamint magyar királyként az ország kormányzására való rátermetségét Szapolyai János magyar királlyal szemben hangsúlyozza. Bár Ferdinánd a váradi békeszerződésben elismerte törvényes uralkodónak

¹⁰² „*Hanc occasionem opportunissimam [ti. az Ermanaricus gót király halála utáni belvizsályt] captantes Hunni, qui ad orientales Arctosque Gottis limites accolebant, gens rapinis et incursionibus adsueta, rupto limite auspitiis Balamiri regis, in Gottos aciem educere cepere. Quorum motum non sustinentes tum Gotti relato pede continuatis ad Istrum itineribus festinarunt...*” (ÖNB cod 7967 fol. 39v)

¹⁰³ ÖNB cod 7967 fol. 37r

Szapolyai Jánost, udvari történetírója, Lazius nem adta meg azt a tiszteletet Jánosnak, hogy királyként hivatkozzon rá. A *Descriptio*-ban következetesen *Johannes veivodaként* hivatkozik Szapolyai Jánosra. Ha pedig nem vajdának titulálja Szapolyait, akkor *tyrannusként* emlegeti, ami szintén Lazius értékítéletéről tesz tanúbizonyságot, ugyanis ez a cím a *Descriptio*-ban egyetlen másik személyt illet meg, magát I. Szulejmán szultánt. Tehát az osztrák humanista szemében Szapolyai a kereszténység számára éppen olyan káros elemként jelenik meg, mint maga a török szultán. Ezzel szemben Ferdinándot igyekezett győzedelmes királyként feltüntetni Lazius,¹⁰⁴ valamint, ha említésre került valamelyik Habsburg uralkodó (Ferdinánd vagy a fivére Károly) mindig szuperlatívusokban és pozitív jelzőkkel írt róluk Lazius, például *inclitissimus, serenissimus, augustissimus, invictissimus* etc.

III.1.2 Az *Archaeologia* és a politikai propaganda

Bár az *Archaeologia* harmadik könyve elveszett, amiben Lazius a magyar őstörténettel kívánt foglalkozni, és amit a *Descriptio* hatodik fejezetéhez hasonlóan a leginkább ki tudott volna használni a Ferdinánd-párti propaganda erősítésére és további megalapozására, de immár nemcsak Erdély, hanem az egész Magyar Királyságot érintően, ennek ellenére az *Archaeologia* ránk marad két könyvében is találkozhatunk olyan megfogalmazásokkal, amikkel Lazius célja nagy valószínűséggel a politikai propaganda kiszolgálása volt.

Az *Archaeologia* első könyvében a főszerep a földrajz, az ország és annak egy-egy területe közigazgatásának és természeti adottságainak ismertetése áll a fókuszban. Azonban mégis akad néhány fejezet, ahol a címmel ellentétben nem az adott terület vagy közigazgatási egység földrajzi jellegű ismertetése olvasható, hanem sokkal inkább eseménytörténet. Már rögtön a könyv elején találkozhatunk egy ilyen résszel, mégpedig a *De Cumania et Hungaria, ubi ea fuerit provinciae, quae vetusta nomina illarum et unde defluerint* címet viselő harmadik fejezettel. Itt, Lazius felvezetése alapján, azt hihetné az olvasó, hogy a kunok mezejéről (*Chumanorum campus*) szerezhethet ismereteket, például annak fekvéséről. Azt túlzás lenne állítani, hogy nem tartalmaz földrajzi információkat a fejezet, ugyanakkor az is tény, hogy az ilyen jellegű adatok jól megbújnak az eseménytörténeti részek között.

¹⁰⁴ Tokaj várának említésekor e következő pár szót írta a szövegbe Lazius (igaz utólag ezeket áthúzta): „*Thokai castrum tua FERDINANDE rex victoria nominatissimum*”. (ÖNB cod 7967 fol.32v) A kódex 31. oldalán levő marginálián Lazius fontosnak ítélte lejegyezni Ferdinánd egy dicső haditettét: „*Vagi oram universam Ferdinandus rex anno domini MDXXVIII subiugavit*”. (ÖNB cod 7967 fol. 31r) Lazius már a bevezető fejezetben neki kezd királyra „dicsőítésének”: „*FERDINANDE REX serenissime, quemque tot periculis fortunae magnitudinem temperare videmus, in longius multo propectam esse, res praeclaras gestas ac summa rerum a vobis suscepta consilia declarant.*” (ÖNB cod 7967 fol. 1v)

Lazius a fejezet elején az etimológia segítségével kívánta bebizonyítani, hogy a kunok mezeje a hunokról kapta a nevét, akiket a magyarok saját nyelvükön kunoknak neveznek, illetve azt is megemlítette, hogy Hungaria a nevét a magyarokról nyerte, amely nép az avarok és a hunok leszármazottja.¹⁰⁵ Mivel egy huszárvágással a kunokból hunokat csinált, így már érthető, hogy az olvasó miért hun őstörténetet olvas.¹⁰⁶ Lazius különböző antik és középkori szerzők munkáira hivatkozva azt mutatta be, hogy Attila vezetésével honnan érkeztek a hunok Pannoniába, majd onnan kiűzetvén Datia Ripensis mely részén telepedtek meg. Majd ezután az avarok és a magyarok betelepülésére tért rá, ahol hangsúlyozta, hogy az avarok/magyarok a gepidákat űzték ki Datiából, amikor megérkeztek oda.¹⁰⁷ Lazius a következő fejezetben (*De Gepidia sive Gepidarum tractu in regno Hungariae*) részletesebben is kitért a gepida/gót-hun háborúra.

A Cumaniáról szóló fejezet kapcsán érdemes még kiemelni, hogyan jellemezték az avarokat és a magyarokat. Rendkívül barbár, műveletlen, visszataszító, állatias kinézetű népnek láttatja őket az *Archaeologia* ezen fejezete.¹⁰⁸ Emellett Lazius a csodaszarvas eredetmonda mellett egy másik, régi toposzt is fontosnak tartott közölni, miszerint a magyarok méregkeverők és démonok nászából születtek.¹⁰⁹ Ez utóbbi származás-mítoszt egyébként a hunok kapcsán is megemlítette a *Descriptió*ban is.¹¹⁰

¹⁰⁵ „Receptum est illud apud Hungariae annales Chumanorum campos in Datia Ripensi, quam Tibiscus faecundat, ab Hunnis, quos Hungari suo idiomate Chunos dicunt, denominatos fuisse, Hungariam autem in Pannonia Inferiori extensam a Hungaris, Hunnorum Avarumque reliquiis et propagine, nomen sortitam.” (ÖNB, 8664 fol. 7r)

¹⁰⁶ Fontos megjegyezni, hogy a *Descriptió*ban is sokszor használja a kunokat (Chunni) a hunok (Hunni) szinonimájaként.

¹⁰⁷ „Caeterum defuncto post sub Marciano caesare Athila Hunni omnes una cum filiis Athilae ex agro Pannoniae in veteres Datiae Ripensis sedes profligati fuere. Ubi multis postea saeculis Chunni mansere Hungarorum in emigratione in Pannonias et consilio et opere adiutores, quos Chunmanos Hungari sua lingua appellavere et Datiam Ripensem campos Chumanorum. Quo in loco et praecipue Transilvaniam versus huius gentis reliquiae ad nostram memoriam et posteritas quaedam delituit. ... Haec Iordnandes. Varnefridus aut cognomento Diaconus a longobardis tum Pannoniam inhabitantibus contra Gepidas, qui Datiam tenebant, evocatos in auxilium Hungaros testatur. Atque is nominatim adserit, Gepidarum patriam hoc est Datiam ab Avaribus fuisse occupatam, sed cum is locus non nimium faciat ad praesentis instituti rationem, verba Diaconi subiiciam, obiit, interea cingit, Thurisundus rex Gepidanorum, cui successit Chunimundus in regno, qui vindicare veteres Gepidanorum iniurias cupiens, rupto cum Longoardis foedere bellum potius quam pacem elegit. Albuyn vero cum Avaribus, qui primum Hunni postea de regis proprii nomine Avars appellati sunt, foedus perpetuum iniit. Dehinc ad praeparatum cum Gepidis bellum profectus est. ... etc.” (ÖNB cod 8664 fol. 8r, 11r) A kunok mellett a magyarokat és a hunokat is előszeretettel felelteti meg egymásnak Lazius.

¹⁰⁸ „Nam primo quod alibi latius a nobis dictum est Hunnorum, qui iuxta Iordanum ex incubiis et meretricibus orti fuerant direptioni patuit, postmodum Avarorum crudis et immundis carnibus vescentium conculcationi ad ultimum Hungarorum a Schythia egressorum, qui et adhuc eam incolunt relicta est possessioni. Sunt autem praedicti Hungari facie tetri, profundis oculis, statura humiles, moribus et lingua barbari et feroces, ut iure fortuna culpanda vel potius divina patientia sit admiranda. Quae ne dicam hominibus sed talibus hominum monstris tam delectabilem expossint terram. In hac tamen Graecorum mutantur solertia, quod nullam rem magnam sine crebra et longa consultatione aggrediuntur.” (ÖNB cod. 8664 fol. 10v)

¹⁰⁹ „Et latius de Hungarorum origine fabulosa quaedam recenset, quemadmodum veneficium quarumdam de sua gente mulierum Fylimar Gothorum rex vindicare, constituens ad supplicium earum non paucas postulaverit.

A kunok mezejéről szóló fejezet mellett másik olyannal is találkozhatunk, amely címe alapján egy adott régióról – jelen esetben Gepidiáról – szólna, pontosabban arról, hogy a Magyar Királyság mely területe fedné le az egykori területet. Azonban itt is inkább eseménytörténeti értekezést olvashatunk. A gepida/gót-hun háborúról értekező résszel Lazius azt kívánta bemutatni, hogy a hunok csak Attila vezetésével voltak erősek, utána a gótok és gepidák már ki tudták vívni függetlenségüket, előbbiek Pannóniában, utóbbiak Erdélyben telepedtek meg. Egész pontosan Lazius az egykori Gepidia területét Erdély egy részével – az általa *Datia Ripensis*nek és *Datia Mediterranea*enek nevezett területekkel – és a kunok mezejével (*Chumanorum Campus*) azonosítja, így kötve rá az előző fejezet témájára. Még a Gepidiáról szóló fejezetnél maradván, említésre méltó, hogy Lazius értekezésébe a Szepességet is beleszötte. Mondandójának lényege, a terület a gepidáktól nyerte a nevét (*Gepusia*), amit a magyarok helytelenül *Cepusiának* neveztek el. Véleményem szerint Lazius ezzel hangsúlyozni kívánta, hogy a késő ókor/kora középkor táján már germán eredetű népek jelentek meg, és élnek ezen a vidéken, még ha nem is folymatosan, hiszen a szepesi szászok Felső-Magyarországra történő betelepülése a 12. századra tehető.

Lazius a további fejezetekben is törekszik a germánok Kárpát-medencei jelenlétének alátámasztására, például a Balaton vagy a Bozuta-folyó rövid ismertetésekor is kitért egy kis eseménytörténetre. Továbbá szerinte Bács megye (*Bathiensis comitatus*) nevét nem Bács településéről nyerte, hanem *Bathanatius*ról, a galaták királyáról, aki visszavezette népét Pannoniába.¹¹¹ Ahogyan a Fertő-tó elnevezését is a germán *sidunus* törzsre vagy *Sidon*

Quae cum cumulatissimas in haeremo poenas exsolvent, a demonibus per deserta vagantibus incestabantur. Quo daemonum compressu feris similes homines partu aediderint. Qui longo postea temporis intervallo duce cervo viam monstrante glacie obductam paludem Maeotidem transgressi caepere in proximas provincias, Datiam scilicet Pannoniasque inundaret. In quibus in hanc usque aetatem quamquam atritis rebus potiuntur a Thurcis, ad internitionem fere confecti cum recentibus quondam viribus Germaniam Italiamque non semel Henrici ac Ottonis horum nominum primorum augustorum saeculo duce Chagano fuissent depopulati, quod pluribus locis Liuprandus et Varnefridus Lombardicarum rerum authores demonstrant.” (ÖNB cod 8664 fol. 11v)

¹¹⁰ „*Et latius de Hungarorum origine disserens, fabulosa quaedam authore Iordano recenset. Quoadmodum veneficium quarundam de sua gente mulierum Fylimar Gottorum rex vindicare constituens, ad supplitium earum non paucas postulaverit quae cum cumulatissimas in heremo penas exsolvent, a demonibus per deserta vagantibus incestabantur, quo deimonum compressu faeris similes homines partu ediderint, qui longo postea temporis intervallo, duce cervo viam demonstrante glatie obductam paludem Meotidem transgressi, cepere in proximas provincias Datiam scilicet Pannoniasque inundare, in quibus in hanc usque aetatem, quamquam attritis rebus potiuntur a Thurcis ad internitionem fore confecti. cum recentibus quondam viribus Germaniam Italiamque non semel Henrici ac Ottonis horum nominum primorum Augustorum seculo, duce Chagano, fuissent depopulati, quod pluribus locis Luitprand et Varnefridus Lambardicarum rerum authores demonstrant.*” (ÖNB cod 7967 fol. 23r–23v)

¹¹¹ „*Cap VI. De Bathanatio, quem hodie locum Bathiensem comitatum Hungari appellant*
Inter reliquos celebres comitatus sive districtus terrae, quas Hungari ad Danubii ripam distrinxere, praecipuae famae Bathiensis est non a Bathia oppido appellatus, sed a Galatarum admodum iis in agris celebri memoria, qui Bathanatium regionem in Pannonia Inferiori ad Istrum ante adhuc Romanorum administrationem a rege Bathanatio nominarunt, qui cum Acichorio, Cerethrio et Brenno ductis Gallis, quos

markomann királyra vezette vissza,¹¹² illetve a Pannonia Valeriáról érkező fejezetben is markánsan jelen van egy gót eseménytörténeti leírás.¹¹³ Jól látható, hogy Lazius az eseménytörténeti szál mellett az etimológia eszközét is felhasználta annak érdekében, hogy a germán eredetű népek kárpát-medencei jelenlétét igazolni tudja.

Mielőtt a végső következtetést levonnánk az *Archaeologia* eseménytörténetet elbeszélő részeinek szerepét illetően, még érdemes megvizsgálni Lazius Magyarország chorográfiájának második könyvét, amelyet a jelentősebb (pannoniai) városok bemutatásának szentelt az osztrák humanista. Első ránézésre úgy tűnhet, hogy Lazius a második könyvet a lehető leginkább igyekezett kiaknázni abból a szempontból, hogy tovább erősítse és hangsúlyozza a germán eredetű népek kárpát-medencei primátusát. Az tagadhatatlan, hogy az egyes városok ismertetésekor számos antik szerző műveiből származó idézetet olvashatunk, amelyek többsége eseménytörténeti elbeszélés. Ennek oka azonban sokkalta inkább az, hogy Lazius az antikvitás térképére szerette volna feltenni a Magyar Királyság jelentősebb városait, és ehhez minden olyan rendelkezésre álló forrást felhasznált, amely, még ha mellékesen is, de megemlíttette az adott települést. Például a kilencedik fejezetben, amikor Segestáról érkezett, hosszasan idézett Appianosz Alexandrinosztól, amely idézet lényegében azt taglalta, hogy Augustus hogyan vette fel a küzdelmet a különféle illír törzsekkel és győzte le azokat, illetve, hogy milyen szerepe volt Segesta városának az illír háborúban. Vagy említhetném a nyolcadik fejezetben található bekezdést, ahol Bubalisra/Cibalisra Valentinianusról szóló történeti munkákat sorakoztatott fel, amelyben előfordul a város neve. Ezen példák mellett még számos másikat lehetne említeni, ahol az eseménytörténeti források használatának hátterében kevésbé a mögöttes politikai célok, mint inkább a rendelkezésre álló geográfiai jellegű antik források szűkössége áll. Azért található az *Archaeologia* második könyvében arra is példát, amikor a germán eredetű népek jelenlétét hangsúlyozza Lazius. A Teutoburgiumot¹¹⁴ ismertető résznél már eleve a település nevének magyarázatok megemlíti Lazius, hogy a *burg* végződés a germán népek municipiumai elnevezésekor egy megszokott névadási formula. A város nevének másik felébe, a teuton szóba kapszkodva, pedig arról írt,

ea aetas Galatas dixit per Noricas Alpes Paeoniamque in Graetiam, ob spoliatum Delphicum templum pessumdatibus congentilibus vix solus redire in Pannoniam meruit.” (ÖNB cod 8664 fol. 17r)

¹¹² Értelemszerűen Lazius a Fertő-tó német elnevezéséből – Neusidlersee – indulhatott ki az etimologizáláskor, és a sidlerhez hasonló hangzású törzsnevek (sidunus) és/vagy barbár uralkodó nevet (Sidon) keresett (vagy esteleg saját maga kreált).

¹¹³ „*Iam et quintus est lacus in Superiori Pannonia, Norico quondam nunc Austriae confinis, quem Hungari Vertau, Germani, qui ad eius littora fere ubique colunt, Neusidlersee vel a Sidonis Germanorum in ea vicinia natione vel a Sidone Marcomannorum rege appellarunt.*” (ÖNB cod 8664 fol. 26r)

¹¹⁴ Erdőd, de egy helyen Lazius tévesen Péccsel azonosította.

hogy a térségben egykor germánok éltek, és ezt az elgondolását antik történetíróktól vett idézetekkel is megerősítette.

Bár a Magyarország-leírásban, legalábbis a ránk maradt könyvekben, nem szerepel olyan jellegű etnográfiai fejezet, mint a *Descriptió*ban, azért a fentiekből jól látható, hogy így is olvashatunk olyan részeket, amelyek a folyamatos germán jelenlétet hivatottak igazolni és megerősíteni. Azonban ezek kapcsán joggal vethető fel, hogy Lazius célja területi jogigény megszilárdítása – azaz, hogy Habsburg Ferdinándnak nemcsak a Jagellók és a Habsburgok közti házassági szerződések okán van joga a Magyar Királyság feletti uralomra, hanem ahogyan Erdély esetében láttuk, itt is jogigényt szolgáltathat az, hogy már az antikvitásban germánok éltek a Kárpát-medence egyes területein. Ezt erősíthetné a Gepidiáról és a Szepességéről érkező rész. De azzal is számolnunk kell, hogy ezekkel a szövegekkel egyszerűen csak azt kívánta bizonyítani, hogy a magyarok és a Magyar Királyság (azaz Pannonia) történelme szorosan kötődik a germán eredetű népek, a „szomszédok” történelméhez. Érdekes azt látni, hogy az *Archaeologia* a *Descriptió*hoz képest mennyivel visszafogottabb a területi igény megalapozásában. Ennek oka többértű lehet. A legkézenfekvőbb, hogy az *Archaeologiának* pont az etnográfiai jellegű része nem maradt ránk (vagy nem készült el), ahol a legerőteljesebben kiaknázhatta volna Lazius a germánok legelső letelepedésének és *constans* jelenlétének a hangsúlyozását arra, hogy ők a terület „jogos urai”. Nem zárhatjuk ki, hogy Lazius az első két könyvben csak a felvezetést adta meg a majdani etnográfiai témájú fejezetnek vagy fejezetnek, ahol a *Descriptió*ban tapasztaltakhoz nagyon is hasonló mértékű politikai propagandát kívánt a sorok közé elbújtatni. Ha megnézzük a *Descriptio* utolsó fejezeteit, ahol a jelentősebb Erdélyi városokat vette sorra Lazius, azt láthatjuk, hogy antik források vagy etimológia segítségével germán eredetre vezette vissza azokat. Így joggal merülhet fel a kérdés, hogy nem láthattunk volna-e hasonlót az *Archaeologiában* is, amint az ország jelentősebb városainak bemutatása az észak-magyarországi és az erdélyi szász városokhoz, vagy a nyugat-magyarországi, azaz az osztrák határmenti városokhoz érkezik. Ugyanis nagy valószínűséggel ezeknek a településeknek a németes elnevezését (is) felhasználva az etimologizálással hasonló eredményekre jutott volna az osztrák humanista, mint Teutoburgium vagy a Szepesség esetében. Itt is arról lenne szó, mint az etnográfiai fejezet esetében? Az *Archaeologiának* azok a fejezetei nem maradtak ránk, ahol markáns germanizálást folytathatott volna Lazius.

Bár olyan mértékű területi igény megalapozásával nem találkozunk a Magyarország-leírásban, mint az Erdély-leírásban. Ugyanakkor más fajta rejtett üzenet mégis befészkelheti

magát az olvasó tudatalattijába. Hiszen az *Archaeologiában* a politikai célokat kiszolgáló igyekvő szövegrészek, amellyel, hogy érzékeltetik a germán eredetű népek Kárpát-medencében való jelenlétét, arra is felhívják a figyelmet, hogy a germán és szkíta eredetű népek történelme már az antikvitás óta szorosan összefonódik a térségben.

III.2 Lazius történetírói módszere¹¹⁵

Ahogy már fentebb írtam, Michael Mayr a Laziusról írt monográfiájában abból a feltételezésből kiindulva vizsgálta a szerző egyes történeti műveit, hogy azok előtanulmányok a életmű megkoronázását jelentő, az osztrák történelmet Ausztria őstörténetétől a Lazius koráig átfogó történeti munkához, a *Decades*hez. Ebben az alfejezetben arra kívánok rávilágítani, hogy Mayr nézete, miszerint Lazius az egyes történeti műveit ténylegesen felhasználta vagy szándékában állt felhasználni azokat a *Decades* megírásakor, nem csak a főmű és más történeti munkák viszonylatában értelmezhető. Laziusnál nem ritka, hogy egyes munkáiban említést tesz más műveiről, amelyek hasonló témát járnak körül.¹¹⁶ Sőt! Lazius egyes írásaiban nem csak elejtett megjegyzéseket tett más műveiről, hanem olykor azoknak bizonyos fejezeteit, részeit – mindenféle hivatkozás nélkül – felhasználta egy másik készülő munkájához is. Mayr nézetével egyetértve, az ő álláspontját kiegészítve és tovább gondolva arra szeretnék rávilágítani, hogy Lazius történetírói módszerének sajátossága, hogy a humanista az éppen készülő művébe beilleszt olyan részeket, vagy akár teljes fejezeteket a már korábban elkészült írásaiból, amelyek tartalmukban az újabb, készülőben levő munkájába

¹¹⁵ Jelen alfejezet *Hogyan írjunk okosan több száz oldalas monográfiákat? Avagy Wolfgang Lazius (történet)íróimódszere* című tanulmányomon alapul, és részben megegyezik azzal. A tanulmány Bene Ildikó Mária és társai szerkesztésében Budapesten, 2020-ban megjelent *Fenntartható tudomány: hagyomány és újrahaznosítás a felvilágosodás előtt: Fiatalok Konferenciája 2019* tanulmánykötet 83–97. oldalán olvasható.

¹¹⁶ Az *Archeologiae Hungariae* első könyvében Lazius több helyen is utalt az osztrák tartományokról írt chorográfiájára: „*Atque haec de Galatis, de quibus in Norici hoc est Charnunthiae descriptione plura a nobis recensebuntur. [...] Nam sit porro et Scyrorum eo in tractu nomen quamvis mutatis cultoribus, ubi Quados postea Marcomannosque receptos, unde videlicet qui hodie Valeriam sive Styriam colunt Teutonicae linguae nationes defluxere in iis archeologiis ostendemus, quas de iis seorsim provinciis in lucem ademus. [...] Id quod nobis argumento est locum de cataractis Danubii apud Strabonem libro VII de modo dictis in Maesia accipi non debere (scripsit enim multo ante tempora Traiani Strabo) esseque plane eas in Austria cataractas, quae Strudum et Werfl appellantur, de quibus in Austriae Archeologiis a nobis dicitur.*” (ÖNB cod 8664 fol.17r–18v, 23v). Megemlíti továbbá az Erdély-földleírását is: „*Confluunt infra eum tractum in Danubium Marcianus et Parthiscus, quem et Tisciam dici Ptolaeo, Tibiscum et Tisciam Iordnandi, in Archeologiis nostris Dati[ae] ostendemus, et quinque Cusus et Marus, ut libro 12. Tacitus vocat, sive Marisius et Crisius exonerantur, ut Strabo Iordnandesque hos nominare videntur.*” (ÖNB cod 8664 fol. 25v). De nem kizárólag országleírásokra találhatunk utalást Laziusnál, hanem egyéb munkáira is, például a Bécs történetét tárgyaló könyvére: „*Iam primum omnium Antoninus iter describens a Sirmio Vindobonam (quam Viennam nostram Austriae esse proprio seorsim edito libro ostendimus) post Cibalem et Mursiam statim Antianis et Soppianis subiicit, itinere mediterraneo Sabariam progrediens mox postea Limusam, Silicensem, Valconem et Mogentianam recenset.*” (ÖNB cod 7961 fol. 14r). A *Commentarii Reipublicae Romanae*ben pedig az *Archeologia*ra tesz utalást: „*Ab hoc loco Salinae fuerint necesse est, vel in Ewr, vel Adom, Hungaris nominato, loca eiusdem insulae ripae obiecta, ut ex Chorographia nostra Hungariae intelligere lector potest.*” (LAZIUS, 1551, 1119.).

jól illeszkednek. Ezen elmélet alátámasztására konkrét példákon keresztül fogom bemutatni, hogy Lazius a *Regni Hungariae Archaeologiae libri tres* és a *Descriptio* szövegéből vett át hosszabb-rövidebb részleteket a *Reipublicae Romanae in exteris provinciis bello constitutae commentariorum libri XII*¹¹⁷ könyvébe, ahol Dacia, Noricum és Pannonia területén fekvő városokról értekezett.

Az *Archaeologia* Sirmiumról szóló fejezetében a városról írtakat csaknem egy az egyben átemelte a *Commentarii Reipublicae Romanae* Sirmiumot taglaló fejezetébe. Mindkét, Sirmiumról szóló szövegről megállapítható, hogy jellemzően antik ismeretanyagot tükröznek. Alapvetően történetírók és egyházi szerzők munkáira épülő eseménytörténetet olvashatunk, benne elvéve említve néhány földrajzi adatot, például folyók, hegyek elnevezéseit. Lazius a Sirmiumról megszerzett antik ismeretek mellett középkori és a korabeli információkkal¹¹⁸ is szolgált, amelyek a fejezet végének néhány sorában („*Porro Sirmiensis sedes...*” kezdetű rész) olvashatók. A két szöveget egymás mellé állítva nyilvánvaló, hogy az antik idézetek azonosak. Továbbá, ha egybevetjük a sorokat, azt tapasztaljuk, hogy a Lazius által írt kiegészítés és azon tudás is, amely nem ókori íróktól származik, szinte szóról szóra megegyezik, olyan apróbb stiláris változtatásoktól eltekintve, mint például a kötőszavak cseréje vagy szinonim szavak használata. Az *Archaeologiában* a „*meminerit*” [megemlékezik] ige helyett a *Commentarii Reipublicae Romanae*-ben a „*mentionem facit*” [említést tesz] kifejezést használta Lazius, vagy az „*autem*” [azután] kötőszót a hasonló jelentésű „*denique*” [egyszóval, végül is] szóval cserélte fel.

Az alábbi idézeteknél három *locust* érdemes kiemelni, ahol a stiláris javításoktól eltérő különbségek mutatkoznak meg. Az első ilyen eltérés a szöveg elején található, ahol a második mondatot Sirmium katonai jelentőségét hangsúlyozó ismeretekkel egészítette ki Lazius. A második eltérés ugyanezen fejezet zárásában mutatkozik meg. Lazius ugyanis az *Archaeologiában* pusztán csak megemlítette Péterváradot, míg a *Commentarii Reipublicae Romanae*-ben egy-két információval is szolgált a városról olvasói számára. Végül a harmadik eltérés ott mutatkozik, ahol Sirmium mint püspöki székhely kerül elő: Lazius az *Archaeologiában* csak annyit említett meg, hogy az ő korában is állt még a püspöki székhely, ezt a *Commentarii Reipublicae Romanae*-ben annyival pontosította, hogy Szent Istvántól kezdve egyházi központ Sirmium. Láthatjuk, hogy az eltérések oka az információtöbblet,

¹¹⁷ A *Commentarii Reipublicae Romanae* 1551-ben nyomtatták ki Bázelen, Johannes Oporinus nyomdájában.

¹¹⁸ Lazius azon ismeretei, amelyek már nem az antik Sirmiumra vonatkoznak, olykor tévesek, a Szerémséget (*agrum Sirmiense*) keveri és azonosnak tartja Somogygal (*agrum Symigense*), ezért például nála Koppány szerémségi és nem somogyi vezér.

szerzőnk a két mű megírása közt eltelt időben új ismeretek és értesülések birtokába jutott, amelyekkel kiegészítette a *Commentarii Reipublicae Romanae* szövegét.

<i>Archaeologia</i> ¹¹⁹	<i>Commentarii Reipublicae Romanae</i>
<p>„Celeberrimum veteribus Sirmium in Pannonia fuit, non solum ob concilium generale, quod ibi sub Constantio contra Arrianos fuit, verum etiam ob natale solum maximorum principum. Qui isthic in lucem prodierunt Probus, Valentinianus et Gratianus caesares et imperatores. Fuit autem et vetustatis praerogativa Romana quondam commendatum. Namque Augustum Octavianum Strabo refert Sirmium et Segestam in Pannonia adversus Dacos horrea expeditionis constituisse. Qui author quoniam Sirmi Triballorum regis libro septimo meminerit Triballos, ...</p> <p>Porro Sirmiensis sedes mansit apud Hungaros usque ad nostra tempora, quibus postremus eius sedis episcopus frater Dumari Paulus, qui summam scientiam in re militari habebat, in acie cum Ludovico rege oppetiit. Et ab eo tempore oppidum illud cum universo agro Sirmiensi in Thurcarum servitutem concessit, anno videlicet incarnati verbi 1526, in qua etiamnum</p>	<p>„Celeberrimum veteribus Sirmium in Pannonia fuit, non solum ob concilium generale, quod ibi sub Constantio contra Arrianos fuit, verumetiam ob natale solum maximorum principum, qui isthic in lucem prodierunt, Probus, Valentinianus et Gratianus caesares et imperatores, et quod classis ibi perpetua Romanis, horreumque, praepositus thesaurorum et praefectus cum ala militum Clacarensium sedem habuisse reperiuntur. Fuit denique et vetustatis praerogativa Romanis commendatum quondam. Namque Augustum Octavianum Strabo refert, Sirmium et Segestam in Pannonia adversus Dacos horrea expeditionis constituisse. Qui quidem author quoniam libro 7. Sirmi Triballorum regis mentionem facit, Triballos ...</p> <p>Porro Sirmiensis sedes renovata a Stephano, primo Christiano Hungariae rege, circa annum Salutis nostrae millesimum, mansit usque ad nostra tempora, quibus postremus eius sedis episcopus, frater Dumari Paulus¹²¹, qui summam scientiam in re militari habebat, in acie cum Ludovico rege oppetiit. Et ab eo tempore municipium illud cum universo agro Sirmiensi in Thurcarum tyrannidem</p>

¹¹⁹ A táblázatban kövéren szedtük a két szöveg közti eltéréseket.

¹²¹ Lazius tévesen nevezi Tomori Pált szerémi püspöknek, ugyanis ő kalocsai érsek volt.

<p><i>manet.</i></p> <p><i>Postremo (ne et illud surda aure transeamus) quam celebre hoc municipium florentibus adhuc Hungarorum rebus extiterit, docet etiam Ducalis sedes, quae isthic fuit, quo tempore adhuc initiante apud Hungarorum gentem religione Christiani reges sub se duces habebant. Sic enim legitur Sanctus rex Stephanus Cupam ducem Sirmiensem, qui contumax esset, in acie vicisse. Et haec de Sirmio, quod Petri Waradinum Hungari passim et latine tamen Sirmium, agrumque Symigensem appellant et cetera.</i>”¹²⁰</p>	<p><i>concessit, anno videlicet incarnati Verbi 1525¹²², in qua etiamnum manet.</i></p> <p><i>Postremo, ne et illud surda aure transeamus, quam celebre hoc municipium florentibus Hungarorum rebus extiterit, docere etiam potest ducalis sedes, quae isthic fuit, quo tempore adhuc initiante apud Hungarorum gentem religione Christi, reges sub se duces habebant. Unde legitur in annalibus Hungarorum, sanctum regem Stephanum, Cupam ducem Sirmiensem, quod contumax esset, in acie vicisse. Denique nec illud ignorandum est, episcopos Sirmienses ad ripam Danubii castrum possedissee Petrivaradinum nomine. Unde superioribus annis desolato ac amisso Sirmio, quod in castro perpetuo praesules habitarent, episcopi Petrivaradienses cognominati fuere.</i>”¹²³</p>
--	---

3. táblázat Sirmiumról olvasható szövegrészlet az *Archaeologia*ban és a *Commentarii Reipublicae Romanae*ben

Az alább következő idézetek Ad Statuasról¹²⁴ szólnak, és a Sirmiumról értekező részekről eltérően, itt már a tartalmi átvétel irányába mutat a szöveghely átemelése, ahogyan azzal a legtöbb, *Archaeologiából* vagy *Descriptióból* átvett városleírás esetében is találkozhatunk. A tartalmi átvételnek több oka lehet. Egyrészt nem feltétlenül azonosak az *Archaeologia* és a *Commentarii Reipublicae Romanae* fejezetei. Például az Ad Statuasról szóló bekezdés az előbbi munkában a *De Lussonio, Lugiono, Bathanatio, Altinio* címet viselő fejezetben került elő és a címben sincs feltüntetve a város neve. Ezzel szemben Lazius a *Commentarii Reipublicae Romanae*ben a *De Statuis et Altinio* fejezetben írt a településről, elkülönítve azt a Lussonium, Lugionum, Bathanatum, Alisca, és Ripa Alta településeket érintő fejezetektől.

¹²⁰ ÖNB cod 7961, fol. 4v–5r, 7v.

¹²² Itt tévesen szerepel az 1525-ös év 1526 helyett.

¹²³ LAZIUS, 1551, 1106, 1108.

¹²⁴ Várdomb, de Lazius Kalocsával azonosította.

A másik ok, amiért inkább tartalmában, mintsem szó szerint emelt át szöveghelyeket Lazius az az, hogy még ha az adott városokat ugyanazon fejezetben említi is a két munka, akkor sem azonos sorrendben. Az említett városnál, Ad Statuasnál maradván, annak leírása Altiniummal közös fejezetben szerepel, de eltérő sorrendben. Míg az *Archaeologia*ban Altiniummal kezdődik a fejezet és Ad Statuasnal ér véget, addig a *Commentarii Reipublicae Romanae*ben épp ellenkezőleg. Ahogyan alább láthatjuk is, a *Commentarii Reipublicae Romanae*ben két antik idézetet, az „Antoninus dixit” után következő mondatot, valamint Spartianus sorait kivéve ugyanazok a források kerülnek elő ugyanabban a sorrendben. A különbségek a két szöveghely felvezetésében mutatkoznak meg, ami részben annak köszönhető, hogy eltérő átkötésre volt szükség, részben pedig annak, hogy Lazius eltérő városnevet használ.

Az eltérő városnév oka az, hogy Lazius az *Archaeologia* második könyvének 16. fejezetében antik szerzők műveire építve – amelyekben egy hatalmas szobrot, *colossust*, említenek – etimologizálással tévesen Kolozsvárt (*Coloswarium*) azonosította Ad Statuas településsel. Ennek következtében röviden kitért arra, hogy a magyar települések elnevezésénél nem ritka a vár végződés (*burgi clausula*) és ennek illusztrálására Kolozsvár mellett egyéb helységneveket is felhoz példaként, többek között Temesvárt (*Temeswar*) vagy Vasvárt (*Vasvar*). Lazius a *Commentarii Reipublicae Romanae*ben kiigazította azon tévedését, hogy Ad Statuas Kolozsvár városának feleltethető meg. Immár helyesen Kalocsáról (*Colocza*) írt, így értelemszerűen kimaradt az a rész, ahol a települések magyar neveinek „vár” végződéséről értekezett. Helyette kortörténeti kitekintést tett, amelyben megemlítette, hogy a város már török fennhatóság alá került. A fentiek tükrében tehát kijelenthető, hogy az egyes passzusok átvételekor nem kizárólag mechanikus másolói munkáról van szó, hanem egyben revideálásról is, ugyanis Lazius vizsgálódásai és az időközben megszerzett többletinformációk révén igyekezett helyesbíteni a tévesen közölt ismereteket.

<i>Archaeologia</i>	<i>Commentarii Reipublicae Romanae</i>
<i>„Reliquum est, ut municipii, quod Ad statuas Antoninus vocat, ruinas inquiramus. Cuius tametsi Ptolemaeus nullam mentionem fecerit, obiter tamen Augustale itinerarium, in supputatione ripensis itineris e Sirmio Carnuntum recenset, et inter Altinium et Lussonium</i>	<i>„Et haec municipia ad Istri ripam et Antonino et Ptolomaeo describuntur inter Dravi ostium et Aquincum, ubi hodie scilicet Colocza a statuis nimirum colossis nuncupatum, et Tolna infra Budam cernuntur, quorum prima Archiepiscopi cathedra hodie desolata et sub Turcarum</i>

collocat. Hoc est, si hodiernum situm locorum sequi velimus, inter Tolnam et Lessekhium quod infra eum pagum, quem Razenmarkium mercatores appellant, uti dictum est, Lussonii veteris vestigia continet. Qua in tractu vetustatis monumentis celebres nullus Hungaris locus visitur praete[r] Coloswarium, ubi metropolitanam cathedram primi Hungariae reges posuere. Sonat autem Coloswarium lingua gentilitia Hungaris tamquam dicens Colos urbs sive burgum. Quod ego prorsus ad statuas municipii rudera continuere existimo. Nam Colossi statuae Romanis etiam dicen[tur] quemadmodum Plinius libro XXXIII: Moles quippe excogitatas videmu[s] statuarum, quas Colossos vocant, turribus pares. Et ut aperte cognosca[nt] grandes et corpulentas statuas, quae antiquitus diis erigebantur, Coloss[...] nominatas fuisse aperte canit Quintianus: Clara Rhodos proprium non omissura Colosson. Et Martialis libro octavo: Aedemque Martis et Colosson Augusti. Sic et Statius libro primo propter nimiam magnitudinem enormes Colossos vocat. Quare et ad statuas iste locus Roma[nus], et quia maiusculae hae statuae fuerant, ad Colossos nuncupabatur. C[ui] voci Hungari posteaquam rerum in Pannoniis caepissent potiri, tametsi corrupti solitam burgi clausulam hoc est war addidere et Coloswar dixere, ceu aliis mille in locis

tyrannide iacet. A statuis autem colossis, ut diximus, barbara pronuntiatione Hungaris Colocza nominatur, quod ad statuas simpliciter Antoninus dixit: ubi nominatim Scotus equites Dalmatas atque auxilia Ursariensia, Arcadio et Honorio ad clavum sedentibus, stativa habuisse scribit. Refert Spartianus in vita Antonini Pii, hunc ea fuisse lege ab Hadriano adoptum, ut ipse sibi Marcum ac Verum Antoninos adoptaret, filiamque suam Vero aut Marco daret uxorem. Et subiicit: Nec diutius vixit, gravatus languore ac diverso genere morborum, saepe dicens, sanum principem mori debere, non debilem. Statuas sane Aelio Vero per totum orbem colossas poni iussit, templa etiam nonnullis fieri urbibus. Verisimile est igitur, eo tum tempore et hoc statuarum municipium initia habuisse. De Statuis colossis Plinius libro 34. scribit: Moles quippe excogitatas videmus statuarum, quos Colossos vocant, turribus pares. De quibus et poetae canunt. Quintianus: Clara Rhodus proprium non omissura a colosson. Et Martialis libro octavo Epigrammaton: Aedemque Martis et colosson Augusti. Ab huiuscemodi igitur turritis statuis eo loci ab Pio Antonino collocatis, ad statuas in Itinerario Antonini, et labentibus seculis Colocia ab Hungaris municipium, de quo loquimur, appellatum fuit. Quamvis fortasse vel a Colosso comite illo et Pannoniae praefecto nomenclaturam sortitam fuisse

*Hungariae est videre ita enim appellant Temeswar, Vasvar, Ojwar, Awar, Samawar, Beroniwar et cetera. Non sum tamen interim nescius et Colossi fieri comitis apud Cassiodorum mentionem Pannoniae praesidis sub Theoderico Gothorum rege. Cuius idem author epistolam libro III de variarum rerum cognitione introducit. Quae sic habet Colosseo VI: comiti Theodericus rex S iuvat probatas ordinanda mandare. Siquidem et de talibus iudicium gaudet eligendis et eorum segura substantia est, quae committitur approbatis. Nam ut optimus esse, quod placeat ita curamus, ut, qui placuerit, enitescat. Proinde prosperis iniciatus auspitiis ad Sirmiensem Pannoniam quondam sedem Gothorum proficiscere illustris cuius uti dignitate praecunctis commissamque sibi provinciam armis protege **et cetera**. Idem in epistola ad Severum VI comitem privatarum libro quarto: emolumenta deesse laborantibus non oportet, ut et bonae spei aditus aperiatur, et desudantium querela iusta compensatione claudatur. Atque ideo provinciam nostram, quae omnes reipublicae partes sub celesti favore circumspicit, ordinasse cognosse, ut Colosseo viro illustri pro laboribus et meritis ad Sirmiensem Pannoniam destinato iuxta consuetudinem veterem victualia praebeantur. Haec Cassiodorus.*

*existimare potest, cuius Cassiodorus libro 3. Variarum cognitione meminit, in epistola Theoderici regis Gothorum, quae hunc habet verborum exitum: Colosseo V.1: Comiti Theodericus rex S. iuvat probatis ordinanda mandare. Siquidem et de talibus iudicium gaudet eligendis, et eorum segura substantia est, quae committitur approbatis. Nam ut optimus esse qui placeat, ita curamus, ut qui placuerit enitescat. Proinde prosperis iniciatus auspiciis, ad Sirmiensem Pannoniam, quondam sedem Gothorum proficiscere illustris, cuius uti dignitate praecinctis, commissamque tibi provinciam armis protege. Idem in epistola ad Severum V.1 comitem privatarum libro 4. Emolumenta, inquit, deesse laborantibus non oportet, ut et bonae spei aditus aperiatur, et desudantium querela iusta compensatione claudatur. Atque ideo provinciam nostram, quae omnes reipublicae partes sub coelesti favore circumspicit, ordinasse cognosse, ut Colosseo viro illustri pro laboribus et meritis ad Sirmiensem Pannoniam destinato, iuxta consuetudinem veterem victualia praebeantur. Haec Cassiodorus. Utrum igitur a statuis Colossis, vel Colosseo praeside **Pannoniae Inferioris, Colocza** apud Hungaros denominata existat, **liberum** lectori iudicium permittimus. Quanquam si de sensu **meo** dicere **debeo**, priorem magis coniecturam approbemus, quod in ipsissimo veteris statuarum municipii situ istud hodie*

<p><i>Utrum igitur a statuis Colossis dictis, vel Colossaeo praeside Colosvarium apud Hungaros denominatum existat, uterum lectori iudicium permittimus quamquam si de sensu nostro dicere libet, priorem magis coniecturam approbemus, quod in ipsissimo veteris statuarum municipii sui usque adde</i></p> <p>4. táblázat A Statuasról olvasható szöveg részlete az <i>Archaeologia</i>-ban és a <i>Commentarii Reipublicae Romanae</i>-ben</p> <p><i>situm cernatur.</i>¹²⁵</p>	<p><i>positum cernatur.</i>¹²⁶</p>
---	---

A *Descriptió*ból vett példa esetén is inkább tartalmi átvételről kell beszélnünk, mivel a két szöveghely megfogalmazása már nagyban eltér egymástól. A *Descriptió*ból átemelt részek (Erdély határának, városainak, folyóinak a leírása) szinte mindegyikéről elmondható, hogy a *Commentarii Reipublicae Romanae*-ben erősen átfogalmazott formában olvashatóak. Ennek oka, hogy Lazius Erdély vonatkozásában meglehetősen sokat tömörít¹²⁷. Míg a *Descriptió*-ban három fejezetet is szentelt Erdély területének, földrajzi képződményeinek leírására, egy önálló fejezetet az erdélyi népeknek, további öt fejezetet pedig a jelentősebb városok bemutatására, valamint az ott talált római feliratok ismertetésére szánt, addig a *Commentarii Reipublicae Romanae*-ben csupán egyetlen fejezetbe sűrítve mutatta be az erdélyi városokat és az ott talált feliratokat, folyókat, hegyeket és az Erdélyben élő népeket. Tehát azon településeket, folyókat vagy éppen népeket, amelyekről Lazius a *Descriptió*-ban több oldalon keresztül írt antik idézetek sokaságával alátámasztva, a *Commentarii Reipublicae Romanae*-ben már csak néhány sorban, esetleg egy hosszabb bekezdésben említette meg.

Éppen ezért a *Commentarii Reipublicae Romanae* Erdélyről értekező fejezetéből elmaradnak az antik művekből vett idézetek. Lazius megelégszik pusztán az antik szerző

¹²⁵ ÖNB cod 7961, fol 20r–21r.

¹²⁶ LAZIUS, 1551, 1117–1118.

¹²⁷ Azt nem tudni, hogy miért fogalmazott rövidebben Lazius a *Commentarii Reipublicae Romanae*-ben, ráadásul semmi sem indokolta a tömörítést. Az odaszám miatt nem kellett sorokat kihúznia. Ráadásul a meghúzott szövegváltozatban rengeteg olyan részt is kiszelektált Lazius, amivel igyekezett alátámasztani Ferdinánd Erdély iránti területigényét, ami a *Descriptio* megírásokar jelentős vezérfonalul szolgált.

Az Erdélyi Fejedelemséget, mint különálló entitást, csak 1570-ben a speyeri szerződéssel ismerték el a Habsburgok, tehát még ez sem lehet indok a meghúzott szövegre. A Ferdinándtól való eltávolodással sem lehet magyarázni ezt, hiszen Lazius végig hű maradt Ferdinándhoz (majd annak utódjához Miksához is), ennek a hűségnek az egyik legszembevetőbb bizonyítéka, hogy Lazius bármely munkáját olvasva, beleértve a *Commentarii Reipublicae Romanae*-t is, az olvasó biztosan talál olyan sorokat, melyek Ferdinándot és/vagy a Habsburg családot magasztalja. Sőt a *Commentarii Reipublicae Romanae* szövege előtt megtalálható az erre a műre, Ferdinándtól kapott druckprivilegium/nyomtatás privilegium is. Tehát az sem lehet indok, hogy megingott Laziusnak a Habsburgokba és az ő politikai ambícióikba vetett hite.

névére vagy egy műcímre való utalással. Azt ugyanakkor fontosnak érezte, hogy a Zeuma¹²⁸ városa közelében talált római feliratokat mindkét szövegrészletben ismertesse. Továbbá amikor Mühlenbach nevének eredetét járta körül a *Commentarii Reipublicae Romanae*ben, úgy ítélte meg, hogy okfejtését Iordanestől kölcsönzött idézettel is alá kell támasztania. Ennek ellenére mégis kijelenthető, hogy a *Commentarii Reipublicae Romanae* még így is jóval kevesebb idézetet tartalmaz a *Descripti*ónál. Ugyanis míg a *Descripti*óban Ptolemaioszra hivatkozva megkapjuk a város koordinátáit, valamint antik művek közül Tacitus *Annales*ére találhatunk hivatkozást, addig a *Commentarii Reipublicae Romanae*ben be kell érünk Ptolemaiosz nevének említésével.

Ugyanakkor fontos kiemelni, hogy a tömörítés ellenére akad olyan szövegrészlet, ahol információk tekintetében a *Commentarii Reipublicae Romanae*ben olvasható szövegek bizonyultak részletesebbnek. Például a partiumi városok kapcsán megemlítette Lazius, hogy melyik jutott a törökök kezére. Valamint a Körösről való értekezésnél kitért arra, hogy három Körös: Fehér-, Sebes- és Fekete-Körös van, és arra, hogy ezek Erdély mely területén folynak. Ez a hármas Körösről szóló rész a *Descripti*óban nem szerepel, ott végig egy Körösről van szó. Hasonlóképpen az osztrák területek településeiről szóló részeknél az Erdélyt tárgyaló fejezettel ellentétben Lazius bővített a városleírásokon. A forrásául szolgáló munka, Lazius Ausztria földleírásáról szóló műve (*Interpretatio utriusque Austriae*) lett kiegészítve egyrészt egyháztörténeti elemekkel, másrészt középkori krónikákkal, aminek eredményeképp az *Interpretatio* alig fél- vagy egyoldalas városleírásai néhány oldalassá bővültek a *Commentarii Reipublicae Romanae*ben.

¹²⁸ Szászsebes/Mühlenbach

<i>Descriptio</i>	<i>Commentarii Reipublicae Romanae</i>
<p>„Secundum Mullenbachium a fluvio videlicet irrigante appellatum, quod Hungari Romanae magis nomenclaturae consonum, Zazsebes, a Zabesum latine nuncupant, ut haud ambigam ZEUMAE illud Datiae ruderes continuere, quod praeter nominis situsque convenientiam, vetustas adeo ipsa, qua locus is passim scatet, abinde coarguit. Ptolomeus Zeumae suae gradus longitudinis tribuit 41½ et latitudinis eosdem numeros, quos Pino adscribit, ut constet in Pini vicinia id conditum fuisse. ..., ut Hungarorum Annales male ratiocinantur, sed corrupte a Sevenburgio, Zeumae veteris videlicet vestigiis, quod quondam dum Hunni rerum potirentur totius eius tractus Metropolis fuerat, nomen sortitum fuisse.... Porro Zeumae mentionem Tacitus libro XII obiter facit, igitur excitis quorum de sententia petitus rex, positisque castris, apud Zeuma unde maxime pervius annis et cetera. Verum ne de hac Datiae intellexerit urbe eo loco Tacitus, cuius hoc nomine in Datiae delineatione Ptolomeus meminit, haud satis exploratum habeo. Verisimile est autem hoc posterioribus seculis cum in eius nomen in universam Transilvaniam se extendisset, pro vocum et locorum discrimine, a proximo preterlabente rivo, aliud nomen accepisse et Mullenbachum a</p>	<p>„A Wynczio rursus sursum, non ita procul ad ripam Marisii, secundum est Saxonum municipium amplum, quod Hungari, magis ad Romanam appellationem accedentes, Zazsebes vocant, a Zeumate nimirum, cuius his in finibus Ptolemaeus mentionem facit. Ipsi Germani a praeterfluente rivo, quem Muliare videtur Iordandes nuncupasse, vel a Miliarensibus militibus, quorum in Dacia Scotus meminit, Mullenbachum nominant, ubi Romana haec nominatim monumenta reperta sunt: DEO HERCULI IULIA MAXIMA VOTI SUI COMPOS. HERCULI CONSERVATORI GEMIN. AELIANUS BF. LEGATI V. L. S. Porro a Mullenbacho duplex via est: altera ripae Marisii insistendo, in tractum Hungarorum ad Albam Iuliam et Clausenburgum ducit, ...”¹³⁰</p>

¹³⁰ LAZIUS, 1551, 1095.

<p><i>Germanis appellatum fuisse. Cuius adeo rivi inter cetera Datiae fluenta, locus is quoque Iordanis, quo Datiam hanc Alpestrem describit, a Gepidis tum cultam mentionem facit, et Muliare nominatim vocat. ...</i></p> <p><i>In Mullenbacho ubi Zeumae esse ruinas diximus duo saxa reperta: DEO HERCULI IULIA MAXIMINA VOTI SUI COMPOS. HERCULI CONSERVATORI GEMIN. AELIANUS BF LEGATI V. L. S.</i>¹²⁹</p>	
---	--

5. táblázat Zeumáról olvasható szövegrészlet az *Archaeologia*ban és a *Commentarii Reipublicae Romanae*ben

Azzal, hogy Lazius egyes geográfiai tematikájú műveit újrahasznosítva alkotta meg a *Commentarii Reipublicae Romanae* utolsó könyvének fejezeteit, a Magyarország-leírás vizsgálatában további kutatási irányvonalat nyitott meg számomra. Ugyanis, ahogy korábban már írtam, az *Archeologia*nak egyetlen példánya ismert. Ráadásul harmadik könyve teljes egészében, a második pedig részben elveszett. A második könyv 17. fejezete a 21. levél versóján örszóval („*Valentinianus*”), hirtelen ér véget.¹³¹ Ha a *Commentarii Reipublicae Romanae*ben az Aquincumot tárgyaló részhez lapozunk, akkor azt láthatjuk, hogy ugyanazokról a városokról és ugyanazon sorrendben írt Lazius, ahogyan a *Commentarii Reipublicae Romanae*ben. Ha a szövegbe is beleolvasunk, akkor egyértelművé válik, hogy az *Archeologia*ban félbemaradt mondat folytatódik.¹³² Nem csak a félbeszakadt mondat folytatása derül ki, hanem az *Archeologia* 17. fejezetének elveszett fele, sőt a második könyv hiányzó fejezeteinek a tartalma is rekonstruálható ez alapján. Egyrészt képet alkothatunk arról, hogy mely városokat foglalta magába a második könyv elveszett része, valamint arról, hogy Lazius milyen információkkal rendelkezett az egyes városokról, melyik antik idézettel

¹²⁹ ÖNB cod 7967, fol. 61r–62r, 64r.

¹³¹ „Denique Zepol situs utpote in insula aquis viridique circumvallati castris ita affabre videtur Aquinci ne exprimere, ut penes me nullum dubium sit, quin eo in loco vetu[s] Aquincus fuerit, ubi destructis ruinis Hungariae postea reges castrum condiderunt, in quo florentibus solebant regni rebus gemi[...] indulgere. Porro rudera Aquinci eadem in insula superesse ex isto Marcellini loco manifestum evadit. Praemisso igitur Merabaude cum militari manu peditum, quam regebat ad vastandos creandosque barbaricos pagos, comite adiuncto Sevastigiano, Valentinius” (ÖNB cod 8664 fol. 21v).

¹³² „Porro rudera Aquinci in insula eadem esse quaerenda, ex isto Marcellini loco manifestum evadit. Praemisso igitur Merabaude (inquit) cum militari manu peditum, quam regebat, ad vastandos creandosque barbaricos pagos, comite adiuncto Sevastigiano, Valentinius Acincum[!] prope castra commovit, navibusque ad repentinum casum coniunctis, et contabulato celeri studio ponte...” (LAZIUS, 1551, 1119.)

kívánta megerősíteni állításait az adott településekről. A *Commentarii Reipublicae Romanae* alapján az *Archeologia*ban az alábbi területeket – és felelehetően ugyanilyen sorrendben – tárgyalta volna: Anquincumtól tovább haladva a Duna mentén Carnuntumig a Dunántúl nyugati részének (és olykor Burgenland) városai következtek volna, ezt pedig a mai Szlovénia északkeleti része követte volna, és végül a horvát területekkel (az egykori Zágráb és Pozsega vármegyékkel) zárta volna Pannonia településeinek ismertetését. Továbbá a harmadik könyv tartalmát is részben rekonstruálhatjuk, Lazius ugyanis az *Archeologia* második könyvében utalást tett¹³³ arra, hogy majd egy külön könyvben fog foglalkozni a Pannónia területén állomásozó római légiókkal. A *Commentarii Reipublicae Romanae* negyedik könyvében pedig a római hadseregről, a katonai közigazgatásról, a legiók állomáshelyeiről írt, valamint az illír háborúkra is kitért.

A fentiek alapján a következő megállapítások tehetők. A humanista történetírókhoz hasonlóan Lazius is számos antik auktort használt fel forrásként az Erdély-, valamint a Magyarország-leírásához. Ugyanakkor nem csak antik szerzőkhöz nyúlt vissza egy-egy készülő munka papírra vetésekor, hanem saját írásaihoz is. A fenti példákon keresztül világossá vált, hogy az *Archeologia* és a *Commentarii Reipublicae Romanae* pannóniai városokat ismertető fejezetei nemcsak tartalmukban azonosak, hanem megfogalmazásukban is nagymértékű hasonlóságot mutatnak. A főbb különbségek egyrészt a kortörténeti kitekintésben mutatkoznak meg, azaz Lazius a *Reipublica*ben nem mulasztotta el értesíteni olvasóit, hogy mely települések kerültek török kézre. A különbségek oka másrészt a tévedések helyreigazítása, azaz az *Archeologia*ban tévesen azonosított településeket a *Commentarii Reipublicae Romanae*ben már helyesen adta meg Lazius.

Az Erdély-leírással kapcsolatban pedig a következő állapítható meg: annak ellenére, hogy a *Descripti*óban rendelkezésre álló oldalszámhoz képest a *Commentarii Reipublicae Romanae*ben kevesebb helye volt Laziusnak Erdélyről értekezni, mégis a tartalmat tekintve (többlet)információkban gazdagabb a *Commentarii Reipublicae Romanae* szövege. Tehát az Erdélyre vonatkozó fejezetben inkább az antik idézetek mennyisége csökkent, mintsem a közölt információké.

¹³³ „Antoninus vero post Altinii supputationem legionem subiectit (eodem plane situ, quo suum Lugionum Ptolemeus celebrat), quam enumeratis Veteribus Salinis campana et Aquimco[!] adiecto epitheto secunda adiutricem appellat, et latius procedens Carnuntum versus superatis Crumero et Bregetione legionem item primam adiutricem adiungit, ut ambas adiutrices primam et secundam in regno Hungariae, hoc est Pannonia Inferiori, stativa habuisse, in confesso fiet. Id quod et monumenta ea in intercapedine eruta adfirmare videntur. Quorum rapsodias proprio seorsim opere aliquin dabimus, cum de Romanis nobis legionibus sermo erit.” (ÖNB cod 7967, fol. 18v–19r).

A fenti vizsgálódások hozzájárultak ahhoz, hogy új megvilágításba kerüljön Michael Mayr azon nézete, miszerint Lazius egyes történeti munkái előtanulmányok a *Decades*hez. A fenti példák alapján világossá vált, hogy Lazius munkáinak, munkamódszerének vizsgálata nemcsak az életmű és az egyes történeti munkák viszonylatában értelmezhető, hanem az egyes művek egymáshoz való kapcsolata is információval szolgálhat a kutatók számára. A fentebb idézett szöveghelyek alapján egyértelmű, hogy Lazius írói módszerének jellemzője, hogy azon írásait, amik tartalmukban jól illeszkedtek egy készülő munkájába, előszeretettel felhasználta más műveihez is. Ez a tény pedig nagyban hozzájárult ahhoz, hogy az *Archaeologia* elveszett részeinek tartalmát rekonstruálhassuk.

III.3 Térkép és földrajzi ismeretek¹³⁴

Ennek az alfejezetnek a fókuszában a térképek és a térképekből szerezhető ismeretek állnak. Érdekes vizsgálódási szempont lehet, hogy a chorográfia szerzők által felhasznált térkép melyik „országot” ábrázolta, az antik Pannoniát és/vagy a korabeli Magyarországot. Egy térkép segítségével ugyanis részletesebb és pontosabb országleírás adható, éppen ezért fontos, hogy a chorográfia szerzője mennyire rendelkezett naprakész térképpel.

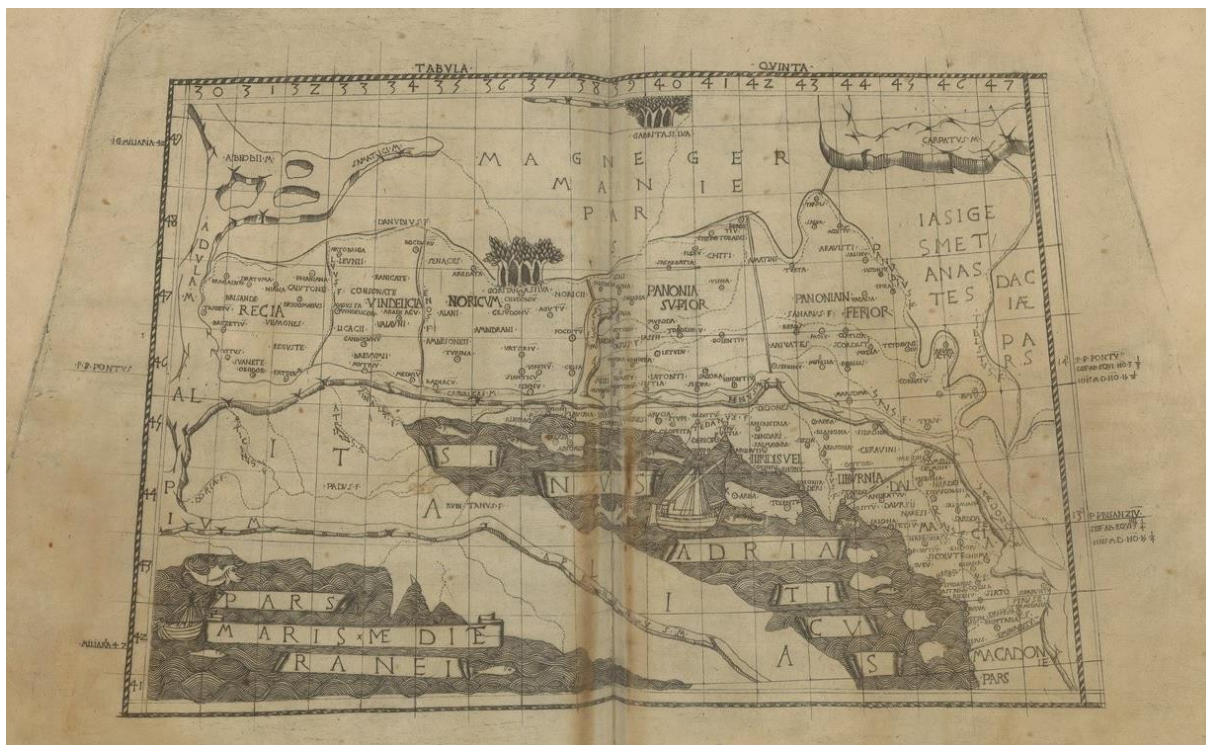
A sort az első Magyarország chorográfia szerzőjével, Pietro Ransanóval kezdjük. A korabeli Magyarország ismertetésekor a minél pontosabb és részletesebb állapot feltérképezéséhez Ransano olyan magyar embereket vett maga mellé, akik jól ismerték hazájukat, és akiktől megtudakolhatta mindazon helyek nevét és fekvését, amiket meg akart említeni. De még ennek ellenére sem tudta az összes megyét felsorolni, ahogyan ezt be is vallotta az *Epithomában*. Nagy valószínűséggel az ország közigazgatásának feltérképezéséhez használhatta az Ernuszt Zsigmond-féle adófizetői elszámolást, valamint utazásokat tett Erdélyben és a Felvidéken, amikről említést is tett.¹³⁵ A korabeli állapotok leírásához nem használt térképet, de az antik Pannonia határainak ismertetéséhez és felosztásának leírásához már igen. Ehhez a Ptolemaiosz-térképet kellett használnia, amit egyértelműen bizonyít a következő szöveghely: „*Felső-Pannóniát azokkal a határokkal írta körül [ti. Ptolemaiosz], amelyeket fentebb említettünk, ... keletről pedig Alsó-Pannónia határolja azon vonal mentén, amelyet ő a két terület határáként állapított meg.*”¹³⁶ De nemcsak a terület határait, hanem az itt élő népeket, valamint a városokat és azok elhelyezkedését is a térképről olvasta le Ransano.

¹³⁴ Jelen alfejezet *A Nagy chorográfiák. A korabeli földrajzi tudás közvetítői, vagy a térképek „szövegeknyvei”?* című tanulmányomon alapul, és részben megegyezik azzal. A tanulmány Dávid Benjámint, Kiss Gábor Ferenc és Lengyel Ádám szerkesztésében Szegeden, 2021-ben megjelent „*Sapere aude*” *A Szegedi Történezhallgatók Egyesületének Második Konferenciája tanulmánykötete* című tanulmánykötet 51–66. oldalán olvasható.

¹³⁵ RANSANUS 1999, 200.

¹³⁶ RANSANUS 1999, 28-29.

Ha megnézzük a lenti Ptolemaiosz térképeket (lásd 1., 2., 3. számú térkép), akkor azt láthatjuk, hogy Pannonia Superior és Inferior határánál valóban található egy vonal, ami a Duna és az Arabo folyó találkozásától indul dél felé. Továbbá az is látható ezeken a térképeken, hogy a városnevek és földrajzi képződmények mellett a Pannoniában élő egyes barbár törzsek is fel vannak tüntetve. Annak a kérdésnek az eldöntéséhez, hogy mely térkép szolgálhatott forrásként Pannonia leírásához Ransano számára, a térképek és az *Epithoma* szövegének összevetése szükséges.

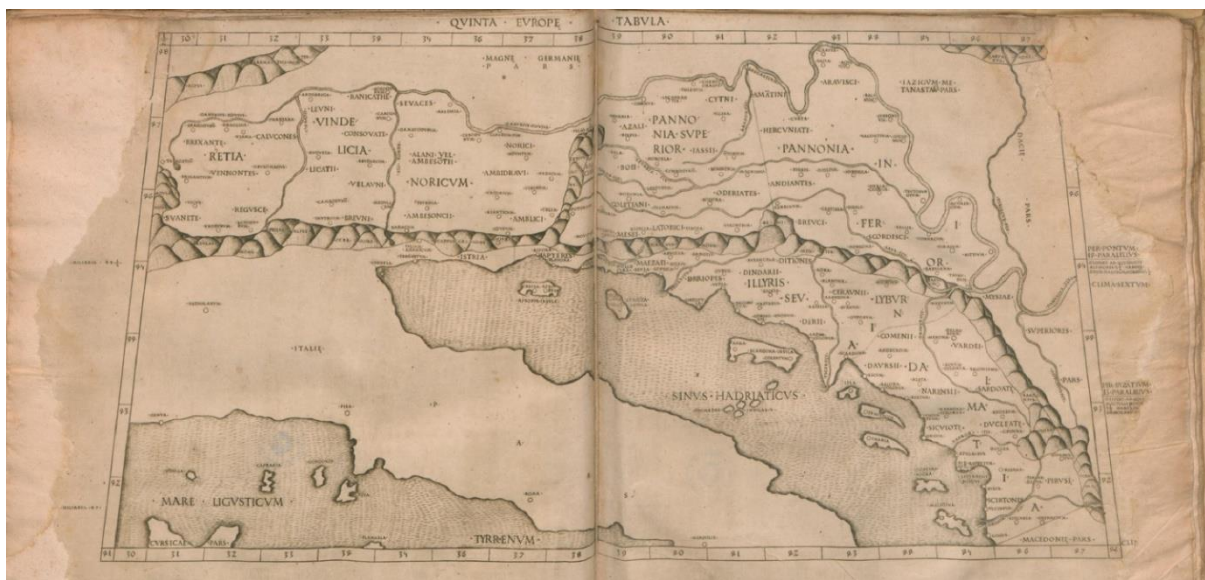

1. térkép Pannonia térképe a Domenico De Lapi által 1477-ben, Bolognában kiadott Ptolemaiosz kötetben (forrás: <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b550004419/f138.highres>)

Az *Epithoma* elkészültéig, vagyis 1490-ig négy olyan Ptolemaiosz kiadás jelent meg, amelyek Ransanus szóba jöhető forrásai lehettek. Claudius Ptolemaiosz *Cosmographia*jának¹³⁷ legkorábbi kiadása (1. sz. térkép) Domenico de Lapi nevéhez fűződik, aki 1477-ben Bolognában jelentette meg Ptolemaiosz művét a térképekkel együtt. A második nyomtatott *Geographiát* Rómában adták ki Arnold Bucknick nyomdájában 1478-ban (2. sz. térkép), itt is, ahogy az előző könyv esetében a szöveg után térképek következtek. A 1478-as példány másodszor is kiadásra került Rómában két évvel később, de ekkor már nem Bucknick volt a nyomdász, hanem Petrus de Turre. A harmadik Ptolemaiosz könyvet, ami egyben az első olasz nyelvű térképes Ptolemaiosz, 1480 körül jelent meg nyomtatásban, Firenzében

¹³⁷ Itt meg kell jegyezni, hogy a Claudius Ptolemaiosz neve alatt fennmarad munkák esetében egyaránt találkozhatunk a *Cosmographia* vagy *Geographia* címmel is.

Nicolo Tedescho nyomdájában. Ehhez a kiadáshoz a meglévő térképek mellé négy modern táblát is készített Francesco Berlinghieri (3. sz. térkép), éppen ezért a könyvtári vagy levéltári katalógusokban legtöbbször már nem is Ptolemaiosz, hanem Berlinghieri neve alatt található meg. Végül Ransano utolsó feltételezhető forrása az 1482-ben Ulmban Lienhardt Holle által nyomtatott Ptolemaiosz-térkép. Ez is több kiadást ért meg, a másodikat 1486-ban szintén Ulmban jelentették meg, de már Johann Reger nyomdájában.¹³⁸

2. térkép Pannonia térképe az Arnold Bucknick által 1478-ban, Rómában kiadott Ptolemaiosz kötetben (forrás: https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/b/be/Quinta_Europe_Tabula_%281478%29.jpg)

Ha a térképet Ransano szövegével egybe vetjük, akkor azt kell látnunk, hogy a De Lapi-féle térkép (1. sz. térkép) írásmódja eltér a Ransanónál szereplő nevekétől, ugyanis a térképen Turta és Tarpis olvasható, míg az *Epithomában* Curta és Carpis van írva. Ha azt feltételezzük, hogy erről másolt Ransano, akkor nála is „t” betűs alakú városnevekkel kellene találkozunk. Továbbá az is a De Lapi-féle térkép elvetése mellett szól, hogy az *Epithoma* szövegéhez képest hiányos, ahogyan ez szinte mindegyik térképre igaz: egyes városok (például Bassiana vagy Phlexum) vagy barbár népek (például a hercuniaták) hiányoznak. Ellenben az Arnold Bucknick által kiadott *Geographia* Pannonia térképén (2. sz. térkép) minden olyan várost megtalálhatunk, amit Ransanónál is, sőt az egyes városok neveinek írásmódja is hasonló az *Epithomában* olvashatóakkal, valamint az összes térkép közül a Noricum alatti terület megnevezése, azaz Istria is csak Bucknicknál szerepel. További érv szólhat a Bucknick térkép használata mellett, hogy Szathmáry Tibor a Magyarország és a reneszánsz Itália közti kapcsolatokra alapozva azt feltételezi, hogy Mátyás király könyvtárában is volt egy példány e térképből, pontosabban a Bucknick-féle Ptolemaiosz

¹³⁸ SZATHMÁRY 1987, 15–22.

kiadásból,¹³⁹ tehát tűnhet úgy, hogy ez a térkép szolgálhatott forrásul az *Epithoma* Pannoniára vonatkozó részeinek megírásakor, de Ransano nem a fenti térképet használta, hanem Ptolemaiosz *Geographiájának* egy másik kiadását.

3. térkép Pannonia térképe a Francesco di Belinghieri által Firenzében 1480 körül kiadott Ptolemaiosz kötetben (forrás: <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b55007623j/f101.item.zoom>)

A másik térkép használatát erősíti az a tény, hogy Pannonia Inferior városainak leírásakor a déli, szerémségi városok közül Mursia colonia, Morsona, Bassina és Sallis csak az *Epithomában* olvasható, a térképen nem szerepel. Ám ha az 1478-ban Arnold Bucknick által készített és Calderinus Domitius által Rómában kiadott *Geographia* Pannonia térképét nézzük, akkor azt láthatjuk, hogy azon már szerepelnek ezek a városok is, valamint az egyes városok neveinek írásmódja is hasonló az *Epithomában* olvashatóakkal.¹⁴⁰ Szathmáry Tibor szerint feltételezhető, hogy Mátyás király könyvtárában is volt egy példány e térképből.¹⁴¹ Tehát valószínűleg ez a térkép szolgálhatott forrásul az *Epithoma* Pannoniára vonatkozó részeinek papírra vetéséhez.

¹³⁹ SZATHMÁRY 1987, 17.

¹⁴⁰ A fenti térképen Vacancia szerepel, Ransanonál pedig Vacontium, ahogyan az 1478-as Rómában kiadott *Geographiában*. Továbbá a 1478-as térképen a Pannonia Superior és Inferior határaként megadott függőleges vonal valóban az Arrabo folyó és a Duna torkolatától indul, amint azt Ransano is írta.

¹⁴¹ SZATHMÁRY 1987, 17.

Kulcsár Péter Bonfini forrásairól szóló tanulmányában külön fejezetet szentelt annak a kérdésnek a megválaszolására, hogy Bonfini munkája szolgált forrásul Ransanónak, vagy éppen fordítva Ransanóé Bonfininek. Végül arra a megállapításra jutott, hogy a korabeli Magyarországra vonatkozóan Bonfini saját ismereteit Ransanótól kölcsönzött adatokkal egészítette ki. A szövegátvétel foka változó, vannak olyan részek, amelyeket Bonfini szinte szó szerint átvett, például a Fodor István szerémi püspök jellemzéséről olvasható sorokat. Más esetben, például Komáromot vagy Tatát illető részekenél, a Ransanótól átvett locust más forrásokkal bővítette ki, de olyan esettel is találkozunk, amikor az átvett részt ugyan bővíti, de nem új ismeretekkel, tehát a többlet rész inkább tekinthető szószaporításnak, mint érdemleges, új információt tartalmazó szövegnek. Emellett olyan esettel is találkozhatunk, amikor Bonfini rövidíti a Ransanótól átvett szövegrészt, például a Torna és Zólyom megyéről szóló szakaszok esetében.¹⁴² Ezenkívül Kulcsár Péter azt is bebizonyította, hogy Bonfini Magyarország-chorográfiája benne Pannonia-leírásával, bár Ptolemaiosz van forrásként megnevezve, Ransano *Epithomájára* épül.¹⁴³ Ezért Bonfini Pannonia-leírásának és a Ptolemaiosz térkép összevetésének nem látom értelmét, ugyanakkor a Daciáról és a metanasta jazigokról szóló szövegrészek és a Ptolemaiosz Dacia térképe közötti hasonlóságokat vagy különbségeket érdemes megvizsgálni. Ugyanis míg Ransanusnál az egykori Dacia provinciáról egyáltalán nem olvashatunk, de még magáról Erdélyről is csak felületesen szerezhethünk információkat, ezzel szemben Bonfini külön részt szentelt az egykori Dacia provincia bemutatásának. A metanasta jazigok területének¹⁴⁴ a határait valószínűleg a Pannoniáról készített térkép alapján adhatta meg Bonfini, ugyanis csak azon a térképen jelzik Germániát, a jazigok városait pedig a Dacia térképről olvashatta le. Dacia területének, népeinek és jelentősebb városainak a *Decades*ben szereplő leírása, az antik és a korabeli történeti eseményeket elbeszélő részeket kivéve, szintén Ptolemaiosz Daciát ábrázoló térképe alapján készült el. Ha Ransano kapcsán azt feltételezzük, hogy a Bucknick-féle Ptolemaiosz kiadást használta, hiszen ehhez könnyen hozzáférhetett Mátyás udvarában, akkor azt kell feltételeznünk, hogy Bonfini is ezt használhatta a *Decades* első könyvének vonatkozó részeihez.

A Ptolemaiosz kiadások Dacia térképeinek összevetése is megerősíti a Bucknick-féle kiadás használatát. Ugyanis a Berlinghieri-féle térképen eltérő a városok írásmódja: például Bonfininél Lizisis, Porolossium szerepel, a térképen Lizini, Parolisso, de a De Lapi-féle Dacia

¹⁴² KULCSÁR 1963, 36–47.

¹⁴³ KULCSÁR 1963, 36–47.

¹⁴⁴ „A jazigok, akiket fentebb Germánia és Dácia közé helyeztünk, metanastáknak neveztettek, azaz száműzötteknek, mert ősi székhelyükről elűzték őket; városaik hajdan ezek voltak: *Uscenum, Bormanum, Abieta, Parca, Trissum, Candanum, Pessium és Partiscum*”. BONFINI 1995, 14.

térkép is meglehetősen hiányos a *Decades* szövegéhez képest. Nem szerepelnek rajta bizonyos barbár népek (például a teuriscusok, albocensik), vagy írásmódjuk eltérő (Bonfininél rhatacensi szerepel, a térképen rataesi), vagy éppen az elhelyezkedésük nem egyezik. Például Bonfini a következőképpen adja meg az egyes népek elhelyezkedését: „*Dácia régi népei voltak a teuriscusok, a cistobocok, ezek alatt a predavensik, a rhatacensik, a caucoensik, biephek...*”,¹⁴⁵ ezzel szemben a De Lapi-féle Dacia térképen a coertoboci, a prendavensi és a rataesi nép egyvonalban helyezkedik el a térképen, míg a Bucknick térképen a predavensik, a rhatacensik, caucoensik valóban a teruskusok és a cistobocok alatt helyezkednek el. Ha városok elhelyezkedését nézzük, akkor pedig azt kell látnunk, hogy Bonfini a Bucknick térképen „oszloponként” fentről lefelé haladva olvasta le a városneveket.

Ransano és Bonfini után, akik térképet csak Pannonia bemutatásához használtak, következzenek azok, akik a korabeli Magyarországról készült térképet hívtak segítségül a Magyarország-leírás megírásakor. Brodarics maga írta le, hogy a földleírásához térképet is csatolni kíván: „... *Ilyen tehát Magyarországnak és azoknak a helyeknek a fekvése, ahol oly nagy vereséget szenvedtünk. És mert, ha elő akarnánk számlálni mindazokat a javakat, melyekkel Magyarország – legyen szabad igazán szólunk – Európa összes tartománya fölött bővelkedik, külön kötetre volna szükségünk, ezért fekvését az itt következő térképen kívánjuk az olvasó szeme elé tárni, hogy könnyebben áttekinthető legyen.*”¹⁴⁶ Maga a térkép nem maradt fent. Ugyanis soha nem készült el az a fajta kiadás, amit Brodarics eltervezett, mivel pedig egy térképet másolni sokkal nehezebb, mint írott szöveget, így a térkép és a szöveg ketté válik.¹⁴⁷ A *Historia verissima* mellett más dokumentum is említést tesz ugyanakkor a térkép egykori létezéséről, mégpedig a földrajztudós és térképkészítő Jacob Ziegler 1529 áprilisában Velencéből írott levele ahhoz a Georg Tanstetterhez, aki Lázár-deák térképét adta ki 1528-ban. Ebben a levélben érdeklődött Tanstetternél, hogy van-e tudomása arról, hogy Brodarics megjelentette Magyarország térképét, ugyanis tudomása szerint Brodarics is készített egy térképet a Magyar Királyságról, de a pártváltása óta nincs híre a térkép sorsáról. Ez a levél egy nagyon fontos dologra is rávilágít. A *Historia verissimában* szereplő térkép a feltételezésekkel ellentétben nem azonos a Lázár-deák térképpel. Hiszen Ziegler részt vett a Lázár-deák térkép munkálataiban, tehát ha Brodarics annak a térképnek a másolatát kívánta

¹⁴⁵ BONFINI 1995, 16.

¹⁴⁶ BRODARICS 1979, 22.

¹⁴⁷ Térkép és szöveg különválása nem ritka a korszakban, Lazius 1556-os dunántúli hadjáratáról írott műve (Rei contra Turcas gestae anno M. D. LVI. brevis descriptio cum adiecta chorographia) is eredetileg térképpel jelent meg, a szöveg több újra kiadást is megélt, de minden esetben a térkép nélkül jelentették meg, a térképet szintúgy többször újranyomták, de a hozzátartozó, a hadjáratot elmesélő szöveg nélkül. (KASZA 2018b, 424–426.)

volna írásához csatolni, akkor minden bizonnyal Ziegler a levélben is így fogalmazott volna.¹⁴⁸ Továbbá Szatmáry még egy bizonyítékot felsorakoztat a Brodarics által készített térkép létezéséhez. Egy osztrák szerző 18. század végén a könyvnyomtatás történetéről készített munkája említést tett egy 1529-ben Krakkóban kiadott térképről.¹⁴⁹ Szatmáry ehhez hozzáfűzi, hogy „*Brodarics 1527-ben követként Krakkóban járt és kézirat térképet adott át Wapovskinak*”.¹⁵⁰ Feltételezhetően ezen térkép alapján készülhetett Bernard Wapovski *Polonia et etiam Hungaria ac Valachia, Turchia, Tartaria et Masovia* című térképének a Magyar Királyságra vonatkozó része, sajnos azonban a térképnek csupán töredéke maradt fent, amelyről hiányzik a Magyarország ábrázolás.¹⁵¹

Cuspinianus Magyarország-leírásának bármiféle térképpel való összehasonlítása értelmetlen lenne, mivel Cuspinianus buzdító beszédében csak Magyarország gazdagságának leírása olvasható, valamint a két sereg haladási útvonala, amelyet különféle beszámolók alapján könnyen rekonstruálhatott az osztrák humanista, valamint olyan utalásokkal sem találkozhatunk, amiből arra következtethetnénk, hogy bármiféle térképet felhasznált volna. Végezetül mivel a beszéd inkább topikus, és a cél egyáltalán nem az ország realisztikus ábrázolása, hanem gazdagságának kiemelése, amivel a törökellenes hadjáratnak kívánta megnyerni a német rendeket, így Cuspinianusnak nem volt szüksége (sem igénye) a korabeli Magyar Királyságot hitelesen ábrázoló térképre.

Annál érdekesebb Oláh Miklós Hungariájának a *Tabula Hungariae*vel való összevetése. Ugyanis Oláh Miklós felhasználta Lázár deák 1528-ban Ingolstadtban kiadott térképét (lásd lenti 4. számú térkép), noha azt sehol sem nevezte meg forrásaként. Fodor István volt az, aki a *Hungariában* szereplő földrajzi- és helyneveket összevetette a *Tabula Hungariae* névanyagával és arra a megállapításra jutott, hogy az Oláhnál előforduló névanyag egy része csak Lázár deáknál található meg, míg másik részük egyéb forrásból (például oklevelek) is ismeretes lehet, azonban a nevek írásmódja a Lázár deáknál előforduló alakban olvasható a *Hungariában*.¹⁵²

¹⁴⁸ KASZA 2015, 153.; SZATHMÁRY 1987, 77.

¹⁴⁹ Fontos megjegyezni, hogy Denis a könyve 84. oldalán csak a Ziegler-levelet hozza és ebben a szövegkörnyezetben merült fel Brodarics neve, tehát ez bizonyíték arra, hogy Brodarics térképét valóban kiadták volna Krakkóban. (DENIS 1793, 84.)

¹⁵⁰ SZATHMÁRY 1987, 77.

¹⁵¹ SZATHMÁRY 1987, 68., 77.

¹⁵² FODOR 1990, 51., 56–96.

4. térkép Lázár-deák térképe (forrás megjelölés: OSZK, App_M 0136)

Kasza Péter a térkép és Oláh chorográfiájának tájolását vizsgálta meg. Felhívta a figyelmet a Balaton körüli települések tájolásának tévesztéseire. Például Oláh Vázsonytól északra helyezte el Veszprémet, vagy a tó keleti partvidékére Szántódot, Köröshelyet, Tardot és Somogyvárat.¹⁵³ De Oláh ugyanúgy tévesen állapította az égtájakat Erdély és a két román fejedelemség fekvését illetően is. Ha megnézzük a térképet, azt láthatjuk, hogy miként a *Hungariában*, úgy ott is 90 fokkal el vannak tájolva a Balaton-parti települések, a román fejedelemségek és Erdély fekvése. A Lázár deák-féle térkép forrásként való használatát tovább erősíti egyrészt az a tény, hogy ekkora mennyiségű névanyagot és azok elhelyezkedését szinte lehetetlen fejből felidézni, másrészt a folyók forrásait és torkolatait és folyásuk irányát rendkívüli pontossággal és a térképen való ábrázolásuknak megfelelően írta le Oláh. Például, ha a Szamos folyóról írottakat nézzük,¹⁵⁴ azt kell látnunk, hogy az a térképen is Vásárhely közelében fakad, majd két hegy között folyik tova, hogy Naddinál a Tiszába ömöljék. Tehát lényegében úgy tűnhet, hogy Oláh nem tett mást, mint szöveggönyvet írt a térképhez.¹⁵⁵ A számtalan település felsorolása miatt első látásra valóban úgy tűnhet, hogy Oláh részletes leírást adott az országról, de ha alaposabban megvizsgáljuk a *Hungariát* azt látjuk, hogy a saját kötődésű helyek (például Pécs) és a *Medium Regni* az, amelyek részletezve és jellemezve vannak,¹⁵⁶ a többi település nevét csak felsorolta mindenféle ismertető nélkül.

Brodarics mellett Lazius a másik chorográfia szerzőnk, aki saját térképpel rendelkezett, és Brodariccsal ellentétben Lazius Magyarország térképe, a *Regni Hungariae vera descriptio*¹⁵⁷ meg is jelent nyomtatásban Bécsben, 1556-ban. Ez az évszám szerepel a *Patrona Hungariae* rajza melletti és a térkép bal felső sarkában található táblán is, míg a térkép közepén lévő koszorúban az 1552-es évszám szerepel. Az eltérő évszámokkal kapcsolatban két értelmezés is lehetséges. Az egyik szerint az osztrák humanista 1552-ben kezdte a munkát és 1556-ban fejezte be, míg a másik szerint 1552-re ugyan már kész volt a térkép, de még nem

¹⁵³ „A Balaton keleti partján Szántód, Köröshely, Csepely, Tard; délen Somogyvár apátsága mind jobbágyok tekintetében, mind borjövédelmében tehetős; Osztopán, Korpád.” (ford. Németh Béla) OLÁH 2000, 26.

¹⁵⁴ „... a Moldvai-Havasok tövéből kibukkanó Nagy-Szamosba lép be; e mezőváros környékén a Vásárhely felett délre fekvő Kalota-havas lábánál fakadó Kis-Szamosot is befogadja, innen két meredek hegy között lefutva a Tiszába vegyül Naddi falu fölött, Vásárosnamény mezőváros alatt.” (ford. Németh Béla) OLÁH 2000, 39.

¹⁵⁵ KASZA 2019, 107–121.

¹⁵⁶ Ilyen saját kötődésű helyek például a saját kezében lévő birtokai, például a Balaton és környékéről értekezve Oláh nem volt rest megemlíteni, hogy a környéken található a birtokában lévő mezőváros, Dörgicse. „A Balaton tavon innen az erdős hegy lábánál van Vázsony vára, ennek szomszédságában található az én mezővárosom, Dörgicse, a hozzá tartozó öt faluval.” (ford. Németh Béla) OLÁH 2000, 26.

De példaként Pécs városának leírását (OLÁH 2000, 27–28.) is hozhatnám, ahol a *Hungariát* olvasva magunk előtt láthatjuk a középkori várost és bebarangolhatjuk azt.

¹⁵⁷ A térkép online elérhető a Hungaricana térképadatbázisában. (<https://maps.hungaricana.hu/hu/HTITerkeptar/684/view/?bbox=-4227%2C-11240%2C21604%2C75> – utolsó megtekintés: 2022.09.05)

került kiadásra, az új dátum pedig az 1556-os levonatkor került rá. A térkép alapja Lázár deák térképe, de pontosságában nem közelítette meg azt, még a javítások ellenére sem. A térkép elkészítéséhez Lazius méréseket is végeztetett, valamint az osztrák humanistát magyarországi munkatársak is segítették, akiknek neveit a térkép bal alsó sarkában fel is tüntette. A térkép érdekessége, hogy Lazius térképe az „*első gazdaságföldrajzi, ún. tematikus Magyarország-térképként is említhető*”,¹⁵⁸ ami a bal felső sarokban ábrával és hozzá tartozó három nyelvű (latin, német és magyar) útmutatóval lett ellátva.¹⁵⁹ Mivel a *Des Khünigreichs Hungern* Lazius Magyarország térképének függelékeként, annak mintegy magyarázataként jelent meg nyomtatásban, így szükséges röviden a *Des Khünigreichs Hungern*t ismertetni, valamint, mielőtt az *Archeologia* és a térkép viszonyát elemezném, érdemes Lazius német és latin nyelvű Magyarország chorocgráfiájának egymáshoz való viszonyát is röviden bemutatni.

Felmerülhet a kérdés, hogy milyen viszonyban áll egymással a latin és a német nyelvű Magyarország-leírás? A téma hasonlósága mellett, hiszen az *Archeologia* és a *Des Khünigreichs Hungern* egyaránt Magyarország földleírását tűzte ki célul, a két mű felépítésében is sok a közös vonás, ugyanis az ország természeti adottságai mellett az itt élő népek ismertetését is magukra vállalták. Ugyanakkor úgy vélem, a földrajzi információk tekintetében mégis mutatkozhat némi különbség az eltérő célközönség miatt. Meglátásom szerint, az *Archeologiával* Lazius humanista műveltségét kívánta megcsillogtatni, és nemcsak Magyarország bemutatására törekedett, hanem el akarta helyezni a Magyar Királyság területét az antikvitás térképén is. Ez utóbbi olykor már-már túlzottan is hangsúlyossá, dominánssá vált. Ezzel szemben a *Des Khünigreichs Hungern*-t valószínűleg „köznapis használatra” szánta, ennél fogva naprakészebb és bővebb földrajzi információval szolgált olvasói számára. Az egyetlen témakör, ahol a német nyelvű Magyarország-leírás kevesebb információval szolgál olvasója számára, az ország városai. Ezért a két mű a városok jellemzésében különbözik a leginkább, hiszen az *Archeologia* három könyvéből az egyik teljesen a pannoniai városok bemutatásának szentelődött volna, míg *Des Khünigreichs Hungern* csak a bányák kapcsán említett néhány felvidéki és erdélyi bányavárost.

Az alábbiakban a hegyek, tavak és a közigazgatás témakörét járom körül, hogy milyen különbségek lelhetők fel a földrajzi információkat illetően a két Magyarország-leírásban. A hegyeket illetően az *Archeologiában* a Kárpátokról, a Mecsekről, a Tarcál-hegyről és a Mons Gessacusról olvashatunk, míg a *Des Khünigreichs Hungern*-ben jóval több hegy névvel találkozhatunk. Amikor alaposabban szemügyre vesszük a német nyelvű szöveget, azt

¹⁵⁸ SZATHMÁRY 1987, 117.

¹⁵⁹ HRENKÓ 1979, 276–284.; PAPP-VÁRY 2017, 84.

láthatjuk, hogy alapvetően itt is a latin nyelvű Magyarország-leírásban szereplő hegyek jellemzése olvasható, valamint a Mons Claudiusról¹⁶⁰ kaphat még bővebb információt az olvasó, míg a többi hegyet illetően meg kell elégednie azok nevének felsorolásával. Példának okáért a Mons Aureusról¹⁶¹ az *Archeologiában* Lazius antik szerzőkre, Aurelius Victorra és Eutropiusra hivatkozva annyit írt, hogy szőlővel ültették be. Továbbá az *Itinerarium Antonini* alapján azon sejtésének is hangot adott, hogy ez a hegy Pécestől nem messze, Siklós közelében található.¹⁶² A német nyelvű Magyarország-leírásban szintén megemlítette, hogy a Mons Aureus bortermő hegy Pécs közelében, majd hozzátette, hogy a magyarok Mecseknek nevezik.¹⁶³ A földrajzi képződmények elnevezései kapcsán fontos azt kiemelni, hogy Lazius, ahol csak lehet, a *Des Khünigreichs Hungernben* az antik/latin elnevezés mellett megadta a magyar és/vagy német elnevezést is. Ez azért is érdekes, mert az *Archeologiában* kevésbé törekedett arra, hogy az antik elnevezéseket megfeleltesse a korabeli (magyar) elnevezéssel, kivételt képeznek a városok: ott legtöbbször igyekszik megadni, melyik város közelében található egy-egy antik város romja vagy helye.

A tavak esetében is hasonló a helyzet mindkét műben, mint a hegyeknél. Az *Archeologiában* Magyarország állóvizeinek ismertetésekor a Fertő-tavat és a Balatont sorolta fel Lazius, a *Des Khünigreichs Hungernben* ezen tavak mellett még másik három, a Temesvári, az Ecsedi és a Sarkadi-tó került megemlítésre. Azonban, ha ismét alaposabban megvizsgáljuk a tartalmat, azt kell látnunk, hogy a német nyelvű szöveg az egyes tavak nevén és elhelyezkedésén kívül nem szolgál plusz információval, tehát lényegében inkább csak „leltárt” készít a tavakról és nem törekszik azok részletes jellemzésére. A *Des Khünigreichs Hungernben* a Balaton és a Fertő-tó kapcsán viszont azt látjuk, hogy Lazius csak arról ad információt, hol fekszenek az országban ezek az állóvizek. Ezzel szemben az osztrák humanista az *Archeológiában* a két tó elhelyezkedése mellett antik történetírókra hivatkozva megadta, hogy mely barbár népek telepedtek le a tavak körül a késő antikvitásban, valamint

¹⁶⁰ Bilo-gora hegy a mai Horvátország területén.

¹⁶¹ Mecsek

¹⁶² „Meminit eiusdem et Aurelius Victor in historia Probi vineas Gallos et Pannonios habere permisit, opere militari Almu montem apud Sirmium, et Aureum apud Maesiam Superiorem vineis consevit. Eadem sunt libro X. apud Eutropium vineas Gallos (inquit) et Pannonios habere permisit, opere militari Almu montem apud Sirmium, et Aureum apud Maesiam Superiorem vineis consevit, et provincialibus colendos dedit. Haec ille. De Almo monte, qui similiter, et Aurei tametsi in Maesia Superiori mentionem facit, quem Antonini itinerarium proxime Sirmio inter Sirmium videlicet et Mursam Antianumque recenset. Enumerat enim ordine Cusi, Bononum, Cucci, Cornacum, Teutoburgium, Mursam, ad Nonas et Aureum montem, Antianum, Alemium et cetera. Qua ex supputatione Aurei montis situs ei videtur monti quadrare, in quo memorabile nostro est tempore castrum situm haud procul a Quinque Ecclesiis, recenti memoria a Thurcis expugnatum nomine Soclosium.” (ÖNB cod 7961 fol. 19v–20r)

¹⁶³ „Es sindt auch noch zway Gebürg gegen Orient, da zu unser zeiten, guter Wein wachst, Montem Aureum nennen die Hungern Mechech zu nechst Fünfkirchen, der sich gar an dem Platsee mit seinen jochen erstreckhen tüt.” (LAZIUS, 1556.)

az antik szöveghelyeket felhasználva etimologizálással próbálta megfejteni a két tó elnevezésének eredetét.

Végezetül nézzük a megyei közigazgatást. Az *Archeologia* első könyvének harmadik fejezetében Lazius felsorolta az ország vármegyéit, összesen harmincat. A megyék nevén és elhelyezkedésén kívül más információval nem szolgált, nem nevezte meg a megye központját, jelentősebb városait vagy híres szülőtteit. A *Des Khünigreichs Hungernben* is hasonló a helyzet, Lazius csak felsorolta a megyék neveit és hogy hol találhatóak, mindenféle egyéb információ betoldása nélkül. Itt ötvenegy megyét nevezett meg, ám hiába szerepel itt több megye, még így sem teljes a felsorolás. A latin szövegben említett megyékkel 60 százalékos átfedést mutatnak a német szövegben felsorolt megyék. A német szöveg ugyanakkor nemcsak a vármegyékről, hanem az egyházmegyékről is említést tesz, összesen tizenegyet sorolt fel Lazius, és még arra is kitért, mely megyék azok, amelyek török fennhatóság alá kerültek.

A fentiek alapján a következőket mondhatjuk el a két chorográfiáról. Bár a *Des Khünigreichs Hungern* mennyiségileg sokkal több földrajzi és közigazgatási egységet (például hegyet, tavat, megyét... stb.) nevez meg, de tartalmában nem több az *Archeologiaenél*. Legtöbbször ugyanannyi vagy még kevesebb információt közölt Lazius, mint amit az *Archeologiaeben*, ugyanazokat az antik idézeteket citálta a *Des Khünigreichs Hungernben* is, mint a latin nyelvű szövegben. Annak oka, hogy a *Des Khünigreichs Hungern* csak a névanyag tekintetében tudta felülmúlni az *Archeologiaet*, az, hogy a német nyelvű chorográfia mellett segédletként ott állt egy térkép.

A továbbiakban azt vizsgáljuk meg, hogy Lazius Magyarország-leírásai és az általa készített Magyarország térkép milyen viszonyban állnak. Kézenfekvő lenne azt gondolni, hogy Lazius *Des Khünigreichs Hungern* című műve és a Magyarország térképe hasonló viszonyban áll, mint Oláh Miklós *Hungariája* és a Lázár deák féle térkép. Ezen elgondolást erősíti az a tény is, hogy a *Des Khünigreichs Hungern* sokkal részletgazdagabb névanyaggal dolgozik. Az vitathatatlan, hogy Lazius azért tudott az *Archeologiaeben* megnevezett hegyektől, tavaktól vagy akár vármegyéktől többet felsorolni a német nyelvű Magyarország-chorográfiájában, mert rendelkezésére állt egy térkép, amelyről mindezeket leolvashatta. Például az *Archeologiaeben* a tavak közül csak a Balatonról és a Fertő-tóról írt Lazius. Ezzel szemben a *Des Khünigreichs Hungernben* a térképen szereplő összes tavat, a Balatont, a Fertő-, a Sarkad, az Ecsed-tavat¹⁶⁴ és a Becskerek mellett elterülő állóvizet is megemlítette. A legtöbb földrajzi és közigazgatási név írásmódja, mind a térképen, mind a *Des Khünigreichs*

¹⁶⁴ A Sarkad- és az Ecsed-tó Lázárdeák térképén nem szerepel.

Hungernben hasonló alakban jelenik meg. Ugyanakkor előfordul, hogy a térképen és a szövegben szereplő név írásmódja némileg eltér egymástól. Például a szövegben Mechech, Kalata, Avywariensis, Barzodiensis vagy Bachiensis szerepel, a térképen Meghek, Kalota Mons, Comitatus Abaviwarensis, Comitatus Borsodiensis vagy Comitatus Batiensis, illetve az utóbbi felirattól délre egy Bachmeghe felirat is szerepel Bath település alatt.

Azonban olyan esettel is találkozunk, amikor olyan nevek szerepelnek a leírásban, amelyek a térképen nincsenek feltüntetve. Ilyen például a Meszes-hegy (Mezes), Körös (Krisiensis comitatus) vagy Beszterce vármegye (Bistricensis comitatus). Erre akár egyszerű magyarázat is kínálkozhat: Lazius számos magyarországi ember segítette a térkép elkészítésében, valószínűleg tőlük szerezte ezen információkat, amelyek bár a térképre nem kerültek fel, Lazius mégis tudhatott róluk és fel is használta őket a német nyelvű chorográfiában. Noha ez alapján úgy tűnhet, hogy a térképhez képest a szöveg információgazdagabb, mégis így. Sőt! Lazius nem aknázza ki teljesen mértékben a térkép nyújtotta előnyöket és lehetőségeket. Például a folyók közül is csak a legjelentősebbeket (Duna, Tisza, Maros, Körös, Rába, Olt) említi meg, és Oláh Miklóssal szemben nem adja meg, hogy a folyók honnan erednek, mely városoknál fogadnak magukba más folyókat.¹⁶⁵ Továbbá Erdély kapcsán sem említi meg a hágókat, az erdélyi közigazgatásról adott információk is hiányosak – a megyékről ír, de hallgat a székely és a szász székekről, ámbar mindezeket könnyedén leolvashatta volna a térképről. Lazius a közigazgatást illetően a városnevek felsorolásától eltekintett, ellenben a megyék nagy részét számba vette, valamint Pannonia és Dacia felosztására is kitért. Mind a megyék, mind az ókori provinciák szerepelnek a térképen, valamint Lazius mindkét Magyarország-leírásában értekezett ezekről. Ezek alapján egyértelmű, hogy a *Des Khünigreichs Hungern* azért információgazdagabb az *Archeologiaenél*, mert a német nyelvű szöveg mögött ott állt egy térkép, amelyről adatok sokaságát tudta leolvasni Lazius. Ugyanakkor azt is fontos kiemelni, hogy mégsem beszélhetünk arról, hogy Lazius Oláh Miklóshoz hasonlóan szövegkönyvet írt a térképhez. Ennek egyrészt az az oka, hogy a *Des Khünigreichs Hungernnek* körülbelül 60 százaléka az, ami földleírással foglalkozik. Másrészt a fentiek alapján az is igazolhatónak tűnik, hogy Lazius vagy nem akarta, vagy nem is volt célja, hogy a *Des Khünigreichs Hungern* elkészítéséhez olyan mértékben kiaknázza a Magyarországról készített térképét, ahogy Oláh azt tette a Lázárféle térképpel.

¹⁶⁵ „A Sajó Székelyföld északi részén ered, aztán először a Beszterce folyóval egyesülve egy gazdag és lakossága számát tekintve is elég hatalmas várost érint, aztán Dés mezővárosánál, melynek hegyeiben söt bányásznak, a Moldvai-Havasok tövéből kibukkanó Nagy-Szamoszt is befogadja, innen két meredek hegy között lefutva a Tiszába vegyül Naddi falu fölött, Vásárosnamény mezőváros alatt.” (ford. Németh Béla) OLÁH 2000, 38–39.

Végezetül, mivel Lazius Magyarország-térképére számos antikvitással kapcsolatos információ is felkerült, így felmerülhet a gyanú, hogy valamiféle összefüggés lehet az *Archeologiae* és a térkép között. Mivel az *Archeologiae* megírásakor még nem készült el a térkép, így az teljes bizonyossággal kizárható, hogy a latin szöveg papírra vetése során a térképről szerzett információkat. Ellenben az megeshetett, hogy az *Archeologiae*ben is lejegyzett ismereteit igyekezett a térképen is megjeleníteni. A következőkben néhány konkrét példán keresztül igyekszem ezt szemléltetni.

Az *Archeologiae* első könyvének első fejezetében Illyricum felosztásáról értekezik. „*A quo tempore duplex Illyrici distingui capta est administratio hoc est orientalis et occidentalis. Quarum orientalis ad Constantinopolitanam praeturam pertinebat, et provincias complectebatur Daciae quinque et Macedoniae sex. Hae erant Dacia Mediterranea, Dacia Ripensis, Maesia Prima et Secunda, Dardania et Praenalitana cum parte Macedoniae Salutaris, et hae sub nomine genereque Daciae erant, sub Macedonia vero Achaia, Macedonia, Thessalia, Creta, Macedonia Salutaris, Epyris antiqua et nova. Quibus locis hodie sita provincias cernimus Transilvaniam, Valachiam tractu Hungariae, secus Tibiscum, Serviam, Rasciam, Bulgariam, Bosniam, Albaniam et universam pene Graetiam.*”¹⁶⁶ A térképen a déli határrésznél a következő feliratok olvashatóak jobbról balra haladva: „Pars Bulgariae, olim Mosia Inferior”, „Dominium olim Moesia Serviae Superior”, „Regnum Bosniae olim Dardania”, „Croatia, olim Liburnia”.

De nemcsak az egyes területrészeket próbálta megfeleltetni antik elnevezésekkel Lazius, hanem egyéb földrajzi képződményeket is, például hegyeket („Árpatarró Mons olim Almus mons”), folyókat („Muer fluvius olim Savaria”) és tavakat („Lacus Peiso[!], Fewrtew, Newsidlersee”), illetve az antikvitásban jól ismert szigeteket is felrajzolta Lazius a térképre. Ilyen sziget volt a Segestica insula, amelyről Lazius idősebb Pliniustól idézvén a következőt írta: „*insula in Sao Metubarris Amincarum maxima praeterea amnes memorandi Colapis in Saum influens iuxta Sisciam gemino alveo insulam ibi efficiens, qua Segestica appellatur, alter amnis Bacuntius in Saum Sirmio oppido influit.*”¹⁶⁷ A térképen is „Segestica insula” néven szerepel Sziszek (Siscia) közelében, és ráadásul a Kupa és a Száva összefolyásánál a „Colapis ostium” felirat olvasható. Végezetül jöjjenek a városok. Esetükben rapszodikus, hogy Lazius melyik város esetében adja meg az antik elnevezést és hol nem, valamint hol

¹⁶⁶ ÖNB cod 8664 fol. 4r–4v.

¹⁶⁷ ÖNB cod 7961 fol. 7r.

jelöli fekete ponttal,¹⁶⁸ hogy egykor ott római municipium állt. Noha nemcsak Lazius chorográfiájában fordul elő, hogy az egyes magyarországi városoknak antik elődöt keresnek, de csak Laziusnál fordul elő, hogy Sopianumot nem Péccsel, hanem Zoppia városával azonosítja mind az *Archeologiae*ben,¹⁶⁹ mind a térképen. Úgy gondolom, hogy a fenti példák tükrében nem alaptalan azt gondolni, hogy Lazius bizonyos mértékben az *Archeologiae* információit is igyekezett feltüntetni a térképen. A fentiek alapján megállapítható, hogy az *Archaeologiára* nem hat(hat)ott a térkép – hiszen a latin nyelvű chorográfia korábban keletkezett, minthogy Lazius térképe elkészült – ugyanakkor fordított irányban érvényesült ez a hatás, az *Archaeologia*ban leírt antik ismeretek, legalábbis részben felkerültek a térképre is.

III.4 Az *Archaeologia* forrásai

Ebben az alfejezetben Lazius által felhasznált forrásokat tekintjük át, különös tekintettel a magyar történelemre vonatkozóan. Az *Archaeologiát* olvasva a figyelmünk megakadhat a számos műcímen és szerzőn, akiket Lazius forrásként megemlített. Összesen 41 nevet számolhatunk össze, valamint öt mű esetében nem szerzőre, hanem a címére hivatkozott az osztrák humanista. Ezek olyan munkák, ahol a szerző kiléte ismeretlen, mert évkönyvre (például *annales Urspergensis*) vagy útikalauzra (például *itinerarium Antonini*) hivatkozott.

A felhasznált források kérdéskörének áttekintését több szempont szerint is megközelíthetjük. Mivel Lazius Magyarország-leírása egy földrajzi jellegű munka, ezért logikus az feltételezni, hogy a felhasznált források nagy része is ilyen jellegű írás. Továbbá, mivel alapvetően az *Archaeologia* az antikvitás térképére kívánta felhelyezni a Magyar Királyságot, így joggal feltételezhető antik auktorok túlsúlya. De e kézenfekvő szempontok mellett érdemes a másik megközelítés mentén is vizsgálni, például az egyes források információ tartalmának vizsgálatával.

Alább a Lazius által forrásként használt szerzők és művek listája olvasható:

Agathius	Livius
Ammianus Marcellinus	Martialis
annales Hungarorum/Hungaricae/Hungariae	Nicephorus
annales Urspergensis	Orosius
Antonio Bonfini	Ovidius
Appianos Alexandrinus	Paulus Diaconus
Athaeneus	Pausanias
Aurelius Victor	Plinius

¹⁶⁸ A térkép bal felső sarkában egy táblán jelmagyarázat olvasható, amiben a fekete pont jelölés mellett az Antiquitates és az Alt Stadt szavak állnak.

¹⁶⁹ „Reliquae ad Dravi ripam atque Arrabonem collocatae fuerant, ad Dravum quidem, Mursia, Antianum, Arsatianum, Ad novas, Sopianum, Bolentium, Varianum, Leontudum sive Leonata et Paetovio, quibus hodie locis posita videmus Essekium, Quinque Ecclesias, Harscham, Soclosium, Sopiam, Bolhasium, Varasinum, Lutenbergum et Paetavium.” (ÖNB cod 8664 fol. 1v–2r)

Ausonius	Procopius
Caius Iulius Caesar	Propertius
Cassiodorus	Ptolemaiosz
Cassius Dio	Sextus Rufus
Codex praefcturarum Romanarum	Stadius
Diodros Siculos	Stephanus Bizanthinus
Einhard	Strabón
Eutropius	Suetonius
Freisingi Ottó	Suidas
Herodianos	Tacitus
Hérodotosz	Thuküdidész
Historia Ecclesiastica Tripartita	Trebellius Pollio
Itinerarium Antonini	Velleius Paterculus
Jordanes	Vopiscus
Liudprand	Widukind

Ha megnézzük a felhasznált szerzőket és műveket, akkor azt láthatjuk, hogy az antikvitás valóban túlsúlyba került, 27 nevet vagy műcímet, találhatunk, amely az antikvitáshoz köthető. Ez arányaiban a felhasznált források közel kétharmadát teszi ki. A késő antikvitásban és a kora középkorban élt szerző vagy az ekkor keletkezett művek listájába 11 név sorolható, ez arányaiban a felhasznált források kicsivel több, mint egyharmada, míg a középkori források és szerzők alig kevesebb, mint egyharmadot tesznek ki, összesen 8 nevet sorolhatunk ide. Tehát ezen arányok alapján is egyértelmű, hogy Lazius művében az ókori viszonyok ismertetésének nagy teret szentelt, kevésbé a korabeli állapotok leírására törekedett.

Ha a Magyarország-chorográfiában a felhasznált földrajzi és/vagy térképészeti munkákat vizsgáljuk, akkor az alábbi megállapításokat tehetjük. Lazius a következő szerzőkre támaszkodott: Ptolemaiosz, Strabón, idősebb Plinius, Stephanus Bizanthinus, Pausanias, valamint előszeretettel használta az itinerarium Antoninit is. Utóbbi arra használta, hogy az egyes városok közti távolságról tudósítsa olvasóit. Mivel az városok közti távolságról szóló listákat értelmetlen lett volna bemásolni a folyószövegbe – ezzel megtörve a főgondolat menetét –, így Lazius az itinerariumból sosem közölt idézeteket, hanem az ott található „számadatokat” szőtte bele mondandójába, ahogy a lenti példák is mutatják.

„Itinerarium quidem, cum viam a Sirmio Vindobonam computaret, Bononiam nominatim a Sirmio XLIX millibus passuum se iunctam tradit, hoc est miliaria communia XII circiter.”¹⁷⁰

¹⁷⁰ ÖNB cod 7967 fol. 8r

„Porro Antonini itinerarium Teutoburgium collocat inter Cornacum et Mursam, XVI mille passibus a Mursa se iunctum, quam postea docebimus Essekium fuisse, ad Dravum ripense et mediterraneum oppidum, haud procul ab ostio Dravi.”¹⁷¹

Az itinerarium mellett olykor Ptolemaiosztól is igyekezett „számadatokat” kinyerni, ezek egy adott település hosszúsági és szélességi fokaira vonatkoztak. Természetesen Ptolemaiosztól egyéb földrajzi információkat is igyekezett hasznosítani, például a metanasta jazigok területének határait. Ahogyan Strabontól is hasonló szöveghelyeket idéz, például a paionok földjéről szóló részt vagy Segesta városáról.

„Singiduni Ptolemeus meminit libro 4. capite 9. et tabulae 9. gradus ei tribuens in longitudine 46 ½, in latitudine vero 44 ½, cum Taurino antea libro 3 capite 18 tabulae 5 gradus in longitudine adscripsisset 45, in latitudine vero 44 ½.”¹⁷²

„Iam videamus, quibus limitibus Iaziges suos Ptolemaeus comprehendat, qui libro III. Iaziges (ait), qui Metanastae appellantur, limites habent a septentrione partem Sarmatiae, quae in Europa exposita est, ab austrinis Sarmatiae montibus usque ad Carpathem montem, ab occasu et meridie terminatur exposita Germaniae parte a Sarmatiae montibus usque ad Danubii flexum ad Carpaten montem et hinc Danubii parte usque ad discessum Tibisci, et quid clarius dici poterat, quem Iaziges habuisse sedes a flexo Danubii (quem prope Presburgum fuisse secundo huius operis libro ostendemus in capite de flexo) usque ad confinia Germanorum, quae Vistulam distinxisse fluvium constat, qui et hodie in Cepsio oritur et depravate Weyxla appellatur. Porro eodem in cap. de Metanastis Ptolemaeus, ne aliquis Daciae partem sedes fuisse Iazigum addubitet, subiicit.”¹⁷³

„Quae apud Strabonem eadem paene leguntur libro septimo Geographiae cum de Paeonum agro et Dalmatarum loqueretur. Asper sane (inquit) et sterilis ager est, et hominum minime culturae deditorem adeo, ut funditus deleti paene defecerint, quod et reliquis eius orae mortalibus obtigit. Nam quod prius potentia valebant ad ima redacti evanescere sicut ex Gallis Boi et Scordisci, ex Illyriis vero auctoritate Ardiei et Dardanii Thracibus Triballi. Hi quidem principio inter se proelia conferentes, postea vero Macedonicis armis et Romanis debellati sunt. Post Ardiaeorum et Plaereorum oram maritimam Rizeorum sinus est et eorum oppidum cum quibusdam castellis et Drillo

¹⁷¹ ÖNB cod 7961 fol. 13r

¹⁷² ÖNB cod 7961 fol. 3r

¹⁷³ ÖNB cod 8664 fol. 13v

fluvius, cuius adverso flumine navigatio ad ortum ad Dardanios porrecta propinquat et cetera.”¹⁷⁴

„Segesta haec extant Strabonis libro 7. verba cum Daciae et Pannoniae confinia describeret. Ipsius profecto orae partem desolatam fecere Daci superatis bello Bois, atque Thauriscis. Ea gens Gallica natio est Gretoscyro subiecta, eam suae ditioni subiectam regionem adserenti, tametsi Parthiscus amnis distermine, qui e montibus per Scordiscos appellatos in Istrum influit. Etenim illi cum Illyricis et Thauriscis promiscue habitabant. Caeterum illos quidem Daci deleverunt, hos autem crebro in bellorum usum socios adsciverunt. reliquam plagam Pannonii abtinent usque ad Segestam atque Istrum ad septentrionem atque orientem, ad alias vero partes amplius etiam porriguntur. Caeterum Segestica urbs est Pannoniorum, ubi fluvii plures confluunt, omnes sane navigationibus idonei. Arx in gerendo contra Dacos bello natura perutilis. Haec ille.”¹⁷⁵

A Pliniustól származó idézetek legtöbbször a folyókra vonatkoznak.

„Huic loco Strabonis non dissimilis extat apud Plinium libro III. capite XXV. Colapis in Saum influens (ait) iuxta Sisciam gemino alveo insulam ibi efficiens, quae Segestica appellatur, alter amnis Bacuncius in Saum Sirmo oppido influit, ubi civitas Sirmiensem et Amantinorum, unde XLV milia passum Taurunum. Haec Plinius.”

Végezetül az utolsó két szerző, aki a földrajzi munkát írók közé tartozik, az Pauszaniász Periégétész és Stephanus Bizantius. A két szerzőtől inkább az egyes népekre vonatkozó leírásokat használta, valamint Bizantiustól még egy Illíriára vonatkozó részt

*„Cui subscribit et Stephanus in libro de urbibus
Ιλλυρια χωρα πλησίον τού παγγαίου άπο ίλλυριου του καδμου παιδος. οί οικητορες
ιλλύριοι και ίλλυρις και ίλλυρίας και ίλλυρια και ίλλυριον και ίλλυριζω.*”¹⁷⁶

A fenti két szerzőn kívül még Athaeneustól és Suidastól közöl görög idézeteket. De egészében nézve inkább az jellemző Laziusra, hogy amelyik görög szerző esetében – például Strabón, Hérodotosz vagy Ptolemaiosz – elérhető latin fordítást, ott inkább a latin nyelvű munkát használja, semmint az „eredeti” görög nyelvűt.

A fentiekben azt néztük át, hogy milyen geográfiai munkákat használt Lazius, a továbbiakban az egyéb forrásait vizsgáljuk meg. A felhasznált szerzőket és műveket

¹⁷⁴ ÖNB 8664 fol. 16r

¹⁷⁵ ÖNB 8664 fol. 10r–10v

¹⁷⁶ ÖNB 8664 fol. 3r

szemügyre véve megállapítható, hogy csaknem teljes egészében a történetírás műfaja közül kerültek ki. Az antik szerzők esetében egyaránt találkozhatunk görög és római szerzőkkel. Itt is igaz, ahogyan a földrajzírók esetében, hogy amennyiben rendelkezésére áll az adott görög vagy bizánci szerző művének latin fordítása, akkor inkább azt használja, nem pedig a görög nyelvű szöveget. A nagy klasszikus történetírók – mint például Hérodotosz, Thuküdidész, Livius vagy Tacitus – művei mellett találkozhatunk a *commentarius* műfajával vagy éppen a császáréletrajzokkal. Az életrajz, mint műfaj a középkori források (Einhard Nagy Károly életrajza) között is fellelhető, de a (kora) középkori források gerincét a *gesta* (például Iordanes *Geticája*) és az évkönyv (például *annales Urspergensis* vagy Widukind írása) adja. A történeti és geográfiai munkák mellett Lazius felhasznál leveleket (például a Cassiodorustól származó idézetek), illetve találkozhatunk Ovidius, Propertius és Ausonius verséből származó sorokkal is.

Könnyű lenne azt feltételni, hogy a nem földrajzi jellegű munkák inkább csak az *Archaeologia* szövegének a mennyiségbeli megnövelése miatt kerültek a szövegbe. Ám ha megvizsgálunk egy-egy ilyen idézetet, akkor azt láthatjuk, hogy olykor igenis értékes információval látják el az olvasót. Példának okáért az első könyv első fejezetében a Liviustól származó idézetben Illíricum felosztásáról olvashatunk, valamint az itt élő törzsek neveit tudhatjuk meg. De hozhatnám példaként az első könyv kilencedik fejezetében szereplő Cassius Dio idézetet, ami Trajanus hídjáról szól. A második könyv számos fejezetében pedig az adott város kapcsán az onnan származó császár életrajzából olvashatjuk, hogy melyik pannoniai városban született. A törzsek neveit tartalmazó idézeteket akár a társadalomföldrajz témájához besorolhatjuk, és mint ilyen adalékokkal szolgálhat Pannonia megismeréséhez. Azok a típusú idézetek, amik Cassius Dioéhoz hasonlóak vagy a császár-életrajzokhoz, pedig színesítik a száraz földrajzi jellegű ismereteket, egyfajta útikönyv jellegű kölcsönöznek az *Archaeologiának*. Egy mai útikönyvben az érdekességek vagy a látnivalók címkéket lehetne rájuk aggatni. Ugyanakkor az is előfordul, hogy Lazius azért idéz egy-egy történetírótól egy hosszabb eseménytörténeti leírást, mert helyszíneként szerepel benne egy pannoniai település vagy sziget (esetleg más földrajzi képződmény) neve. Ugyanez a helyzet a verses betétekkel, amelyekben szerepelt vagy a Duna (Danubius, Ister) vagy Illíricum neve, ezért idézte őket Lazius az *Archaeologiában*. Ezek a források nem arra hivatottak, hogy Lazius elgondolását támasszák alá, vagy éppen Lazius valamilyen következtetést vonjon le belőlük, egyszerűen elegánsnak hat a szövegben az antik idézet, amiben szerepel az éppen tárgyalt város vagy földrajzi képződmény neve, és nem utolsó sorban az alig pár sorból álló fejezetet több oldalassá tudta velük növelni Lazius.

Összegzésként megállapítható, hogy az antik források dominanciája arra enged következtetni, hogy Lazius az *Archaeologia*val Magyarországot az antikvitás térkép kívánta elhelyezni, és nem a korabeli állapotokról pontos tájékoztatást adni. A források vizsgálata után az is egyértelműen látszik, hogy a kevés geográfiai munka okozta hiátust a történírók műveivel igyekezett pótolni.

III.4.1 Források a magyar történetre vonatkozóan¹⁷⁷

Ha Lazius magyar őstörténetet, valamint a középkori Magyar Királyságot illetően tett kitekintéseit nézzük, akkor a forrás mibenléte kapcsán gondolkodóba eshetünk, ugyanis ezen passzusoknál forrásként a magyarok évkönyveit (*annales Hungarorum/annales Hungarici*) jelölte meg. Éppen ezért az alábbiakban azt vizsgálom meg, hogy az *Archaeologia*ban említett *annales Hungarorum* vagy *annales Hungarici* megjelölés melyik latin nyelvű magyar történeti munkát rejtheti.

Legkézenfekvőbbnek tűnik az a megoldás, hogy Bonfini *Decades*ét sejtjük a magyarok évkönyvei megjelölés alatt, hiszen 1543-ban Bázelen az első három decas megjelent nyomtatásban, tehát akár Lazius is beszerezhetett egy nyomtatott példányt saját maga számára. Bonfini használata mellett szólhat, hogy a *Descriptio*ban a magyar őstörténetre és a középkorra vonatkozóan Bonfinire való hivatkozásokkal a következő megjelölésekkel találkozunk: „*Bonfinius Chronicorum Hungariae author*” vagy „*Bonfinius Hungariae annalium author*”. Így nem elvetendő az a feltetelezés, hogy Lazius a magyarok évkönyvei alatt Bonfini *Decades*-ét értette.

Ha figyelmesen olvassuk az *Archeologia* második könyvét, 10. és 11. fejezetben ott is felbukkan Bonfini neve.¹⁷⁸ Természetesen nem vethetjük el annak lehetőségét sem, hogy Lazius váltakozva használja az *annales Hungarorum* megjelölést és Bonfini nevét, ugyanarra a műre. Annak a kérdésnek az eldöntésére, hogy Bonfini és a magyarok krónikája ugyanazt a történeti munkát fedi-e, szintén a *Descriptio* szövege lehet segítségünkre. Erdélyről, egészen pontosan a „hét város” elnevezésről értekezve Lazius a következőt írta: „*Verum quamobrem Subburgum[!] a septemve montibus castrisque, ut **Bonfinius ac Hungariae annales***

¹⁷⁷ Jelen alfejezet Koppány, a szerémi vezér? Egy Wolfgang Lazius-szöveg könyvtörténeti tanulságairól című tanulmányomon alapul, és részben megegyezik azzal. A tanulmány a *Magyar Könyvszemle* 138. évfolyamának 3. számában a 318–338. oldalán olvasható.

¹⁷⁸ „*Quae ego cum diligenter considerarem, et hodiernum locorum situm ad veterum descriptiones conferrem, repperi Sallis quidem forsitan extare vestigia in Selli[!] loco haud procul a Quinque Ecclesiis, Bassianiae vero in Bentze ibidem quod principis Sarmatis **Bonfinius** libro 1. derivare videtur.*” (ÖNB cod 7961 fol. 12r–v)
„*Existimavit et **Bonfinius** libro 1. decadis 1. legionem primam auxiliatrium ex Sicambris auxiliariibus conflatum.*” (ÖNB cod 7961. fol. 13r.)

adstruunt dictum, vel quod ad fidem magis pronum est a Seven metropoli huius quondam tractus, quam e Zeumae veteris ruderibus Hunni excitarant...”.¹⁷⁹ Itt tehát két történeti munkára hivatkozik mellérendelő szerkezetben, Bonfinire és a magyarok évkönyveire, ezt erősíti az a tény, miszerint az igealak is többes számban áll. Amennyiben ezeket egymás szinonimáiként használná, akkor nem említéné egy mondaton belül egymás mellett mindkettőt. Továbbá, ha a *Descriptio* szövegvariánsai közül az elsőt megvizsgáljuk,¹⁸⁰ akkor azt látjuk, hogy a főszövegben a magyarok évkönyvei szerepelnek, viszont egyes lapok margináliáin utólagos betoldással Bonfini neve és/vagy a művéből származó részletek szerepelnek. Ez alapján nagy bizonyossággal kijelenthető, hogy a magyarok évkönyvei (*annales Hungarorum*) alatt Lazius semmiképpen sem érthette Bonfini *Decades*-ét.

Ha nem Bonfini a magyar történeti forrás, akkor melyik szerző munkája az? Esetleg Valentinus Polidamus, akiről Magyary-Kossa Gyula ennyit írt: „*Polidamus Bálint olasz származású orvosdoktor, ki magyar vonatkozású történelmi munkákat is írt*”.¹⁸¹ Thuróczyhoz hasonlóan Polidamus is inkább a krónikás hagyományt követve tervezte megírni a magyarok történetét. A tervezett történeti munkából az őstörténetet tárgyaló rész szövege maradt ránk teljesen, melynek címe *De origine ac rebus gestis Hungarorum liber primus*.¹⁸² A latin nyelvű szöveg 1536-ban jelent meg nyomtatásban Krakkóban Hieronymus Vietor nyomdájában. Ám, ha elolvassuk Polidamus *De origine ac rebus gestis Hungarorum liber primus*-át, akkor azt látjuk, hogy a magyarok történetét, a középkori krónikákhoz hasonlóan, bibliai leszármazások sorával indította (Noé melyik fiától eredeztethetőek az egyes népek), majd Hunor és Magor történetét is beleszötte elbeszélésébe, ezután antik szerzők műveinek felhasználásával Szkítiáról és a szkítákról értekezett. Műve már nem tért ki Attila hunjainak pannóniai és kárpát-medencei jelenlétére, tehát Polidamus őstörténeti értekezése időben jóval korábban zárul, mint ahonnan az *Archeologia* magyar történelemre vonatkozó részei felveszik a fonalat.

¹⁷⁹ ÖNB cod 7967 fol. 26v

¹⁸⁰ A *Descriptio* sosem került kiadásra, hanem kéziratban maradt fenn, mégpedig három változata is ismert. Ezek mindegyikét az Österreichische Nationalbibliothekban őrzik. A legkorábbi szövegváltozata az Erdély-leírás a cod. 8664 jelzetű könyvben, a 28. levél rectójától a 81. levél versójáig olvasható. Ez a kézirat a *Descriptio* teljes szövegét tartalmazza, ugyanakkor a rengeteg javítással, beragasztott pótlapokkal teletűzdelt kézirat világosan utal arra, hogy korai, még nem letisztázott változattal van dolgunk. A cod. 7967-ben két szövegváltozat is ránk maradt, a teljes szöveget adó, ám rendezetlen szöveggépet mutató kéziratvariáns a kódex elején (fol. 1r–70r) található, míg a kódex végén (fol. 156–225r) a *Descriptio* szövegének tisztázott változata olvasható. Ez utóbbi azonban, bár végleges, tisztázott változat, csonka.

¹⁸¹ MAGYARY-KOSSA 1931, 156.

¹⁸² A témáról bővebben lásd: PALOTÁS György *A testvér és a fiú árnyékában. Verancsics Mihály (1514-1571?) élete és irodalmi tevékenysége*. (doktori értekezés) Szeged, 2018, valamint PALOTÁS György *A Thuróczy-krónika egy korai szövegátvétele Valentinus Polidamus és a De origine ac rebus gestis Hungarorumának forrásai*. in: *Imitáció és parafrázis. Szövegváltozatok a magyar régiségben*. szerk.: Bartók István et al., Pécs, 2020., 155–165.

A krónikás-hagyományunkra gondolva, még három krónika lehet potenciális forrása Laziusnak, a *Képes Krónika* néven ismert 14. századi krónikakompozíció, a Hess-féle *Budai Krónika* és a Thuróczy-krónika. A három mű közül kettő nyomtatásban is megjelent, míg a Képes Krónika szövege kéziratban maradt. Thuróczy János *Chronica Hungarorum*át 1488-ban először Brünmben, majd Augsburgban jelentették meg nyomtatásban. Hess András a *Chronica Hungarorum*ot 1473-ban Budán nyomtatta ki. Mindhárom krónika a bibliai eredeztetéssel kezdi el a hun-magyar őstörténet felvezetését, míg Thuróczy és Hess Mátyás koráig beszéli el a magyarok történetét – előbbi 1487-ig, utóbbi pedig az 1468. évi moldvai hadjáratig –, addig a Képes Krónika Károly Róbert koráig. Mivel az *Archaeologiában* Lazius a középkori Magyar Királyságot érintő kitekintései nem nyúlnak túl az Árpád-házi királyok korán, így tartalmi okokból egyik krónikát sem tudjuk kizárni, mint lehetséges forrást.

Mielőtt megvizsgálánk, hogy a fenti három mű közül melyiket jelöli az *Archaeologiában* *annales Hungarorum*ként, fontosnak tartom megjegyezni, hogy azon szöveghelyek közül, ahol Lazius a magyarok története kapcsán a magyarok évkönyveire hivatkozik, számos esetben inkább csak tartalmi, mint szöveg szerinti átvételek találhatók: például a Vértes-hegy nevének magyarázata, vagy amikor azt sorolta fel Lazius, hogy mely királyok alatt kik voltak a kunok vezérei. Szerencsére azért akad olyan locus is, amit betű szerint idéz Lazius, például a besenyők betörését a Magyar Királyság területére, vagy a Tolnárról értekező részt.

A besenyők betörése Lazius tollából:

*„Nam et fluvius isthic Bozokha in Sa[um] confluit et agens proximus incolis adhuc a Bacuntio sive Bathino tametsi corrupte Bozias appellatur, de quo Annales Hungariae meminerunt hisce verbis. In Salamonis regis historia: **factum est autem (inquit) tertio anno post adventum Chunnorum, Besseni per Albam Bulgaricam venientes transnataverunt flumine Zava in campum Bozias et non modicam gentem captivorum et praedarum diripientes in suam terram abduxerunt. Est ea in vicinia et Bargas fluvius, hodie Borbatus appellatus, qui ex Croatia descendens prope Schwymar, hoc est Serbini rudera et ipse in Saum exoneratur.**”*¹⁸³

Thuróczy így emlékezik meg az eseményről:

„De irruptione Bysenorum in Hungariam. Et de obsidione Albe Bulgarice per regem et duces et se captione eiusdem.

¹⁸³ ÖNB cod 8664 fol. 24v–25r

Factum est autem tertio anno post adventum Cunorum, Bisseni per Albam Bulgaricam venientes transnataverunt flumen Zava in campum Buzias, et non modicam gentem captivorum et praedarum diripientes in suam terram abduxerunt. Rex autem et dux imposuerunt crimen traditionis Albe Bulgarice, eo quod pace defraudata voluntarie permississet latrunculos Bessorum depraedari Hungariam. Collectis itaque exercitibus, convenerunt in Zalankemen, ubi consilio deliberantes, decreverunt Albam traditricem obsideri oportere et expugnari. Inde castra moventes descenderunt circa flumen Zava in directo Nandorfeyerwar."¹⁸⁴

Hess Andrásnál a következők szerepelnek a besenyők betöréséről:

„*De pugna Hungarorum cum grecis Bulgaris et Bessis*

Factum est autem tercio anno post adventum Cunorum Besseni per Albam Bulgaricam venientes. Transnataverunt flumen Zava, in campum Bozias. Et non modicam gentem captivorum et praedarum diripientes in suam terram abduxerunt. Rex autem et dux imposuerunt crimen traditionis Albae Bulgaricae, eo quod pace defraudata voluntarie permississent latrunculos Bessorum depraedari Hungariam. Collectis itaque exercitibus, convenerunt in Zalonkemen, ubi consilio deliberantes decreverunt albam traditricem obsideri oportere et expugnari. Inde castra moventes descenderunt circa flumen Zava in directo Nandurfeyruar."¹⁸⁵

A Képes krónikában pedig az alábbiakat olvashatjuk a besenyők betöréséről:

„*De adventu Bissenorum Hungariam*

Factum est autem tertio anno post adventum Cunorum, Bisseni per Albam Bulgariam venientes transnataverunt flumen Zava in campum Buzias, et non modicam gentem captivorum et praedarum diripientes, in suam terram abduxerunt. Collectis itaque exercitibus, convenerunt in Zalonkemen, ubi consilio deliberantes, decreverunt Albam traditricem obsideri oportere et expugnari. Inde castra moventes, descenderunt circa flumen Zava in directo Nandor Feirwar."¹⁸⁶

Ha megnézzük a vastagon szedett részleteket, akkor azt látjuk, hogy a Laziusnál szereplő idézet és három krónikában található részlet szövegezése teljesen megegyezik. A fenti szöveghely alapján tehát még mindig nem dönthető el, hogy melyik krónikát takarja a

¹⁸⁴ BSMRAe 8., 100.

¹⁸⁵ ÖNB ALT INK 5.F.35. 29v

¹⁸⁶ TOLDY 1867, LXI.

magyarok évkönyvei megnevezés. A továbbiakban nézzük meg a Tolna¹⁸⁷ városáról értekező részeket. Részlet az *Archeologia*ból Tolna városát illetően:

*„Videns autem Tetricus tantam cedem accidisse sui populi in prelio post congressum altera die perrexit versus Tolnam civitatem, quae tunc erat civitas Latinorum inter urbes Pannoniae computata. Et subiungens experientes igitur in prelio Hunni animositatem Romanorum et armorum paraturam resarcire, exercitum versus Tolnam civitatem, ubi se inimici eorum collegerant Hunni, perrexerunt, contras quos Tetricus cum Matrino in Cesnau dicitur occurrisse.”*¹⁸⁸

Thuróczy szavai a városról:

*„Alta vero die Detricus et Matrinus cede gentis eorum connumerata timentes, ne altera vice similes fierent victore, ut tantum propriis reservatis personis soli, si possent, in castra redirent, cum cuncta ipsorum exercitus residuitate versus Tulnam civitatem percesserunt. Haec civitas nostro evo ducatu Austriae subiecta est, et tres rastas distat a Vienna. Illa autem vicinitas ea tempestate erat Latinorum, interque civitates Pannoniae computabatur.”*¹⁸⁹

Hess András a Budai krónikájában Tolnáról (Tullnról) a következőket írta:

¹⁸⁷ Elsőként Borsa Gedeon hívta fel a figyelmet arra, hogy a Hess által használt kéziratban Tulln an der Donau városának neve (civitas Tulna) rontott formában Tolnaként (civitas Tolna) jelenik meg. Farkas Gábor Farkas a princetoni ősnymtatványról írt tanulmányában megjegyezte, hogy a kötet egykori tulajdonosa ennél a résznél „aláhúzta először, hogy Tolnát Pannonia városaként tartották számon (>>urbes Pannoniae computata<<), majd aláhúzta azt a mondatrészt, miszerint Tolna három nap járásnyira van Bécsből (>>tres rastas distat Vienna<<). Véleménye szerint ez arra utal, hogy a kötet egykori tulajdonosa észrevette a sajtóhibát, és tisztában volt vele, hogy Tulln és nem Tolna városa fekszik Bécs közelében. (FARKAS 2013, 92-93. old.) Ezzel szemben Lazius az *Archaeologia* második könyvében a Tolnáról szóló részben mindenféle kritikai észrevétel nélkül használta fel a Tulln an der Donau városáról szóló rész, egyszerűen kihagyva azt az utalást (Tolna három mérföldre fekszik Bécsből), amely alapján megkérdőjelezhető lenne, hogy melyik városról is van szó az idézetben.

Érdekességként jegyzem meg, hogy a Budai Krónika Bécsben őrzött ősnymtatványában sem jelölte a margináliákat jegyző kéz, hogy a főszövegben sajtóhiba lenne, továbbá a margináliára Tolna nevét írta.

Bár Lazius a fenti idézetből kihagyta az a részt, amely Tullnra és nem Tolnára utalna, azért utána mégis megjegyzi az főszöveg folytatásában, Cesnau (avagy Tulln/Tulna) városa Ausztriában található. Szerinte az idézett szöveg Tolnája, arra az esetre utal, amikor Potentiánál (Dunaújváros) megszalasztották Detricus seregeit, aki így Tolna felé menekült. „Haec vox Cessmave cum forte corrupta, ut barbara in annalibus fuerit, imposuit multis, ut eum sermonem ad Tulnam Austriae retorserint propterea, quod in eius vicinia Ceysemaur pagus vetustus extet, utpote Caeciae veteris ruinae. Sed quomodo per deos immortales haec ad Noricum oratio trahi poterit (utpote intra cuius limites Tulna Austriae sita est), cum Pannoniae oppidum aperte annales Tolnam vocent, et Matrinum referant quendam Romani scilicet caesaris praefectum ac ducem victum acie ad Potentianam, fugisse versus Tolnam. Sicambria enim, hoc est veteri Buda, Athila potitus, Romanos utpote ex oriente missos et Constantinopoli a Theodosio iuniore ad Potentianam occurrentes habuit, cuius rudera superesse intra Tolnam et Budam, paulopost ostendimus in loco Hungaris Theten nuncupato, ita a barbaris ex vocabulo Potentiana pronuntiatur depravato. Isthic cesos Romanos in orientem fugam iniisse verisimile est, hoc est versus Tolnam, ubi Altinium suum Antoninus delineat.” (ÖNB cod. 7961. fol 19r-19v)

¹⁸⁸ ÖNB cod 7961 fol. 19r

¹⁸⁹ BSMRAE 8., 36.

„*Videns autem Detricus tantam cedem accidisse sui populi in proelio post congressum altera die perrexit versus Tolnam civitatem, quae tunc erat civitas Latinorum inter urbes Pannoniae computata. ... Experientes igitur in proelio praecesso animositatem Romanorum et armorum paraturam, resarcito exercitu versus Tolnam civitatem, ubi se inimici eorum collegerant Hunni, perrexerunt. Contra quos Detricus cum Matrino in Cezmaur dicitur occurrisse.*”¹⁹⁰

A *Képes krónikában* a következő olvasható Tolna (Tulln) kapcsán:

„*Videns autem Detricus tantam caedem accidisse sui populi in proelio, post congressum altera die perrexit versus Tulnam civitatem cum Macrino, quae tunc erat civitas Latinorum inter urbes Pannoniae computata. Tulna civitas est in Austria, tres rastas distat Vienna. ... Experientes igitur in proelio praecesso anomositatem Romanorum et armorum praeparaturam, resarcito exercitu, versus Tulnam civitatem, ubi se inimici eorum collegerant, Huni perrexerunt: contra quos Detricus cum Marcino in Cesumaur dicitur occurrisse...*”¹⁹¹

Ha összevetjük a három krónikánkban szereplő leírást az *Archaeológiában* szereplővel, akkor világosan kitűnik, hogy Thuróczy műve az, amelyik eltér megfogalmazásában a Laziusnál olvasható soroktól. Ez alapján Thuróczy *Chronica Hungarorum*a egyértelműen kizárható, mint Lazius forrása. Az eddigiek alapján tehát a lehetséges forrásaink közül három szerzőt, Antonio Bonfinit, Valentinus Polidamust és Thuróczy Jánost tudunk nagy bizonyossággal kizárni. Az is egyértelművé vált, hogy a magyarok évkönyvei megjelölésnek a *Képes Krónikát* vagy a Hess András-féle *Budai krónikát* kell takarnia.

A kérdéses forrásmunka megtalálásához a további szöveghelyek egybevetése értelmetlen lenne, hiszen a *Képes Krónika* és a Hess-féle *Budai krónika* szövege mondatszerkesztésében és megfogalmazásában szinte ugyanaz. Ugyanakkor a szóalakok vizsgálata segítségünkre lehet a kérdés eldöntésében. Még mindig a Tolnáról szóról szövegrészlet vizsgálatánál maradva, Laziusnál *Tetricus*, *Tolnam*, *Matrimo* és *Cesnaur* névalakokat olvashatjuk, míg Hessnél *Detricus*, *Tolnam*, *Matrimo* és *Cezmaur* szerepel, a *Képes Krónikában* *Detricus*, *Tulnam*, *Macrino* és *Cesumaur*. A Cezmaur alakból sokkal könnyebben lesz Cesnaur, mint a Cesumaurból, tehát a névalakok használata Hess felé billenti a mérleg nyelvét. Természetesen, ez önmagában nem megingathatatlan szilárdságú érv, hiszen sokszor Lazius maga sem következetes az egyes névalakok írásában. Ezért további szempontok bevonása is

¹⁹⁰ ÖNB ALT INK 5.F.35. 4r

¹⁹¹ TOLDY 1867, VIII.

szükséges, amelyek segítenek a kérdés eldöntésében. Egyik ilyen szempont a kéziratosság és nyomtatott szöveg mentén való vizsgálódás. Ahogy fentebb írtam Hess 1473-ban nyomtatta ki művét Budán, a *Képes Krónika* nyomtatásban való megjelenésére a 19. századig várni kellett.¹⁹² Ám a *Képes Krónika*nak azt a példányát, amelyet a történet- és irodalomtudomány *Bécsi Krónika* (*Chronicon Pictum Vindobonense* vagy *Vindobonensis codex Pictus*) néven tart számon, a bécsi császári udvari könyvtárban (*Bibliotheca Palatinában*) őrizték egészen 1933-ig, amikor a velencei kultúregyezmény alapján az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárába¹⁹³ vitték.¹⁹⁴ Lazius udvari történetíróként elviekben hozzáférhetett volna az udvari könyvtárban lévő krónikához, de ez kevésbé valószínű. Tekintve, hogy az akkori (magán) könyvtárak nem a mai értelemben vett közintézményként működtek, illetve napjainkban a közkönyvtárak és levéltárak idejében sem olyan egyszerű és könnyű fizikai valójában megnézni egy-egy értékesebb kéziratot. Továbbá a korban egy nyomtatott könyvhöz sokkal könnyebben, egyszerűbben hozzájuthatott az ember, mint egy kéziratban terjedő műhöz, valamint Laziusra amúgy sem volt jellemző a kéziratok munkák használata, előszeretettel használt nyomtatásban elérhető munkákat. Ezek a tények is Hess könyvének használatát erősítik. De nem kell csupán hipotézisekre hagyatkoznunk, a Hess-krónika használatára ugyanis szerencsére van direkt forrásunk is.

III.4.2 Egy inkunabulum tanulságai: ÖNB ALT INK 5. F. 35.¹⁹⁵

Hess András krónikájából eredetileg 200–240 példányt adhattak ki, amiből mára csak 10 példány maradt fenn: egy példány Bécsben, Lipcsében, Rómában, Prágában, Párizsban, Krakkóban, Szentpéterváron és a Princeton Egyetem könyvtárában, két példány pedig Budapesten, az egyik az Országos Széchényi Könyvtárban, a másik az Egyetemi Könyvtárban.¹⁹⁶ Farkas Gábor Farkas szerint a fennmaradt példányok lelőhelye alapján arra lehet következtetni, hogy a *Chronica* a közép-európai régióban terjedt el.¹⁹⁷ Vajon a kevés ránk maradt incunabulum egyike volt Lazius forrása vagy egy mára eltűnt példány? A tanulmány további részében ennek a kérdésnek a megválaszolására törekszem. A Hess

¹⁹² Nyomtatásban először 1867-ben jelent meg Pesten Toldy Ferenc gondozásában *Marci Chronica de gestis Hungarorum ab origine gentis, ad annum MCCCXXX producta* címmel.

¹⁹³ Jelenleg a Clmae 404. jelzet alatt őrzik.

¹⁹⁴ TOLDY 1867, 6-7.; DÉKÁNI 1915, 4-7.; CSAPODINÉ 1976, 183.

¹⁹⁵ Jelen alfejezet *Koppány, a szerémi vezér? Egy Wolfgang Lazius-szöveg könyvtörténeti tanulságairól* című tanulmányomon alapul, és részben megegyezik azzal. A tanulmány a *Magyar Könyvszemle* 138. évfolyamának 3. számában a 318–338. oldalán olvasható.

¹⁹⁶ KERTÉSZ 2016, 476–479.

A fennmaradt példányok lelőhelyeinek listáját, és az egyes példányokról bővebb információt lásd: FARKAS 2015, 35–44.

¹⁹⁷ FARKAS 2015, 35.

incunabulum egy példányát, mint említettem, Bécsben, az ÖNBben őrzik,¹⁹⁸ a könyv eredetileg a domonkos rendi szerzetesek tulajdonában volt,¹⁹⁹ és már a 17. század közepén biztosan a *Hofbibliothek*ban őrizték, hiszen a könyvtár akkori igazgatója Petrus Lambecius *Diarium sacri itineris Cellensis* című 1666-ban Bécsben megjelent naplójában említést tett a Hess András nyomtatta magyar krónikáról.²⁰⁰

Ha alaposabban megvizsgáljuk az ÖNB-ben őrzött incunabulumot, akkor a következő megállapításokat tehetjük.²⁰¹ A nyomtatott szöveg mellett egyes oldalakon kézzel írott margináliák olvashatók, bizonyos szövegrészeket függőleges vonallal jelölték meg. A margináliák esetében három jól elkülöníthető kézírást láthatunk, amelyeket az egyszerűsége kedvéért A kéznek, B kéznek és C kéznek nevezek el. Az A kézzel írt szöveg csak egy helyen szerepel a könyvben, a 2. oldal rectóján a következő szöveg olvasható: „*Nemprot in origin[e], Ms. Bibl. huius Caesar. Aug. per totum*”. Valószínűleg valamelyik udvari könyvtáros bejegyzése, ugyanis tartalmát tekintve arról értesít, hogy a császári könyvtárban levő másik kéziratban²⁰² – amit az eredetinek vélt – Nemproth szerepel a Hessnél található Nemroth helyett. Időben az A kéz margináliája keletkezett a legkésőbb. (1. kép) A legkorábban íródott margináliák az általam B betűvel jelölt kéztől származó gót betűs margináliák, amikből összesen hat darab található a könyvben. A 33. oldal versóján az egyik bejegyzés nyelvtani javítást tartalmaz („*finxit*”), a másik megjegyzi, hogy XI. Benedek pápa is domonkos rendi szerzetes volt, ezt a 42. oldal versóján olvashatjuk („*Nota domino papae Benedicto qui fuit frater ordinis praedicatorum.*”). A maradék négy bejegyzés – 2. oldal rectóján, 41. oldal rectóján, 67. oldal rectóján és az N1-gyel jelölt oldal rectóján – arról értesíti az olvasót, hogy a domonkos rendi szerzetesek tulajdona a krónika („*Iste liber est conventus Wiennensis fratrum ordinis predicatorum in Austria*”). (2. kép)

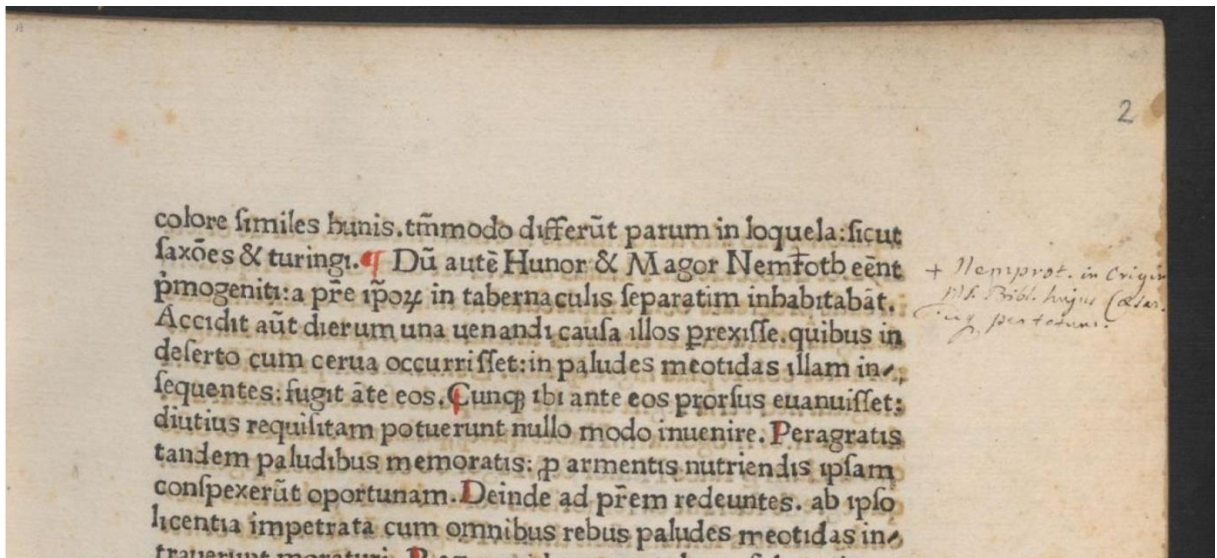
¹⁹⁸ Az alábbi jelzeten található meg az ősnymtatvány: ÖNB ALT INK 5.F.35. A könyv digitalizált változata az ÖNB oldaláról elérhető.

¹⁹⁹ A könyv elején kézírással a következő mondat olvasható: „*Iste liber est conventus fratrum ordinis predicatorum wienne in Austria.*”

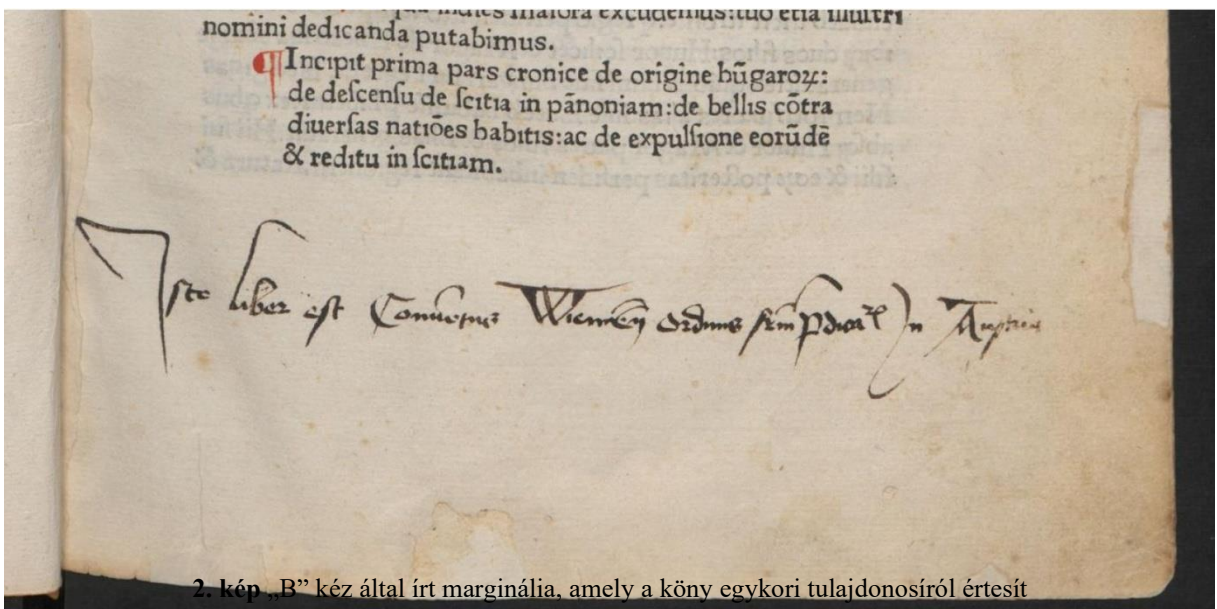
²⁰⁰ FARKAS 2015, 35.

²⁰¹ Itt szeretném megjegyezni, hogy az ÖNB-ben őrzött incunabulum személyes megtekintésére a koronavírus járvány okozta helyzetben nem adódott lehetőségem. Magam csak a könyvtár által digitalizált másolatot tudtam megvizsgálni, ami az alábbi honlapon elérhető: https://digital.onb.ac.at/RepViewer/viewer.faces?doc=DTL_3529160&order=1&view=SINGLE (utolsó megtekintés időpontja: 2021.06.13)

²⁰² Ez lenne a Képes Krónika bécsi példánya, amit fentebb már említettem.

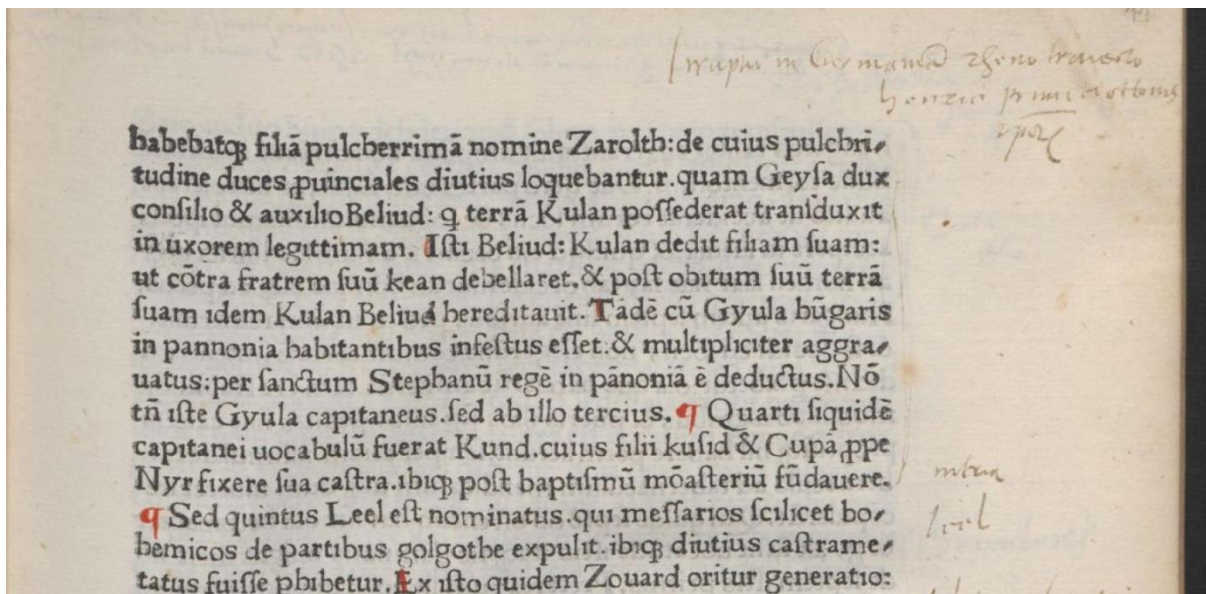

1. kép „A” kéz által írt marginália (forrás: <https://tinyurl.hu/IVJS>)

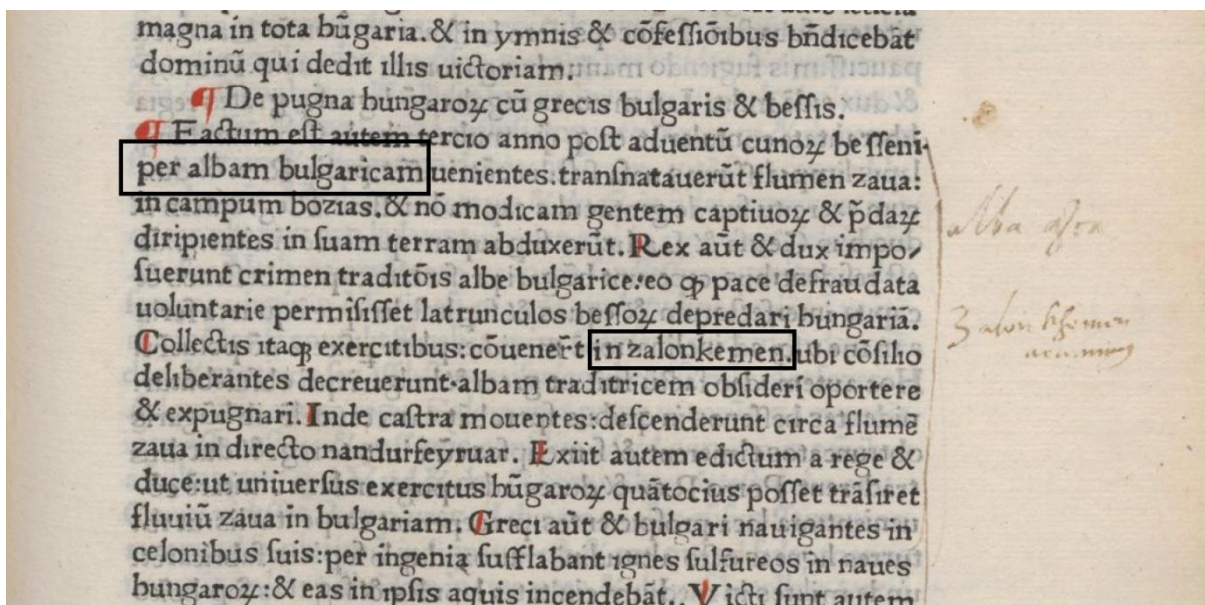
2. kép „B” kéz által írt marginália, amely a könyv egykori tulajdonosáról értesít
 (forrás: <https://tinyurl.hu/IVJS>)

A C kéz által jegyzett margináliákból 223 darab van, amelynek többsége egy-két szavas megjegyzés, és olyan tíz százaléka mondatnyi hosszúságú. A megjegyzések tartalmuk szerint lehetnek földrajzi nevekkal kapcsolatosak (például *Erdeel*, *Nitra*, *Balatonis lacus*), személyekre vagy népekre (például *Titulus Attilae*, *Leel Siculi*, *familia Botlam ex Germanis*), és történeti eseményekre vonatkozók (például „*Irruptio in Germaniam Rheno traiecto Henrici primi et Ottonis imperatorum*”, „*Stephanus rex auxilia Germanorum pervenit ad regnum*”). (3. kép)

3. kép „C” kéz által írt marginália (forrás: <https://tinyurl.hu/IVJS>)

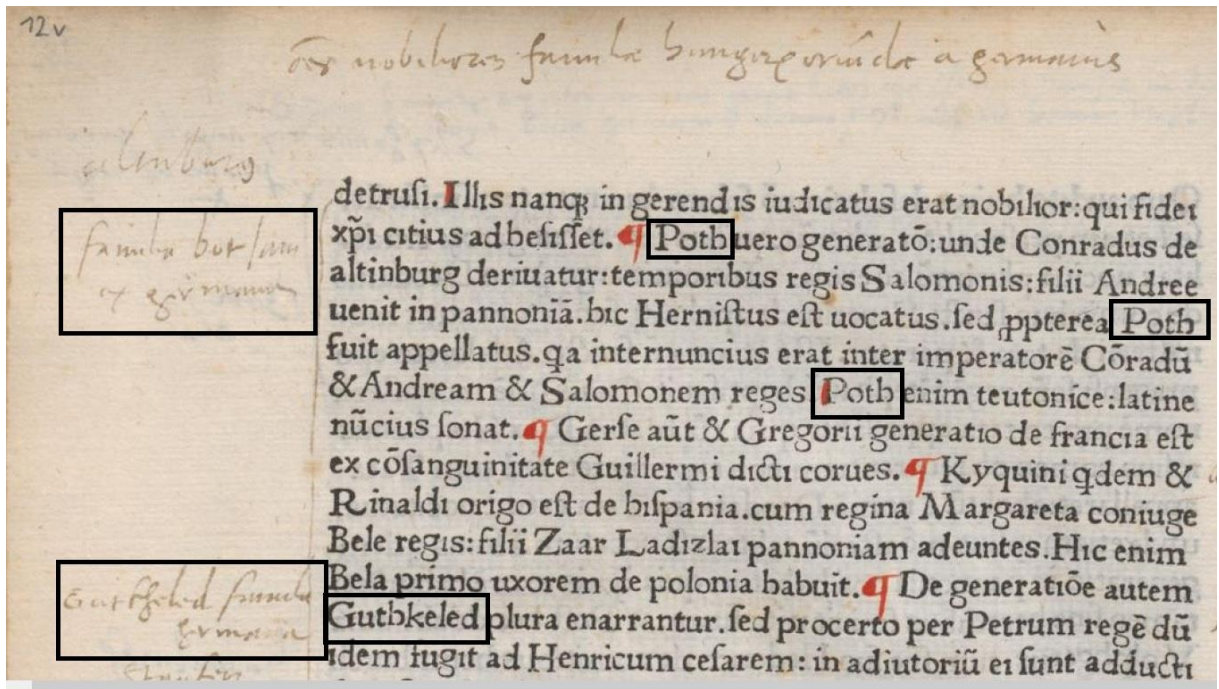
A margináliák többségében földrajzi neveket olvashatunk. Ráadásul az egyes települések esetében, ahol csak a megjegyzések írója tudja, a korabeli településnév mellett az adott város antik elnevezését is megadja, valamint a latin és/vagy magyaros elnevezés német megfelelőjét is igyekszik megadni, ugyanígy tett a földrajzi képződmények esetében. A főszövegben Salamon és a besenyők között vívott csatáról olvashatunk, ami mellett függőleges kijelölés található, a főszövegben a *per Albam Bulgaricam*, és az *Albae Bulgaricae* szavak fordulnak elő, mellettük a margón az *Alba Graeca* olvasható. Ugyanígy Szalánkemén esetében, a főszövegben *in Zalokemen* van, míg mellette a *Zalonkhemem*, *Acumius*[!] marginália olvasható. De hozhatnám példaként a 33. levél rectóját is, ahol a főszövegben *in stagnum Ferteu* szerepel, a margináliára pedig *Neusidler See*-t írták. Ezek mind Lazius szerzőségére utalhatnak. Hiszen Lazius három magyar vonatkozású országleírást is írt, az *Archaeologia* mellett van egy latin nyelvű Erdély-leírása (*Descriptio Daciae sive Transilvaniae*), valamint egy német nyelvű Magyarország-leírása (*Des Khünigreichs Hungern sambt seinen eingelebten Landen ... Chorographica beschreibung*). Utóbbi magyarázhatja a földrajzi nevek német megfeleltetéseit, az antikizálás oka pedig az *Archaeologia* tartalma, a római uralom virágzása alatti települések bemutatása. (4. kép)

4. kép Földrajzi természetű marginália (forrás: <https://tinyurl.hu/IVJS>)

Laziusra jellemző, hogy akár az Erdély-leírásában, akár a Magyarország-leírásában az etimológiát segítségül hívva, előszeretettel igyekezett mindennek (városoknak és/vagy földrajzi képződményeknek) és mindenkinek germán eredetet adni. Az ÖNB-ben őrzött ösnyomtatvány, a 12. oldal versóján az alábbi marginália olvasható: „*Omnes nobiliores familiae Hungarorum oriundae a Germanis*”, a margón a szöveg melletti kijelölésnél pedig a következők szerepelnek: „*familia Botlam ex Germanis*”, „*Gutkheled familia Germanica*”, „*familia Buzad ex Germanis*”. Ezenkívül még néhány oldalon keresztül a germán eredetűnek vélt családok nevei olvashatók a margón.²⁰³ Ahogy fentebb írtam, nem csak személyeknek tulajdonított germán gyökeret Lazius, Bács megye (Bathiensis comitatus) neve szerintem nem Bács (Bath) településről kapta a nevét, hanem Bathanatus galata királyról, ahogyan a Fertő-tó (németül Neusiedler See) is Sidon markomann királyról lett elnevezve, vagy a germán eredetű sidunus törzsről. (5. kép)

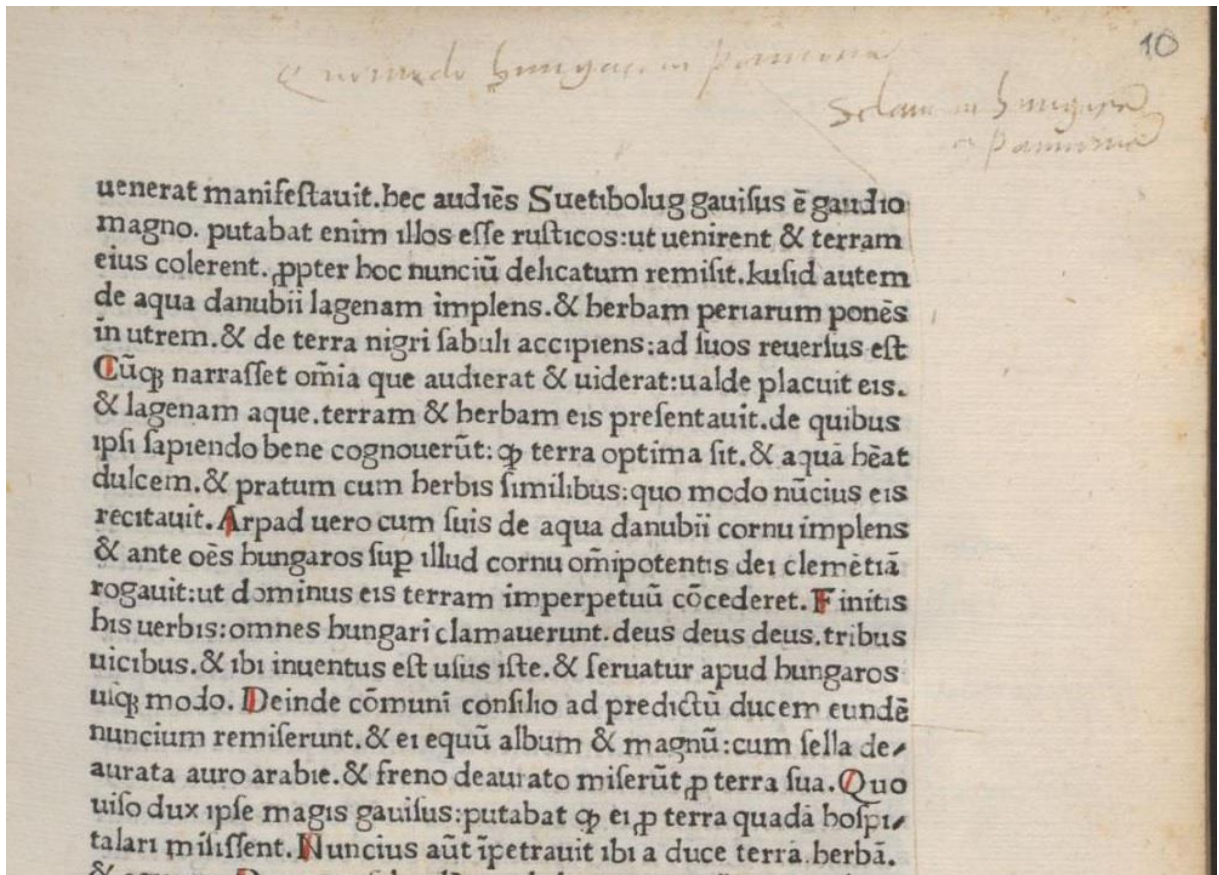
²⁰³ A 12. oldal versója mellett, a 13. oldal rectóján és a 26. oldal versóján fordulnak elő családnevek a margináliákon, mégpedig az alábbiak: *familia Rotold*, *Familia Hartmonorum*, *familia Khelet ex Marchione Misnensi*, *familia Bobocha*, *familia de Martersdorff*, *Bod familia* (akiket a Poth nemzetséghez köt Lazius, ahogyan a Botlam családot, valószínűleg a két család ugyanaz, csak az írásmódjuk változik). Ugyan nem egy bizonyos családhoz, hanem konkrét személyhez köthető a 15. oldal versójának egyik margináliája, mégis figyelmet érdemel. Hiszen a Koppányt legyőző Vecellin lovag német származását hangsúlyozza. „*Vecellinus Germanus supremus dux S. Stephani*”.

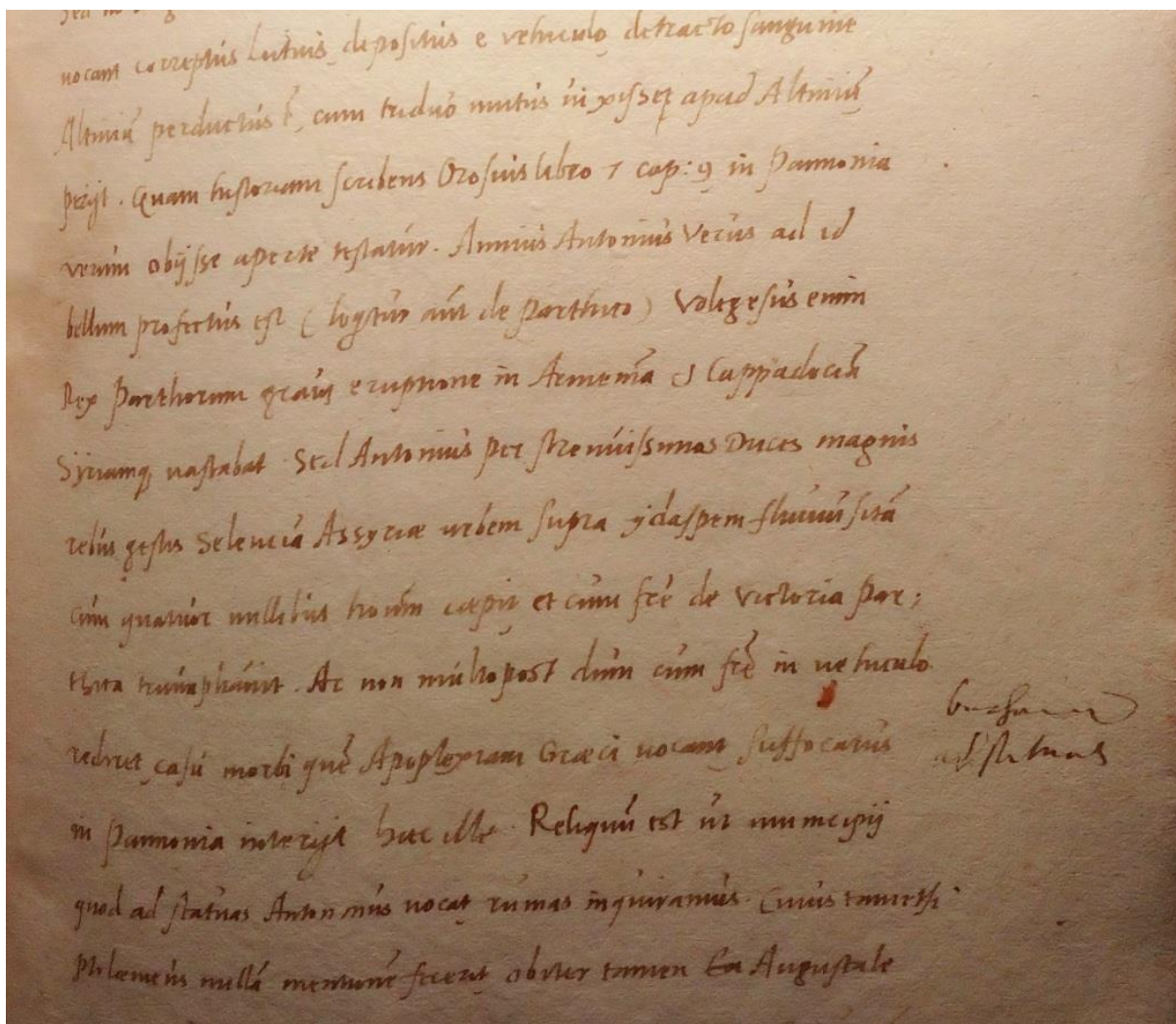
5. kép Német családok nevei olvashatóak a marginálián (forrás: <https://tinyurl.hu/IVJS>)

Továbbá, ha megnézzük a függőleges vonallal kijelölt részek tartalmát és egybevetjük az *Archaeologiában* vagy a *Descriptióban* olvasottakkal, akkor azt tapasztaljuk, hogy a kijelölések tartalma beépült az országleírások tartalmába. Az incunabulum 10. oldal rectóján egy függőleges vonal fut végéig, ami a következő oldal hatodik soráig tart, és 10. oldal rectójának tetején olvasható margináliáig („*Quomodo Hungari in Pannoniam*”) húzták fel a vonalat. (6. kép) Tartalmát tekintve a fehér ló mondáját beszéli el, amelyet azután a *Descriptióban*²⁰⁴ Lazius meg is örökített. Végezetül, ha Lazius saját kezűleg írt soraival összevetjük a C kéz által írt margináliákat, akkor azt látjuk, hogy az írásképek megegyező. (7. kép)

²⁰⁴ ÖNB cod. 7967 fol. 44v-45r

6. kép „C” kéz által kijelölt szöveg a hozzátartozó margináliával (forrás: <https://tinyurl.hu/IVJS>)

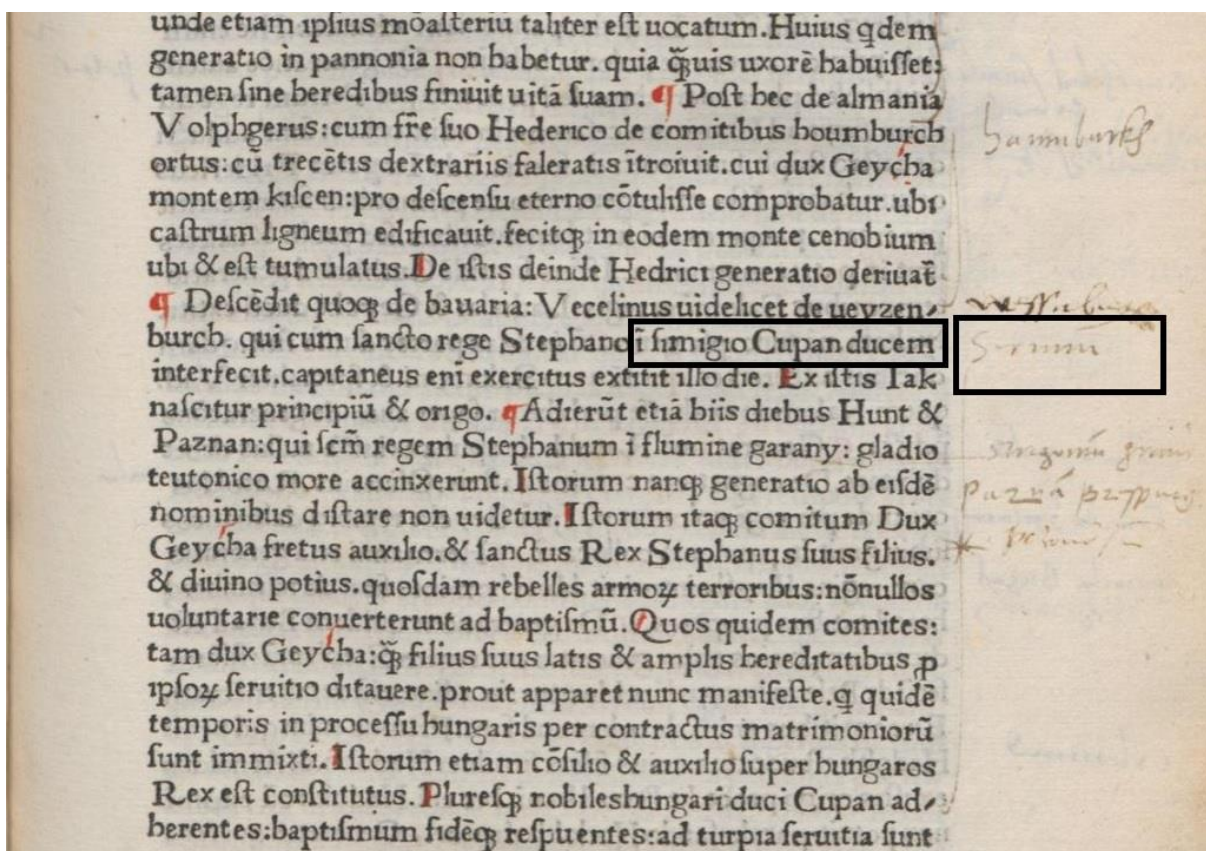

7. kép Lazius által írt marginália az *Archaeologia* második könyvében (forrás: ÖNB cod 7961 fol. 20r)

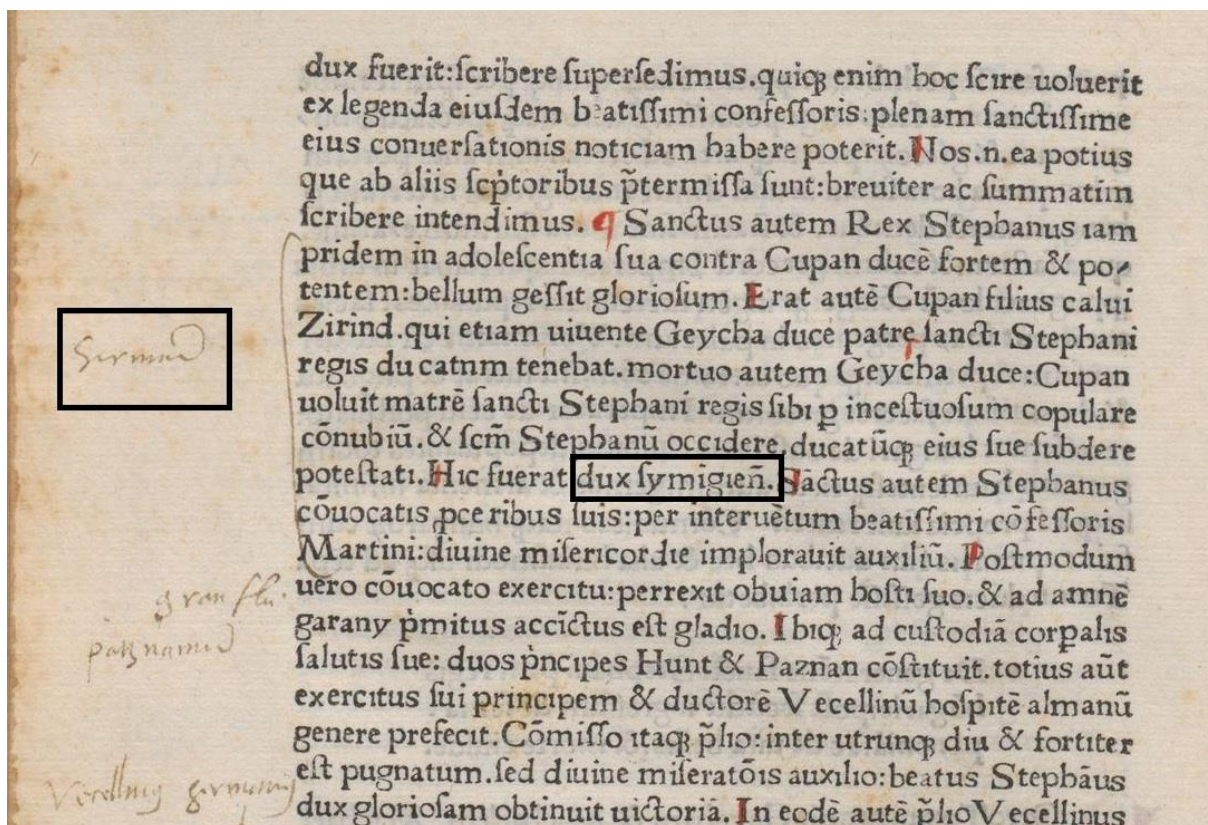
Az olvasó meggyőzésére szánt végső érvem, hogy Laziuson kívül nem tudok más történetírót, aki Koppányt tévesen sirmiumi és nem somogyi vezérként azonosítaná. Az *Archaeologia* második könyvében, a Sirmiumról szóló fejezet végén a következő olvasható: „*Sic enim legitur Sanctus rex Stephanus Cupam ducem Sirmiensem, qui contumax esset, in acie vicisse.*”²⁰⁵ Ha megnézzük az incunabulumot, akkor a 12. oldal rectóján szerepel a margón *Sirmium*, a főszövegbe mellette pedig a következő olvasható: „*Descendit quoque de Bavaria: Vecelinus videlicet de Veyzenburch. Qui cum sancto rege Stephano in Simigio Cupan ducem interfecit.*” (8. kép) A 15. oldal versójánál egy kijelölés mellett olvasható a *Sirmium* marginália, a főszövegben pedig a következő áll: „*Sanctus autem rex Stephanus iam pridem in adolescentia sua contra Cupan ducem fortem et potentem: bellum gessit gloriosum. ... Hic fuerat dux Symigiensis.*” (9. kép) Ahogy a fentiekből látszik, a főszöveg somogyi vezérnek titulálja Koppányt, minthogy történelmi tény, hogy az volt. Ezzel szemben

²⁰⁵ ÖNB cod 7961 fol. 7r

a margón mindkét helyen Sirmium városa olvasható. Ha csak egyszer fordult volna elő, akkor gondolhatnánk tévesztésre vagy elírásra, de mivel két helyen is találkozunk ezzel a könyvben, következetességet kell feltételeznünk.

8. kép Sirmium – első példa (forrás: <https://tinyurl.hu/TVJS>)

9. kép Sirmium – második példa (forrás: <https://tinyurl.hu/IVJS>)

A fentiek alapján teljes bizonyossággal kijelenthető, hogy Lazius által *annales Hungarorum*ként aposztrofált forrás a Hess András nyomtatta *Budai krónika* volt, mégpedig az a példány, melyet ma az Österreichische Nationalbibliothekben őriznek. Azt nem tudni, hogy a domonkos szerzetesek mikor adták el a könyvet, és mikortól került a *Hofbibliothek*ba, a legkorábbi adat Lambecius említése, de az nem zárja ki azt, hogy már korábban odakerült ez a példány, esetleg Lazius halála után. De azt mindenképpen kijelenthetjük, hogy a *Budai krónikának* ez a példánya járt a 16. századi osztrák humanista, Wolfgang Lazius kezében, és használta is azt készülő műve, az *Archaeologia* megírásához.

Annak kiderítése, hogy Lazius olvasta és használta a Bécsben őrzött ősnymtatványt, csak a kezdőlépés volt. Érdemes és érdekes lenne megvizsgálni Hess krónikáját abból a szempontból, hogyan olvashatta a könyvet Lazius, mit tartott fontosnak a magyarok történelmét illetően. Ennek vizsgálata azért is lenne hasznos, mivel így lehetőség nyílna az *Archaeologia* elveszett vagy el nem készült harmadik könyve tartalmának a rekonstruálására. A margináliák és a kijelölt szövegrészek alapján közelebb kerülhetnénk annak kiderítéséhez, hogy Lazius a magyar őstörténet és középkor kapcsán mely eseményeket és/vagy személyeket kívánta megírni a harmadik könyvben. Továbbá terveim között szerepel, hogy a *Rerum*

*Pannonicarum libri*²⁰⁶ őstörténeti fejtegetését összevessem a Hess-féle Budai krónika margináliáival, és megnézzem, hogy azon művének megírásakor használta-e Lazius az ősnymtatványt.

²⁰⁶ Lazius kortörténeti írása, amely az 1540 és 1546 közötti magyarországi eseményeket beszéli el. A témáról bővebben lásd: KASZA Péter (2018a) *Lazius-kéziratok. Filológiai alapvetés egy kritikai kiadás elé. Magyar Könyvszemle* 134. évf., 2. sz., 148–169.

IV. Összegzés

A disszertáció gerincét képező *Archaeologia* egy olyan osztrák szerző műve, akinek a neve és a munkássága a hazai közönség számára kevésbé ismert, noha számos szállal (és művel) kötődik a magyar történelemhez. Éppen ezért dolgozatomat Wolfgang Lazius életének és tevékenységi körének a bemutatásával kezdtem, hogy az Olvasó is képet kaphasson arról, ki is volt az *Archaeologia* szerzője. A historiográfiai áttekintéssel pedig arra kívántam rávilágítani, hogy a kutatásban a határvonalat a kéziratosság és a nyomtatás problematikája mentén lehet a leginkább meghúzni, tehát alapvetően Lazius azon írásait vizsgálták, amelyek nyomtatásban is megjelentek. Remélem az is világossá vált, hogy Lazius chorografikus művei közül az osztrák területek atlaszán, a *Typi chorographici Austrae*-n kívül, más földleírások a kutatás látószögén kívül estek. Úgy vélem a disszertáció jelentősége is részben abban áll, hogy Lazius egyik kéziratban maradt művét, egy olyan szöveget, vizsgál, ami pont a kéziratossága miatt elkerülte mind a magyar, mind a nemzetközi kutatók figyelmét.

Mivel napjaink geográfiai irodalma és a humanista geográfia műfaja merőben eltér egymástól, – elég csak arra gondolnunk, hogy a reneszánsz érában a földleírás a történetírás tárgykörébe tartozott, – ezért szükségét éreztem annak, hogy körbejárjam a humanista geográfiai irodalom ismérveit. Az *Archaeologia* minél alaposabb vizsgálatához és megértéséhez, azonban nemcsak a humanista chorográfiák műfaji sajátosságaira kell rálátni, hanem a Magyarország-leírásokat is ismerni kell. Hiszen az *Archaeologia* egy nagyobb egész kis darabkája, ahhoz, hogy kerek képet alkothassak róla, fontosnak tartottam, hogy egy áttekintő fejezetet szenteljek a 15. század végétől a 16. század derekáig keletkezett Magyarország-leírások kontextualizálásának. Ugyanakkor, mivel Lazius más chorografikus műveket is írt, szükségessé vált ezeknek a műveknek az általános bemutatása, hiszen, ahogy az egyéb Magyarország-leírások ismerete nélkül nem alkothattam teljes képet az *Archaeologiáról*, úgy Lazius egyéb, hasonló témát felölelő műveinek áttekintése nélkül sem. A humanista geográfiáról szóló egységet az *Archaeologia* deskriptív leírásával zártam.

A következő nagy fejezet adja a disszertáció érdemi részét, ugyanis ezt a részt az *Archaeologia* részletes elemzésének szenteltem, az egyes alfejezetek egy-egy problémakört vizsgálnak meg. A chorográfiában rejlő politikai propaganda témáját vizsgálja a *Földrajz a politika szolgálatában* című alfejezet. Lazius Erdély-leírásában – különös tekintettel a hatodik fejezetre – egyértelműen kimutatható, hogy igyekezett művével is megtámogatni a hivatalos udvari propagandát, ezért fontosnak tartottam megvizsgálni, hogy voltak-e Laziusnak hasonló céljai az *Archaeologiával*. Ahogyan a dolgozat bevezetőjében is írtam, anyaggyűjtés során kezembe akadt Lazius *Commentarii Reipublicae Romanae*ja, amibe pannoniai városokról is

írt Lazius, így kézenfekvőnek tűnt összehasonlítani azt és az *Archaeologia* témába vágó részleteit. Az összehasonlítással a céloom az volt, hogy bemutassam Lazius történetírói módszerének fő jellemzőjét. A Magyarország-leírások vizsgálatakor egyértelművé vált, hogy mennyire meghatározza egy-egy chorográfia informatív voltát a korabeli Magyar Királyságot illetően, hogy milyen térképet (antik állapotokat tükröző vagy „napra kész”) használt a szerző. Ennek bemutatása mellett különös hangsúlyt fektettem, Lazius Magyarország térképe és az *Archaeologia* közti kapcsolat, valamint a *Des Khünigreichs Hungern* (a térképhez tartozó, német nyelvű leírás) és az *Archaeologia* közötti viszony feltárására is. Végezetül az utolsó kérdéskör, amit igyekeztem körüljárni, az az *Archaeologia* forrásai. Igyekeztem megmutatni, hogy az antik és középkori szerzők közül kikre támaszkodott az ismeretszerzésben Lazius, valamint a földrajzi jellegű munkák mellett milyen műfajokat használt forrásként. Továbbá külön kitértem a magyar történelemre vonatkozó forrásra, ahol azt igyekeztem kideríteni, hogy a szóba jöhető történeti művek (Képes krónika, Hess-krónika, Thuróczy krónikája, Bonfini magyar története) közül melyiket takarhatja az *annales Hungarorum* megjelölés. A dolgozat végén pedig az *Archaeologia* első könyvének átirata olvasható.

A dolgozat új eredményei a következő pontokban foglalható össze:

- 1) Mivel az *Archaeologia* nincs datálva, így a mélyebb elemzések megkezdése előtt fontos volt behatárolni, hogy mikor keletkezett az munka. A datálás kérdésének megoldásában az Oláh Miklósnak szánt, tervben maradt ajánlás – amelyben „episcopus Sagrabiensis”-nek nevezte a főpapot Lazius –, Bonfini *Decadesére* való hivatkozás megléte, valamint az *Archaeologiában* megemlített történeti események (Nádorfehérvár eleste, a mohácsi csatavesztés, Katzianer seregének Eszék mellett elszenvedett veresége, valamint a siklói vár török kézre kerülése) voltak segítségemre. Ezek alapján arra a megállapításra jutottam, hogy az *Archaeologia* valamikor az 1540-es évek közepén, de mindenképpen 1543 után és 1548 előtt keletkezett.
- 2) Sikerült rávilágítanom, hogy a humanista geográfiák igen alkalmasnak bizonyultak a politikai propaganda igényeinek a kiszolgálására. Míg Lazius az Erdély-leírásában a területi igény megindokolása mellett igyekezett, hogy I. Ferdinánd személyét dicsfényvel vonja körül, valamint magyar királyként az ország kormányzására való rátermettségét hangsúlyozza Szapolyai János magyar királlyal szemben, addig az *Archaeologiában* még olyan mértékű területigény megalapozásával nem találkozunk, mint az Erdély-leírásban. Úgy vélem, hogy a Magyarország-leírásnak kevésbé volt rejtett célja a területi jogigény megszilárdítása – azaz, hogy Habsburg Ferdinándnak

nemcsak a Jagellók és a Habsburgok közti házassági szerződések okán van joga a Magyar Királyság feletti uralomra, hanem jogigényt szolgáltat az is, hogy már az antikvitásban germánok uralkodtak a Kárpát-medence egyes területein. Sokkal inkább arra kell gondolnunk, hogy Lazius azt kívánta bebizonyítani, hogy a magyarok és a Magyar Királyság (azaz Pannonia) történelme szorosan kötődik a germán eredetű népek, a „szomszédok” történelméhez. Ami szintén szembevetünk az *Archaeologia* és a *Descriptio Daciae* kapcsán, hogy a Magyarország chorográfia estében nem beszélhetünk markáns „germanizálásról”. Ennek oka valószínűleg, hogy *Archaeologiának* azok a fejezetei (főleg a harmadik könyv ethnográfiai jellegű részei) nem maradtak ránk (vagy már el sem készültek), ahol Lazius igazán kibontakozhatott a germán eredet és jelenlét hangsúlyozására. Ugyanakkor a területi igény megindoklása mellett másfajta rejtett üzenet közvetítésére igen alkalmas a szöveg. Hiszen a politikai célokat kiszolgálni igyekvő szövegrészletek, amellyel, hogy érzékeltetik a germán eredetű népeknek a Kárpát-medencében való állandó jelenlétét, arra is felhívják a figyelmet, hogy a germán és szkíta eredetű népek történelme már az antikvitás óta szorosan összefonódik a térségben.

- 3) Azzal, hogy összevettem a *Commentarii Reipublicae* és az *Archaeologia* témában releváns szöveghelyeit, sikerült Lazius munkamódszerét is árnyalni. Michael Mayr kutatásai nyomán eddig csak arról írt a szakirodalom, hogy Lazius nyomtatásban is megjelent történelmi munkái a *Decades*hez készített előtanulmányok voltak csupán. Ezen gondolat mentén elindulva, sikerült rávilágítanom, hogy Lazius történetírói módszerének sajátja, hogy a már elkészült/nyomtatott vagy éppen még készülő/kéziratban levő írásainak egy-egy részletét előszeretettel építi be más műveibe.

Ez a megállapítás nemcsak azért fontos, mert Lazius munkamódszeréhez szolgált adalékkal, hanem az *Archaeologia* tartalmának rekonstrukciójához is értékes információkat szerezhetünk. A műnek egyetlen példánya ismert, ráadásul harmadik könyve teljes egészében, a második pedig részben elveszett. A *Commentarii Reipublicae Romanae*ből nemcsak a Magyarország-leírásban a lapközepén hirtelen félbeszakadt mondat folytatása derül ki, hanem az *Archeologia* második könyvéből hiányzó fejezetek tartalma is nagy valószínűséggel rekonstruálható ez alapján. Egyrészt képet alkothatunk arról, hogy Anquincumtól tovább haladva a Duna mentén Carnuntumig a Dunántúl nyugati részének (és olykor Burgenland) városai következtek volna, ezt pedig a mai Szlovénia északkeleti része követte volna, és végül a horvát területekkel (az egykori zágrábi és pozsegi vármegyékkel) zárta volna Pannonia

településeinek ismertetését. Továbbá a harmadik könyv tartalmát is részben rekonstruálhatjuk, ugyanis az *Archeologia* második könyvében utalást tett arra Lazius, hogy majd egy külön könyvben fog foglalkozni a Pannónia területén állomásozó római légiókkal. A *Commentarii Reipublicae Romanae* negyedik könyvében a római hadseregről, a katonai közigazgatásról, a legiók állomáshelyeiről írt Lazius, valamint az illír háborúkra is kitért. Továbbá az is világossá vált, hogy az *Archeologia* és a *Commentarii Reipublicae Romanae* pannóniai városokat ismertető fejezetei nemcsak tartalmukban azonosak, hanem megfogalmazásukban is nagymértékű hasonlóságot mutatnak. Ahol mutatkoznak különbségek, ott is részben a kortörténeti kitekintések okán. Azaz Lazius a *Commentarii Reipublicae Romanae*-ben sem mulasztotta el értesíteni olvasóit, hogy mely települések kerültek török kézre. A különbségek oka másrészt a tévedések helyreigazítása, azaz az *Archeologiában* tévesen azonosított településeket a *Commentarii Reipublicae Romanae*-ben már helyesen adta meg Lazius.

- 4) A térképről szerezhető ismeretekről szóló részben adalékkal szolgálok Ransanus *Epithomájához*. Az itáliai humanista Pannoniáról szóló leírását összevettem a Szathmáry Tibor könyvében szereplő 15. századi, Pannoniát ábrázoló Ptolemaiosz-féle térképekkel, amelynek során arra a következtetésre jutottam, hogy az 1478-ban Arnold Bucknick által készített és Calderinus Domitius által Rómában kiadott *Geographia* Pannonia-térképe szolgálhatott forrásul Ransanus számára az *Epithoma* Pannoniára vonatkozó részeinek fogalmazásakor.

Szintén a térképekről szóló fejezetben tértem ki a *Des Khünigreichs Hungern*, az *Archeologia* és Lazius Magyarország-térképe közötti viszonyrendszerre, amivel kapcsolatban a következő megállapításokra jutottam. Bár a német nyelvű Magyarország-leírás mennyiségileg sokkal több földrajzi és közigazgatási egységet (például hegyet, tavat, megyét... stb.) nevez meg, de tartalmában nem több a latin nyelvű leírásnál. Legtöbbször ugyanannyi vagy még kevesebb információt közölt Lazius, mint amit az *Archeologiában*, ugyanazokat az antik idézeteket citálta a *Des Khünigreichs Hungern*-ben is, mint a latin nyelvű szövegben. Annak oka, hogy a *Des Khünigreichs Hungern* csak a névanyag tekintetében tudta felülmúlni az *Archeológiát*, az, hogy a német nyelvű chorográfia mellett segédletként ott állt egy térkép. Ugyanakkor Lazius vagy nem akarta, vagy nem is volt célja, hogy a *Des Khünigreichs Hungern* elkészítéséhez olyan mértékben kiaknázza a Magyarországról készített térképét, ahogy Oláh azt tette a Lázár-féle térképpel. Mivel az *Archeologia*

megírásakor még nem készült el Lazius térképe, így az teljes bizonyossággal kizárható, hogy a latin szöveg megírásához felhasználta volna azt. Ugyanakkor fordított irányban érvényesült ez a hatás, az *Archeologia*ban lejegyzett, az antik állapotokkal kapcsolatos ismereteit igyekezett a térképen is megjeleníteni Lazius.

- 5) Az *Archeologia* forrásait illetően megállapítható, hogy az antik források dominanciája arra enged következtetni, hogy Lazius az *Archeologia*val Magyarországot inkább az antikvitas térkép kívánta elhelyezni, semmint a korabeli állapotokról pontos tájékoztatást adni. Az is egyértelműen látszik, hogy a kevés geográfiai munka okozta hiátust különböző történetírók műveivel igyekezett pótolni. Az *annales Hungarorum* forrásmegjelölés problematikáját részletesen körüljárva, a könyvben szereplő margináliák alapos vizsgálata után pedig teljes bizonyossággal kijelenthetem, hogy az így aposztrofált forrás az a Hess András nyomtatta *Budai krónika* volt. A Budai krónikának az a példánya járt a 16. századi osztrák humanista, Wolfgang Lazius kezei között, és használta is azt készülő műve, az *Archeologia* megírásához, melyet ma az ÖNBben őriznek az Ink 5.F.35 jelzet alatt.

Végezetül terveim között szerepel az *Archeologia* két könyvének kritikai apparátussal ellátot digitális szövegkiadása. Véleményem szerint egy ilyen szövegkiadás az adatgazdagításnak köszönhetően komoly lehetőségeket tartogat; elég csak arra gondolnunk, hogy digitális térben sokkal egyszerűbb az írott szöveg és térkép közti viszony vizualizálása, megjelenítése. Ezen felül szeretném folytatni Lazius és Hess *Budai krónikája* közötti viszony vizsgálatát, és behatóbban megvizsgálni, hogy Lazius mit tartott fontosnak a magyarok történelméből kiemelni, esetleg azt megnézni milyen események lejegyzésekor vitatkozott Lazius a krónikában leírtakkal. A *Budai krónika* széljegyzeteinek és szövegkiemeléseinek alaposabb tanulmányozása mellett a *Descriptio Transilvaniae*t, valamint a *Rerum Pannonicarum libri* őstörténetet taglaló szövegrészleteit is be kívánom vonni a kutatásba. Ahhoz, hogy teljes képet kaphassunk Lazius a Magyar Királyságról alkotott képéről az *Archeologia* mellett a *Descriptio Transilvaniae*-t is érdemes további vizsgálatoknak alávetni, ugyanis, ha megnézzük Lazius Dacia-fogalmát, akkor azt láthatjuk, hogy nemcsak szűken vett Erdély-leírását olvashatunk, hanem ír minden olyan területről, ami nem az egykori Pannonia, az az a felső-magyarországi, duna-tisza közti, a tiszántúli területekről is.

Ebből is látszik, hogy Lazius Magyarország- és Erdély-leírásának kutatása még számos izgalmas iránnyal és lehetőséggel kecsegtet a kutatómunka folytatására.

V. Felhasznált irodalom

Források:

- AUSONIUS: Eppigramata – online elérhető:
<https://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus:text:2008.01.0612:section=28&highlight=nile>
- AUSONIUS: Mosella – online elérhető: <https://www.thelatinlibrary.com/aus.mos.html>
- BONFINI, Antonio (1995): *A magyar történelem tizedei*. Budapest: Balassi Kiadó. – online elérhető: <http://www.balassikiado.hu/BB/netre/html/bonfini.html#d0e3191> (utolsó megtekintés: 2020.05.28.)
- BRODARICS István (1979): Igaz történet a magyarok és Szulejmán török császár mohácsi ütközetéről. in: Katona Tamás (szerk.) – Kiss Károly (vál.): *Mohács emlékezete. A mohácsi csatára vonatkozó legfontosabb magyar, nyugati és török források. A csatahely régészeti feltárásának eredményei*. Budapest: Európa Könyvkiadó, 9–48.
- BSMRAe 8. = Galántai Erzsébet, Kristó Gyula (szerk.): *Johannes de Thurocz, Chronica Hungarorum*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1985.
- CAIUS IULIUS CAESAR: *Commentariorum libri VII De bello Gallico* – online elérhető:
<https://www.thelatinlibrary.com/caes.html>
- CAIUS PLINIUS SECUNDUS MAIOR: *Naturalis Historia* – online elérhető:
<https://www.thelatinlibrary.com/pliny1.html>
- CASSIUS DIO: vita Traiani Nervae. in: Desiderius Erasmus: *Vitae Caesarum*. Bázél: Johannes Frobenius nyomdája, 1546 – online megtekinthető:
https://www.google.hu/books/edition/Vitae_caesarum_quarum_scriptores_hi/S0FCAAACAAJ?hl=hu&gbpv=1
- CUSPINIANUS, Johannes (1526): *Oratio protreptica Joannis Cuspiniani ad Sacri Romani Imperii principes et proceres, ut bellum suscipiant contra Turcum, cum descriptione conflictus nuper in Hungaria facti, quo periit rex Hungariae Ludovicus...* Bécs: Johann Singriener - online elérhető:
<https://books.google.hu/books?id=eehaAAAACAAJ&pg=PP31&dq=Oratio+protreptica+Joannis+Cuspiniani&hl=hu&sa=X&ved=0ahUKEwjD5eby79bpAhXusosKHW9dBrcQ6AEIOjAC#v=onepage&q&f=false> (utolsó megtekintés dátuma: 2020. 05. 28.)
- CUSPINIANUS, Johannes (1979): Buzdító beszéd a Szent Római Birodalom fejedelmeihez és előkelőihez, hogy indítsanak háborút a török ellen, a Magyarországon nemrég lezajlott csata leírásával, melyben elesett Lajos, Magyarország királya... in: Katona Tamás (szerk.) – Kiss Károly (vál.): *Mohács emlékezete. A mohácsi csatára*

vonatkozó legfontosabb magyar, nyugati és török források. *A csatahely régészeti feltárásának eredményei*. Budapest: Európa Könyvkiadó, 245–276.

DARVAS Mátyás (ford., jegyz.): Frank királyi évkönyvek. *Annales Regni Francorum*. Budapest: magyarságkutató Intézet, 2021. – online megtekinthető: <chrome-extension://efaidnbnmnibpcajpcglclefindmkaj/https://mek.oszk.hu/21900/21916/21916.pdf>

EUTROPIUS: *Breviarium historiae Romanae* – online megtekinthető: <https://www.thelatinlibrary.com/eutropius.html>

FLAVIUS VOPISCUS: *Vita Probi* – online megtekinthető: <https://www.thelatinlibrary.com/sha/probus.shtml>

FOERSTER, Wendelin (szerk.) (1874): *Sexti Rufi Breviarium rerum gestarum populi Romani*. Bécs: Alfred Hoelder nyomdája – online elérhető: https://books.google.hu/books?id=l6EIWGbko10C&printsec=frontcover&hl=hu&source=gb_s_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false

GETICA = Iordanes (2005): *Getica. A gótok eredete és tettei*. Budapest: L'Harmattan Kiadó

GERÉB László (ford., jegyz.) – Kardos Tibor (bev.) (1959): *Képes Krónika. Kálti Márk krónikája a magyarok tetteitől*. Budapest: Helikon kiadó

HERVAGIUM, Iohannes (szerk.): *Witichindi Saxonis rerum ab Henrico et Ottone I. imperatoris gestarum libri III*. Bázél: Iohannes Hervagium – online megtekinthető: http://digital.onb.ac.at/OnbViewer/viewer.faces?doc=ABO_%2BZ169449502

IORDANES: *De origine actibusque Getarum* – online elérhető: <https://www.thelatinlibrary.com/iordanes1.html>

LAZIUS, Wolfgang (1551): *Commentariorum Reipublicae Romanae illius, in exteris provinciis, bello acquisitis, constitutae, libri duodecim*. Bázél: Johannes Oporinus

LAZIUS, Wolfgang (1556): *Des Khünigreichs Hungern sambt seinen eingelebten Landen, gründtliche vnnd warhafftige Chorographica beschreybung*. Bécs: Michael Zimmerman

LAZIUS, Wolfgang (1651): *Typi chorographici provinciae Austriae cum explicatione earundem pro commentariis rerum austriacarum concinnati*. Wien: Hans Zimmermann

OLÁH Miklós (2000): *Hungária. Athila*. Budapest: Osiris Kiadó.

OTTO FRISINGENSIS: *Gesta Friderici imperatoris* – online elérhető: <https://www.thelatinlibrary.com/ottofreising.html>

ÖNB ALT INK 5.F.35. = Hess András (1473): *Chronica Hungarorum*. Buda – online hozzáférhető:

https://digital.onb.ac.at/RepViewer/viewer.faces?doc=DTL_3529160&order=1&view=SINGLE (utolsó megtekintés: 2021. 03. 26.)

ÖNB cod 7688 fol 79r–309r: LAZIUS, Wolfgang: *Decadis quintae rerum Austriacarum libri*

ÖNB cod 7865 fol. 15r–49v = LAZIUS, Wolfgang: *Historia Austriaca: liber II.* – hozzáférhető:
https://digital.onb.ac.at/RepViewer/viewer.faces?doc=DTL_7833965&order=1&view=SINGLE
LE (utolsó megtekintés dátuma: 2023.02.22)

ÖNB cod 7961 fol. 1r–21v = LAZIUS, Wolfgang: *Archeologia Regni Hungariae liber II.*

ÖNB cod 7966 fol. 1r–61r = LAZIUS, Wolfgang: *Descriptio Austriae ultra Danubianae*

ÖNB cod 7967 fol. 1r–70r = LAZIUS, Wolfgang: *Daciae sive Transylvaniae descriptio*

ÖNB cod 8145/1 fol. 1r–42v = LAZIUS, Wolfgang: *Descriptionis inferioris Austriae sive Norici Ripensis fragmentum Lazii*

ÖNB cod 8145/4 fol. 1r–64v = LAZIUS, Wolfgang: *Descriptionis inferioris Austriae sive Norici Ripensis fragmentum Lazii*

ÖNB cod 8664 fol. 1r–26v = LAZIUS, Wolfgang: *Archeologia Regni Hungariae liber I.*

ÖSTA HHSTA RHR MISCELLANA = Österreichisches Staatsarchiv Haus-, Hof- und Staatsarchiv Reichshofrat Gratialia et Feudalia (Lehensakten) Gratialia et Feudalia Miscellanea gratialia 23-1-18 *Wappenbesserung für Dr. Wolfgang Lazius, Titulus familiaritatis*

PAULUS DIACONUS: *De origine et gestis regum Langobardum libri VI* Párizs: Johannes Parvus nyomdája – online megtekinthető:
http://digital.onb.ac.at/OnbViewer/viewer.faces?doc=ABO_%2BZ166912902

PIRCKHEIMER, Willibald (1552): *Geographiae Claudii Ptolemaei Alexandrini, Philosphi ac Mathematici praestantissimi libri VIII*, Bázél: Henricus Petrus nyomdája

POLIDAMUS, Valentinus (1532): *Contenta in hoc libello De laude medicinae Valentini Polidami Elegia. Eiusdem Declamatio in laudem medicinae. Erasmi Roterodami Declamatio in laudem medicinae. Valentini Polidami Elegia [et] contio de natali Iesu. Erasmi Roterodami contio de puero Iesu. Valentini Polidami Elegia de Christiana resurrectione; eiusdem Exordium narrandi de chronica regum Hungariae.* Krakkó: Matthias Scharffenberg

POLIDAMUS, Valentinus (1536): *De origine ac rebus gestis Hungarorum liber primus.* Krakkó: Hieronymus Vietor

PUBLIUS OVIDIUS NASO: *Tristia* – online megtekinthető:
<https://www.thelatinlibrary.com/ovid.html>

RANSANUS, Petrus (1999): *A magyarok történetének rövid foglalata.* Budapest: Osiris Kiadó

RHD = Főgel József, Iványi Béla, Juhász László (1936): *Antonius de Bonfinis Rerum Ungaricarum decades: in IV tomis : Rerum Ungaricarum decades : Decas I. : cum introductione et 3 reproductionibus codicum phototypicis*. Lipcse: Teubner

SEXTUS AURELIUS VICTOR: Liber de caesaribus – online elérhető:
<https://www.thelatinlibrary.com/victor.caes.html#29>

STEPHANUS, Henricus (jegyz.) (1592): Appiani Alexandrini Romanorum historiarum. Henricus Sthepanus nyomdája – online elérhető:
https://books.google.hu/books?id=nB9UAAAACAAJ&printsec=frontcover&hl=hu&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false

STEPHANUS, Henricus (szerk.) (1581): Heordiani Historiarum libri VIII. -
https://www.google.hu/books/edition/HERODIANI_HISTOR_LIB_VIII/J894INu5kNMC?hl=hu&gbpv=1

STRABO (1510): De situ orbis. Velence: Philippus Pincius nyomdája – online elérhető:
https://digital.onb.ac.at/OnbViewer/viewer.faces?doc=ABO_%2BZ18243220X

TITUS LIVIUS: Ab urbe condita – online elérhető: <https://www.thelatinlibrary.com/liv.html>
(utolsó megtekintés: 2023.05.24.)

TREBELLIVS POLLIO: *Vita Galiaeni* – online megtekinthető:
<https://www.thelatinlibrary.com/sha/gall.shtml>

VELLEIVS PATERCVLVS: *Historia Romana* – online elérhető:
<https://www.thelatinlibrary.com/vell2.html>

Szakirodalom:

ALMÁSI Gábor (2016): Egy különleges életút a 16. század első feléből: Martin Brenner, erdélyi szász humanista. *Magyar Könyvszemle* 132. évf., 14–30.

BALOGH Margit (1903): Oláh Hungariája mint művelődéstörténeti kútforrás. Bölcsészettudományi értekezés. in: *Művelődéstörténeti Értekezések* 8. Budapest: Hornyánszky Viktor csász. és kir. udvari könyvnyomdája

BARTONIEK Emma (1975): Fejezetek a XVI-XVII. századi Magyarországi történetírás történetéből. Budapest: MTA Könyvtára – online elérhető:
<https://mek.oszk.hu/10000/10043/pdf/tortenetiras1.pdf> (utolsó megtekintés: 2020. 05. 29.)

BORSA Gedeon (1988): A hazai ősnymtatványok változatai. *Magyar Könyvszemle* 104. évf. 1. sz., 1–19. – online hozzáférhető:

- https://epa.oszk.hu/00000/00021/00336/pdf/MKSZ_EPA00021_1988_104_01_001-019.pdf (utolsó megtekintés: 2021. 03. 23.)
- CSAPÓ Fanni (2020a): On the manuscript(s) of Lazius' description of Transylvania. *Acta Classica Universitatis Scientiarum Debreceniensis* LVI. 35–50.
- CSAPÓ Fanni (2020b): Erdély népei egy osztrák humanista szemével. in: Takács László – Tóth Orsolya (szerk.): *Hereditas Graeco-latinitas VIII. Biográfia és Identitás*. Debrecen: Debreceni Egyetem Klasszika-filológia és Ókortörténeti Tanszék, 255–268.
- CSAPÓ Fanni (2020c): Hogyan írjunk okosan több száz oldalas monográfiákat? Avagy Wolfgang Lazius (történet)írói módszere. In: Bene Ildikó Mária – Molnár Annamária; Szűcs Kata Ágnes – Virág Csilla – Vrabéy Márk (szerk.): *Fenntartható tudomány. Hagyomány és újrahasznosítás a felvilágosodás előtt. Fiatalok Konferenciája 2019*. Budapest: Reciti Kiadó, 83–97. – online elérhető: https://www.reciti.hu/wp-content/uploads/fikon2020_vn.pdf
- CSAPODINÉ Gárdonyi Klára (1976): Újabb adalékok a Képes Krónika történetéhez. in: *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1973*. Budapest, 183–189. – online elérhető: <http://epa.oszk.hu/01400/01464/00012/pdf/183-189.pdf> (utolsó megtekintés 2022. 06. 27.)
- DENIS, Michael (1793): *Nachtrage zu seiner Buchdruckergeschicht Wiens*. Bécs: Johann Thomas Edlen von Trattner nyomdája
- DÉKÁNI Kálmán (1915): *A Bécsi Képes krónika*. Kolozsvár: Stief Jenő és társa nyomdája – online elérhető: http://epa.niif.hu/00900/00979/00421/pdf/EPA00979_erdelyi_muzeum_1915_1-3_037-063.pdf (utolsó megtekintés: 2021. 02. 15.)
- DONECKER – SVATEK (2021): Wolfgang lazius (1514–1565). Einleitung. in: Donecker, Stefan – Svatek, Petra – Klecker, Elisabeth (Hgg.): *Wolfgang Lazius (1514–1565). Geschichtsschreibung, Kartographie und Altertumswissenschaft im Wien des 16. Jahrhunderts*. Wien: Preasens Verlag, 15–30.
- FARKAS Gábor Farkas (2013): A Budai Krónika Princetonban. *Iskolakultúra* 23. évf., 2. sz. 91–95.
- FARKAS Gábor Farkas (2015): The Buda Chronicles: The First Printed Book in Hungary: Printer, Work, Provenance, Patronage. *La Bibliofilia: Rivista di storia del Libro e di Bibliografia*. 117. évf. 1. sz., 27–45.

- FODOR István (1990): Oláh Miklós Hungariája: egy eddig ismeretlen kézirat és a magyar nyelvi adatok tanulságai. in: Klaniczay Tibor (szerk.): *Humanizmus és Reformáció 17*. Budapest: Akadémiai Kiadó
- HORAWITZ, Adalbert (1883): "Lazius, Wolfgang" In: *Allgemeine Deutsche Biographie Band 18.*, Lips: Duncker & Humblot GmbH, 89–93. – online elérhető: https://www.deutsche-biographie.de/sfz49536.html?fbclid=IwAR0V4qJdfWA1Dc7XFxxVRpGaE8xLcAIT_uzjNxgkX97vCh2cdbL4xuXpy8o#adbcontent (utolsó megtekintés: 2021. 05. 27.)
- HRENKÓ Pál (1979): Lazius Magyarországi térképei. *Geodézia és kartográfia* 31. évf., 4. sz., 276–284.
- KASZA Péter (2014): Egy elveszett kiadás nyomában: Brodarics István Historiájának első kiadásáról. In: Tóth Gergely (szerk.): *Clio inter arma: Tanulmányok a 16–18. századi magyarországi történetírásról*. Budapest: MTA BTK Történettudományi Intézet, 39–65.
- KASZA Péter (2015): *Egy korszakváltás szemtanúja. Brodarics István pályaképe*. Pécs-Budapest: Kronosz Kiadó-Magyar Történelmi Társulat
- KASZA Péter (2017a): Buda oppugnata 1541: Egy korszakváltó esemény új megközelítésben. *Tanulmányok Budapest múltjából* 42., 9–22. – online elérhető: https://epa.oszk.hu/02100/02120/00042/pdf/EPA02120_tbm_2017_42_007-028.pdf
- KASZA Péter (2017b): Wolfgang Lazius beszámolója az 1552–1556 közti évek magyarországi eseményeiről. *Lymbus – Magyarságtudományi forrásközlemények 2017*, 89–116. – online elérhető: https://epa.oszk.hu/01500/01500/00014/pdf/EPA01500_lymbus_2017_089-116.pdf
- KASZA Péter (2018a): Lazius-kéziratok. Filológiai alapvetés egy kritikai kiadás elé. *Magyar Könyvszemle* 134. évf. 2. sz. 148–169.
- KASZA Péter (2018b): Wolfgang Lazius latin nyelvű beszámolója az 1556. évi dél-dunántúli hadjáratról. *Irodalomtörténeti Közlemények* 122., 417–443. – online hozzáférhető: http://real-j.mtak.hu/11932/10/ItK_2018_04_bel%C3%ADv.pdf#page=3
- KASZA Péter (2019): Miklós Oláh's Hungaria: Sources and Context. in: Emőke Rita Szilágyi (Hg.): *Nicolaus Olahus 450*, PUGW Band XVII. Wien: Institut für Ungarische Geschichtsforschung in Wien - Balassi Institut Collegium Hungaricum, Wien - Ungarische Archivdelegation beim Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Wien, 107–121.
- KASZA Péter (2020): Parafrázis parafrázisa: Narratívák Szigetvár 1556. évi ostromáról. In: Bartók István – Jankovits, László – Pap Balázs (szerk.): *Imitáció és parafrázis:*

- Szövegváltozatok a régiségben.* Pécs: PTE BTK Klasszikus Irodalomtörténeti és Összehasonlító Irodalomtudományi Tanszék, 117–140. – online elérhető: http://real.mtak.hu/111939/1/imitacio_es_parafrazis.pdf
- KRATOCHWILL, Max(1985): "Lazius, Wolfgang" In: *Neue Deutsche Biographie Band 14.*, Berlin: Duncker & Humblot GmbH, 14–15. – online elérhető: <https://www.deutsche-biographie.de/gnd118726870.html#ndbcontent> (utolsó meglekintés. 2021. 05. 27.)
- KULCSÁR Péter (1963): Bonfini-forrástanulmányok (I. közlemény). In: Karácsonyi Béla (szerk.): *Acta Historica XII.*, Szeged – online elérhető: http://acta.bibl.u-szeged.hu/37044/1/historica_012.pdf (utolsó meglekintés: 2020. 06. 25.)
- KULCSÁR Péter (1973): Bonfini Magyar Történetének forrásai és keletkezése. In: Klaniczay Tibor (szerk.): *Humanizmus és Reformáció I.* Budapest: Akadémiai Kiadó
- Kulcsár Péter (1995): Antonia Bonfini és műve. in: Bonfini, Antonio (1995): *A magyar történelem tizedei.* Budapest: Balassi Kiadó. 1009-1019.
- KULCSÁR Péter (2000): Utószó. in: Oláh Miklós: *Hungária. Athila.* Budapest: Osiris Kiadó. 131–143.
- KULCSÁR Péter (2010): *Eszmék, legendák, történelem és történetírás (Tanulmányok).* Budapest: Lucidus Kiadó
- LAUKÓ Albert (1890): Az első magyar geographus. *Földrajzi közlemények.*18. évf., 7. sz., 367–376.
- MAGYARY-KOSSA Gyula (1931): *Magyar orvosi emlékek. Értekezések a magyar orvostörténelem köréből 3. Magyar orvostörténeti adattár (1000-1700).* Budapest: Magyar Orvosi Társulat – online elérhető: https://library.hungaricana.hu/hu/view/KlasszikusOrvosiKonyvek_154/?pg=0&layout=s (utolsó meglekintés: 2021. 02. 23.)
- MAYR, Michael (1894): *Wolfgang Lazius als Geschichtsschreiber Österreichs.* Innsbruck: Wagner'schen Universitätsbuchhandlung
- NEMES Klára (szerk.) (1972): *Cartographia Hungarica. Collectio I. Magyarország térképei a XVI. és XVII. századból faksimile kiadásban.* Budapest: Magyar Helikon és Kartográfiai Vállalat.
- OBERHUMMER, Eugen – von WIESER, Franz (1906): *Wolfgang Lazius – Karten der Österreichischen Lande und des Königreichs Ungarn aus den Jahren 1545–1563.* Innsbruck, Verlag der Wagner'schen Universitätsbuchhandlung
- PALOTÁS György (2018): *A testvér és a fiú árnyékában. Verancsics Mihály (1514-1571?) élete és irodalmi tevékenysége.* (doktori értekezés) – online elérhető:

http://doktori.bibl.u-szeged.hu/id/eprint/9777/3/Palotas%20Gyorgy_Verancsics%20Mihaly%20elete%20es%20irodalmi%20tevekenysege_PhD%20ertekezes_2018.pdf (utolsó megtekintés: 2021. 02. 23.)

Palotás György (2020): A Thuróczy-krónika egy korai szövegátvétele Valentinus Polidamus és a *De origine ac rebus gestis Hungarorum*ának forrásai. in: Bartók István – Jankovits László – Pap Balázs (szerk.): *Imitáció és parafrázis. Szövegváltozatok a magyar régiségben*. Pécs: PTE BTK Klasszikus Irodalomtörténeti és Összehasonlító Irodalomtudományi Tanszék, 155–165.

PAPP-VÁRY Árpád (2017): *Magyarország története térképeken*. Budapest: Kossuth Kiadó

SIRAISI, Nancy G. (2009): *Medieval and Early Renaissance Medicine. An introduction to knowledge and practice*. Chicago: University of Chicago Press – online hozzáférhető: <https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=mdp.39015074242192&view=1up&seq=224> (utolsó megtekintés: 2021. 05. 25.)

SVATEK, Petra (2006a): Wolfgang Lazius - A Viennese Scholar of the 16th Century and his Political and Historical Maps. *Journal of the International Map Collectors' Society Vol.* 104, 36-46.

SVATEK, Petra (2006b): Wolfgang Lazius. Leben und Werke eines Wiener Gelehrten des 16. Jahrhunderts. *Wiener Geschichtsblätter* 61 Bd. 1 Heft., 1–22.

SVATEK, Petra (2008a): Die Geschichtskarten des Wolfgang Lazius – Die Anfänge der thematischen Kartographie in Österreich. *Cartographica Helvetica* 37, 35–43.

SVATEK, Petra (2008b): Wolfgang Lazius und seine kartographischen Werke. Kartenanfertigung – künstlerische Kartenelemente - wissenschaftlicher Stellenwert der Karten im internationalen Vergleich. *Mensch - Wissenschaft - Magie. Mitteilungen Österreichische Gesellschaft für Wissenschaftsgeschichte*, 25 1–39.

SVATEK, Petra (2010): Die „Austriae Chorographia“ des Wolfgang Lazius. In: Holzer, Gerhard – Horst, Thomas – Svatek, Petra (Hrsg.): *Die Leidenschaft des Sammelns. Streifzüge durch die Sammlung Woldan*, Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 485–504.

SVATEK, Petra (2012): „Rei contra Turcas anno MDLVI brevis descriptio“: Eine Geschichtskarte des Wolfgang Lazius aus dem Jahre 1557. In: Beineke, Dieter – Heunecke, Otto – Horst, Thomas – Kleim, Uwe (Hrsg.): *Schriftenreihe des Instituts für Geodäsie Universität der Bundeswehr München* 87. Neubiberg: Univ. der Bundeswehr

München, Fak. für Bauingenieur- und Vermessenswesen, Studiengang Geodäsie und Geoinformation, 237–248.

SVATEK, Petra (2015): The „Typi chorographici provinciarum Austriae” (1561). In: Holzer, Gerhard – Newb, Valerie – Svatek, Petra – Zotti, Georg (ed.): *A World of Innovation. Cartography in the Time of Gerhard Mercator*. Cambridge, 40–62.

SZABADI István (1994): Oláh Miklós és Reicherstorffer Chorographia Moldaviae-ja. In: Mózes Huba (szerk.): *Program és mítosz között: 500 éve született Oláh Miklós. Az 1993. január 9-10-i kolozsvári megemlékezés anyagából*. Budapest: Szent István Társulat, 47–50.

SZATHMÁRY Tibor (1987): *Descriptio Hungariae. Magyarország és Erdély nyomtatott térképei 1477–1600*. [h. n.]

TOLDY Ferenc (1867): *Marci Chronica de gestis Hungarorum ab origine gentis, ad annum MCCCXXX producta*. Pest: Emich Gusztáv nyomdája

VANCSA, Max (1911): in: Anton Mayer (red.): *Geschichte der Stadt Wien 4: Vom Ausgange des Mittelalters bis zum Regierungsantritt der Kaiserin Maria Theresia, 1740. – 1.* Wien: Adolf Holzhausen. – online elérhető: https://digital.onb.ac.at/RepViewer/viewer.faces?doc=DTL_3221423&order=1&view=SINGLE (utolsó megtekintés. 2021. 05. 25.)

VI. Szövegekölés

[1r] Regni Hungariae Archaeologiae libri tres ex observatione nobilissimi et excellentissimi viri domini Wolfgangi Lazii medici invictissimi Romanorum, Hungariae Bohemiaeque regis a consiliis et scribendis historiis

In quibus non solum oppida locaque vetustiora, quae florentibus Romanis rebus posita fuerant, enarrantur, verum etiam tractus terrae, montes, valles, flumina, paludesⁱ gentiumque in id quondam regnum immigrationes ex historica fide recensentur

[2r] Ad reverendissimum in Christo patrem ac principem dominum, dominum Nicolaum Olahi²⁰⁷ Dei et Apostolicae Sedis gratia episcopum Segrabiensem, invictissimi Romanorum, Hungariae et Bohemiae regis Ferdinandi²⁰⁸ⁱⁱ per Hungariam protocancellarium dignissimum dominum et patronum clementissimum Wolfgangi Lazii Viennensis medici sacratissimi eiusdem regis a consiliis et historiis praefatio in suasⁱⁱⁱ Hungariae Archeologias

[3r] Incipit Liber Primus Archaeologiae Hungariae de tractuum eius provinciae, montium, vallium, fluminum^{iv}, paludumque veteribus nominibus auctore Wolfgango Lazio Vienensi regio consiliario et Historico

CAP. 1. De Illyrico, quod non solum pars Pannoniae fuerat, sed ipsas in se Pannonias omnes tamquam partes comprehenderit^v

Trifariam distinctim limitibusque circumscriptum fuisse eum terrae tractum, qui Illyricum²⁰⁹ dicitur, animadverto^{vi}. Aliter enim de Illirico Graeci eorumque vetustiores scriptores loquuntur, aliter Romani cum auspicio Augusti, Drusi et Tiberii Istrum²¹⁰ flumen sibi subiecissent,²¹¹ aliter denique nostro saeculo vulgus hominum de Illirico^{vii} sentit. Graecis namque sub Illirico Dardania²¹² et Dalmatia²¹³ tantum comprehendebantur. Includebaturque Thracia²¹⁴ et parte^{viii} Maesiae²¹⁵, qua Savus²¹⁶ in Danubium²¹⁷ exoneratur ab ortu, ab occasu

²⁰⁷ Oláh Miklós 1543 és 1548 között töltötte be a zágrábi püspöki a tisztséget.

²⁰⁸ I. Ferdinánd magyar és cseh király (1526–1564), valamint német király (1531–1564). A szöveg keletkezésekor a német-római császári címet, még fivére V. Károly viselte.

²⁰⁹ Illyricum provincia alatt Isztriától (Szlovénia és Horvátország) délre a Drin folyóig (a mai Albánia), kelet felé a Száva folyóig (Bosznia-Hercegovina) terjedő terület kell érteni.

²¹⁰ Duna folyó

²¹¹ A pannon-dalmata háború (Kr. u. 6–9) leverését követően a Illyricum határát egészen a Duna vonaláig terjesztette Augustus.

²¹² Dardania Koszovó és Szeria délkeleti részét lefedő egykori római provincia.

²¹³ Dalmatia a mai Albánia északi részét Horvátországot, Bosznia-Hercegovinát, Montenegrót, Koszovót és Szerbiát lefedő római provincia.

²¹⁴ Thrákia mai Bugária területét, valamint Törökország európai részét lefedő római provincia.

vero Iстриa²¹⁸ et^{ix} Pannoniae Superioris ea^x parte, quae Savia vel Ripensis postea dicta fuit. Praeterea a septentrione Pannonia Inferiori sive Sirmiensi,²¹⁹ a meridie Adriatico²²⁰ mari^{xi} continebatur. Quare Ptolemaeus libro secundo

Illyris – inquit – regio limites habet a septentrionibus utramque Pannoniam iuxta expositos fines, ab occasu vero Istriam iuxta lineam cuius medium partes retinet ad Pannoniam Superiorem, 36 30, 45 10 finis vero est Partium 36 30, 45 10, quod autem ad sinum Adriaticum est 36 30, 44 50, ab exortu vero Mysia Superiori iuxta lineam a dicta exoneratione Savi fluminis usque ad finem Scardi montis²²¹ [3v] cuius situs habet partes 47 9, 41 40, a meridie parte quadam Macedoniae iuxta lineam a praedicta extremitate, quae apparet in sinu Adriatico.²²² Haec ille.

Cui subscribit et Stephanus in libro de urbibus

Ἰλλυρία χώρα πλησίον τοῦ παγγαίου ἀπο ἰλλυρίου του καδμου παιδος. οἱ οἰκητορες²²³ ἰλλύριοι καὶ ἰλλυρις καὶ ἰλλυρίας καὶ ἰλλυρια καὶ ἰλλυριον καὶ ἰλλυριζω.²²⁴

Iam quid Pangeum extiterit, cum Illyriam proximam pinguit, ex eodem audiamus, qui de Pangaeo loquutus ait παγγαίον ὄνομα ὄρους Idest Pangaeum nomen montis subintellige Thraciae de quo statur Pangea resultant Ismaraque²²⁵. Eadem de Illyrico Suidas²²⁶ tametsi recentior autor animadvertit

²¹⁵ Moesia a Római Birodalom tartománya volt a mai Szerbia és Bulgária területén. Domitianus császár volt az, aki a tartományt Moesia Superiorra és Moesia Inferiorra osztotta fel.

²¹⁶ Száva folyó

²¹⁷ Duna folyó

²¹⁸ Isztirai-félsziget

²¹⁹ Pannonia provincia a mai Kelet-Ausztriát, Szlovákia Dévény és Pozsony környéki részét, Észak-Szlovéniát, a Dúnántúlt, Észak-Horvátországot, Észak-Szerbiát, valamint Bosznia-Hercegovina északi részét foglalta magába. Kr. u. 106-ban Traianus császár ketté osztotta Pannonia Inferiorra és Pannonia Superiorra, majd Diocletianus császár 296-ban négy részre osztotta: Pannonia Superiorból Pannonia Prima és Pannonia Savia provinciák lettek, míg Pannonia Inferiort Pannonia Secundára (ezt nevezi a szöveg Pannonia Sirmiensisnek, hiszösen a központ Sirmium volt) és Pannonia Valeriára osztotta.

²²⁰ Adria-tenger

²²¹ Šar-hegység a mai Koszovó és Macedónia határán.

²²² Vö. Ptolemaeus: *Geographia* 1552, 28 „*Illiris terminantur a septentrionali plaga utraque Pannonia iuxta terminos expositos. Ab occasu vero Iстриa per lineam, cuius medium versus finem Superioris Pannoniae gradus habet 36 30, 45 30. Quodvero versus sinum est Hadriaticum 36 30, 44 50. Ab ortu vero Superiore Mysia per lineam, quae a dicto divertigio Sai fluvii usque ad finem, qui iuxta montem Scardum est, extenditur, Sardonici montes, Maranai vulgo, cuius gradus 47, 41 40. A meridie autem terminatur parte Macedoniae, iuxta lineam, quae est a praefato fine, et usque ad Adriam pertingit.*”

²²³ MS οἰκητορες

²²⁴ MS ἰλλυριζω

Stephanos Byzantius: *Ethnica*. IX. 54 (lemma Illyria). Kiadás: M. Billerbeck and C. Zubler, *Stephani Byzantii Ethnika (Volumen II: A-I)* [*Corpus Fontium Historiae Byzantinae. Series Berolinensis* 43/2. Berlin - New York: De Gruyter, 2011]: 4-304.)

²²⁵ Iszmarosz-hegy, az egykori Thrákia délkeleti részén feküdt.

²²⁶ Kr. u. 10. században élt görög lexicographus.

Ἰλλυριοι βαρβαροὶ θρακικοὶ - οἱ δὲ περσίδος' αὐτοὺς φασιν. καὶ φησιν Ἀριστοφάνης Ἰλλυριοὶ κεκριγότες ἀντὶ τοῦ ποῖαν φωνῆ^{xii} ἀποτελοῦντες, κεκριγότες οὖν δια τὴν ἀσάφειαν τῆς φωνῆς αὐτῶν. κρίγη γὰρ ὁ τῶν ἀποθνησκόντων τρισμὸς τοῖς ὁδούσι γινόμενος.²²⁷

Ex quibus apparet Illyrios, Peunos barbaros Thraciae extitisse vel Thracibus vicinos, qui in proelio et contra tumultum vocem clangentem ita habebant, ut similem stridori morientium, qui dentibus fit, sonum ediderint.

Meminit eiusdem ex Latinis, quod equidem sciam, solus Titus Livius²²⁸ Decadis V. libro V. in Macedonii belli enarratione^{xiii}, ut appareat ante tempora caesarum Illyrici admodum angustam fuisse intercapedinem, quanto videlicet terrae tractum hodie Bosnia,²²⁹ Croatia²³⁰ et Dalmatia²³¹ regna continent. Sed verba subscribam.

Pacata Epyro²³² divisisque in hiberna copiis per opportunas urbes regressus ipse in Illyricum Scodrae, quo quinque legati ab Roma venerant evocatis ex tota provincia^{xiv} principibus conventum habuit. Ibi pro tribunali pronuntiavit de sententia consilii SPQR Illyrios esse liberos, iubere praesidia ex omnibus oppidis, arcibus et castellis sese deducturum [4r] non solum liberos sed etiam immunes esse Issenses et Taulantios Dassaretiorum Tirustas, Rizonitas, Olciniatas, quod incolumi Genthio ad Romanos defecissent, Daorsis quoque immunitatem dare, quod relicto Caravantio cum armis ad Romanos transissent. Scodrensibus et Dassarensibus et Selepitanis caeterisque Illyriis vectigal dimidium eius quod regi pendissent. Inde in tres partes Illyricum divisit, unam eam fecit, quae supradicta est alteram Labeatas omnes, tertiam Agrovanitas et Rizonitas et Olciniatas accolaeque eorum. Hac formula dicta in Illyrico ipse in Epyri Passaronem in hiberna rediit.²³³ Haec ille.

²²⁷ Suda. Lexicon s. v. 'Iota' 327 (A. Adler, *Suidae lexicon, 4 vols.* [Lexicographi Graeci 1.1-1.4. Leipzig: Teubner, 1.1:1928; 1.2:1931; 1.3:1933; 1.4:1935]: 1.1:1-549; 1.2:1-740; 1.3:1-632; 1.4:1-854.).

²²⁸ Titus Livius (Kr. e. 59–Kr. u. 17) római történetíró, aki művében, az *Ab urbe condita*ban, a Róma történelmét a város alapításától (Kr. e. 753) Drusus haláláig (Kr. e. 9) beszélt el.

²²⁹ A Boszniai Bánság, majd 1377-től Boszniai Királyság a mai Bosznia-Hercegovina és részben Dalmácia, Szerbia és Montenegró területét ölelte fel. Lazius a Magyarország-térképen is feltüntette a Boszniai Királyságot (*Regnum Bosniae*), de az területileg a Macsóji Bánságot fedte le.

²³⁰ Horvát Királyság (a későbbi Horvátország)

²³¹ A középkori Dalmát Királyság 1069–1433 között létező állam, ami 1102-ig a Horvát Királysággal, majd 1105-től a Horvát Királysággal és a Magyar Királysággal állt perszónálunióban. 1433-tól velencei uralom alatt állt egészen 1797-ig. A középkori Dalmácia területe Krk, Rab és a Cres szigetekre, a tenger mellé Zára, Trau és Split városokkal terjed ki (Raguza nem volt a része).

²³² Epirus római provincia volt, ami az ókori görög Épeirosz és Akarnánia területét foglalta magába.

²³³ Vö. Titus Livius: *Ab urbe condita*, LV.26. „*Pacata Epyro diuisisque in hiberna copiis per opportunas urbes, regressus ipse in Illyricum Scodrae, quo quinque legati ab Roma uenerant, euocatis ex tota prouincia principibus conuentum habuit. ibi pro tribunali pronuntiauit de sententia consilii senatum populumque*

Quae ostendunt et Romanis ante caesarum aetatem, qui limitem Romanum usque ad Danubium propagarunt, Illyrici tametsi triplicis angustam admodum intercapedinem fuisse. Secundum quam descriptionem nullum in regno Hungariae locum Illyricum habebit. Atque hac de prima Illyrici delineatione, quam sequitur secunda a Romanis facta ea^{xv} formula, cum Pannonias^{xvi} Noricumque²³⁴ auspiciis Augusti, Drusi et Tiberi accessissent.

A quo tempore duplex Illyrici distingui coepta est^{xvii} administratio hoc est orientalis et occidentalis. Quarum orientalis ad Constantinopolitanam praeturam pertinebat, et provincias complectebatur Daciae²³⁵ quinque et Macedoniae²³⁶ sex. Hae erant Dacia Mediterranea, Dacia Ripensis, Maesia Prima et Secunda, Dardania et Praenalitana cum parte Macedoniae Salutaris, et hae sub nomine genereque Daciae erant, sub Macedonia vero Achaia, Macedonia, Thessalia, Creta, Macedonia Salutaris, Epyrus antiqua et nova. Quibus locis hodie sita provincias cernimus Transilvaniam,²³⁷ Valachiam²³⁸ tractu Hungariae, secus [4v] Tibiscum,²³⁹ Serviam,²⁴⁰ Rasciam,²⁴¹ Bulgariam,²⁴² Bosniam,²⁴³ Albaniam²⁴⁴ et universam paene Graetiam. Caeterum occidentalis administratio Illyrici, ad praeturam Italiae^{xviii} spectabat, comprehendebatque provincias Pannoniam Primam, Pannoniam Secundam, Pannoniam Saviam utcumque Noricum, Valeriam et Dalmatiam. Quibus nostro seculo agris positas

Romanum Illyrios esse liberos iubere: praesidia ex omnibus oppidis, arcibus, castellis sese deducturum. non solum liberos, sed etiam immunes fore Issenses et Taulantios, Dassaretiorum Pirustas, Rhizonitas, Olciniatas, quod incolumi Gento ad Romanos defecissent. Daorsis quoque immunitatem dare, quod relicto Caravantio cum armis ad Romanos transissent. Scodrensibus et Dassarensibus et Selepitani ceterisque Illyrii uctigal dimidium eius, quod regi pependissent, inpositum. inde in tres partes Illyricum diuisit. unam eam fecit, quae supra dictam est, alteram Labeatas omnis, tertiam Agrauonitas et Rhizonitas et Olciniatas accolatque eorum. hac formula dicta in Illyrico ipse inde Epiri Passaronem in hiberna redit.”

²³⁴ Noricum a mai Ausztria, valamint Szlovénia északi vidékén elterülő római provincia volt. Kr. e. 16-ban foglalta el a noricum királyság területét Augustus két hadvezére, Tiberius és Drusus.

²³⁵ Dacia római provincia Erdély nyugati és déli részére, a Bánság keleti területére és Olténiéra terjedt ki a területe.

²³⁶ Macedonia provincia területe az Antigonida-dinasztia Makedón királyságának kiterjedésével egyezett meg.

²³⁷ Erdély

²³⁸ Havasalföld

²³⁹ Tisza folyó

²⁴⁰ Szerb Királyság a 14. századra a Balkán-félsziget legerősebb államává vált, északon a Száva és a Duna vonaláig terjed, nyugatról a Drina folyóig, keleten a Bolgár Királyság határolta, míg délen az Attikai-félsziget.

²⁴¹ Rácország kifejezést a nyugat Bánáttól Közép-Szlavóniáig tartó területre használták, mint a Szerémség, Bácska és Baranya régiójának összefoglaló megnevezése. Lazius Magyarország-térképén Rascia a Szerémségnél van feltüntetve.

²⁴² A második Bolgár Birodalom határa északon a Duna, nyugaton a Szerb Királyság határolta, keleten a Fekete-tenger, délen a Bizánci Császárság, majd az Oszmán Birodalom határolta. Miután 1396-ban három részre szakadt, az oszmánok sorra kebelezték be az egykori Bolgár Birodalom területét.

²⁴³ Bosznia, avagy a Bosnyák Királyság kiterjedése a mai Bosznia-Hercegovina területével azonos, legnagyobb kiterjedése idején Horvátország déli részét (Vránától Splitig terjedő országrész) is magába foglalta, 1463-tól oszmán fennhatóság alatt állt.

²⁴⁴ Az Albán Királyság Durazzo régiójától délre egészen Butrinig terjedt, keleten a Bizánci császárság, majd a Bolgár Birodalom határolta. A 14. század végére a belső viszályok annyira meggyengítették, hogy a terjeszkedő Oszmán Birodalommal szemben már nem tudta megvédeni területét.

provincias videmus Austriam, Hungariam, Schlavoniam, Carniolam²⁴⁵, Styriam²⁴⁶, Charinthiam²⁴⁷ et Dalmatiam. Atque haec cum ex libro praefectarum Romanarum tum ex libro noticiarum orientis et occidentis, quae a Sexto Ruffo²⁴⁸ confirmantur dicente.

Habet Illyricum^{xix} decem et septem provincias, Noricorum duas, Pannoniarum duas, Valeriam, Saviam, Dalmatiam, Maesiam, Daciae duas, et in ditone Macedoniae sunt septem, Macedonia, Thessalia, Achaia, Epyri duae, Praenalis et Creta.²⁴⁹ Haec Sextus.

Cui subscribit Appianus Alexandrinus²⁵⁰ Graecus historicus in libro, quem Illyricum inscripsit.

Haec igitur de Illyricis (inquit) a Graecis habita longioribus verbis a me perscripta sunt. Romani vero non hos dumtaxat, sed Paeonas ultra hos nec non Rhaetos, Noricos et Mysios, qui Europam incolunt, et quoscumque alios his finitimos, qui Istrum a dextra navigantibus sese offerunt, vicissim, ut Hellenes a Graecis distinguunt, eosque propriis appellationibus separatim nominant caeterum communi vocabulo Illyrios omnes arbitrantur.²⁵¹

Eadem sunt apud Herodianum²⁵² receptum historicum Graecum.

Erant autem (ait) Alexander atque amici illius etiam de ipsa Italia solliciti, neque enim par periculum a Persis atque a Germanis impendebat. Nam qui suborientem habitant magno terrarum marisque intervallo discreti Italiae vix nomen audiunt. At Illyricae gentes angustae videlicet neque multum agri Romanis subiecti possidentes solae discrimen faciunt inter [5r] Italiam atque Germaniam.²⁵³

²⁴⁵ Krajna

²⁴⁶ Stájerország

²⁴⁷ Karinthia

²⁴⁸ Sextus Rufus (vagy egyes szövegváltozatokban Rufius Festus) Kr. u. 4. századi római történétíró, fő műve a *Breviarium rerum gestarum populi Romani*.

²⁴⁹ Vö. Sextus Rufus: *Breviarium rerum gestarum populi Romani*, 1987, 10. „*Provincias habet Illyricus XVIII: Noricorum duas, Pannoniarum duas, Valeriam, Saviam, Dalmatiam, Moesiam, Dardanium, Daciarum duas. Et in dioecesi Macedonia provinciae sunt septem: Macedonia, Thessalia, Achaia, Epiri duae, Praevalis, Creta.*”

²⁵⁰ Appianosz alexandriai történétíró, aki Kr. u. 95 és 165 között élt, fő műve a *Római történelem*.

²⁵¹ Vö. Appianus Alexandrinus: *Romanarum Historiarum* 1592, 760. „*Haec igitur de Illyriis ac Graecis habita longioribus verbis a me perscripta sunt. Romani vero non hos dumtaxat, sed Paeones ultra eos, nec non Rhetios, Noricos, et Mysios, qui Europam incolunt, et quoscumque alios his finitimos, qui Istrum a dextra navigantibus sese offerunt, vicissim ut Hellines a Graecis distinguunt, eosque propriis appellationibus separatim nominant: caeterum communi vocabulo Illyrios omnes arbitrantur.*”

²⁵² Héródiánosz görög történétíró (Kr. u. 178? – 240/250), történeti művében a Marcus Aurelius halála utáni eseményeket és a Severus-dinasztia felemelkedését, majd bukást mutatta be.

²⁵³ Vö. Heordianus: *Historiarum libri VIII*. 1581, 138. „*Erant autem Alexander iam atque amici illius etiam de ipsa Italia solliciti. Neque enim par periculum a Persis atque a Germanis impendebat. Nam qui sub orientem habitant, magno terrarum marisque intervallo discreti, Italiae vix nomen audiunt: at Illyricae gentes, angustae*

Et iterum statim nuncii (idem ait) litteraeque ab Illyricis procuratoribus adfuerunt, qui eum vehementer perturbarent, curamque animo iniicerent maiorem. Quippe significabant Germanos Rhaenum Danubiumque transgressos Romanos in fines hostiliter intrasse oppugnareque iam exercitus ripis insidentes perque urbes et vicos magnis copiis excurrere. Quapropter haud leviter Illyricas nationes conterminas vicinasque Italiae periclitari et cetera.²⁵⁴

Similis est locus apud Velleium Paterculum,²⁵⁵ cum Tiberii expeditionem in Carnunto²⁵⁶ describeret adversus Maroboduum Germanorum regem susceptam.

Sentio Saturnino mandatum (inquit) ut per Cattos excisis continentibus Hercinae silvis²⁵⁷ legiones, legiones Boiohemum (id regioni quam incolebat, Maroboduus nomen est, ipse a Carnuntio, qui locus Norici regni proximus ab hac parte erat, exercitum qui in Illyrico merebat ducere in Marcomanos orsus est et cetera.²⁵⁸

Huc pertinet quod et Plinius²⁵⁹ libro IIII. capite XII. de Danubio loquutus

Ortus hic in Germaniae iugis (inquit) montis Arnobae²⁶⁰ ex adverso Raurici Galliae oppidi multis ultra Alpes nullibus ac per innumeras lapsus gentes Danubii nomine immenso aquarum auctu. Et unde primum Illyricum alluit Hister²⁶¹ appellatus.²⁶²

videlicet, neque multum agri Romanis subiecti possidentes, solae discrimen faciunt inter Italiam atque Germaniam.”

²⁵⁴ Vö. Herodianus: *Historiarum libri VIII.* 1581, 137 „... statim nuntii litteraeque ab Illyricis procuratoribus adfuerunt, qui eum vehementer perturbarent, curamque animo maiorem iniicerent. Quippe significabant Germanos Rhaenum Danubiumque transgressos, Romanos in fines hostiliter intrasse, oppugnareque iam exercitus ripis insidentes perque urbes et vicos magnis copiis excurrere. Quapropter haud leviter Illyricas nationes conterminas vicinasque Italiae periclitari: opus esse igitur ipsius praesentia, totoque quantum secum exercitum haberet.”

²⁵⁵ Velleius Paterculus (Kr. e. 19 – Kr. u. 31) római történetíró, akinek egyetlen műve maradt fent *Historia Romana* címmel. A munka két könyvből áll, az elsőben Róma történet Kr. e. 146-ig beszéli el, a másodikban Tiberius koráig.

²⁵⁶ Carnuntum-Petronell (Ausztria)

²⁵⁷ A közép-németországi hegyekre használták a Hercynia silva kifejezést, majd a Dunától északra fekvő és Dacia határáig húzódó erdős hegységet értették alatta.

²⁵⁸ Vö. Velleius Paterculus: *Historia Romana* II.106. „Sentio Saturnino mandatum, ut per Cattos excisis continentibus Hercyniae silvis legiones Boiohaemum (id regioni, quam incolebat Maroboduus, nomen est) duceret, ipse a Carnunto, qui locus Norici regni proximus ab hac parte erat, exercitum, qui in Illyrico merebat, ducere in Marcomannos orsus est.”

²⁵⁹ Caius Plinius Secundus Maior (Kr. u. 23/24–Kr. u. 79) római író, polihisztor és enciklopédista, egyetlen munkája maradt fent, a *Historia Naturalis*.

²⁶⁰ A Fekete-erdő északi részét nevezték így.

²⁶¹ Duna alsó szakaszát illeték ezen a néven.

²⁶² Vö. Plinius: *Naturalis Historia* IV.79. „Ortus hic in Germania iugis montis Arnobae ex adverso Raurici Galliae oppidi, multis ultra Alpes nullibus ac per innumeras lapsus gentes Danuvi nomine, immenso aquarum auctu et unde primum Illyricum adluit Hister appellatus, LX annibus receptis, medio ferme eorum numero navigabili, in Pontum vastis sex fluminibus evolvitur. primum ostium Peuces, mox ipsa Peuce insula, in qua proximus alveus appellatus XIX p. magna palude sorbetur.”

Proinde recte Ausonius²⁶³ sic canit.

Illyricis regnator aquis, tibi, Nile²⁶⁴, secundus,
Danubius laetum profero fonte caput.²⁶⁵

Et iterum in Mosella.

Quaeque per Illyricum per stagna binominis Istri
spumarum indiciis caperis Mustela natantum.²⁶⁶

Sic de Danubio Propertius²⁶⁷.

An tibi sunt gelida vilior Illyrica.²⁶⁸

[5v] Atque haec de secunda distinctione Illyrici atque intercapedine secundus quam hodiernum regnum Hungariae Illyrici veteris pars erat. Ut merito hocce opere inter reliquos tractus Hungariae, qui aliquid ex vetustate trahunt, Illyrici a nobis mentio facta sit. Nam quam hodie Illyriam dicimus patriam habitatam a Sclavonicis gentibus a Dravo²⁶⁹ usque ad mare Adriaticum excurrentem^{xx} alio libro describimus, cum de Carnioliae Ciliique antiquitatibus nobis sermo erit.²⁷⁰ Quamquam et ille magna ex parte Hungariae regno^{xxi} tractus terrae^{xxii} vectigalis fuerit Croatia videlicet et Dalmatia, sed quia intra Hungariae limites nobis manere decretum est, dicere de tertia Illyrici distinctione supersedemus.

CAP II. De Pannonia Inferiore et eius divisione

²⁶³ Decimus Magnus Ausonius Kr. u. 4. századi ókeresztény latin költő.

²⁶⁴ Nilus folyó

²⁶⁵ vö Ausonius: *Epigrammata* 28. „*Illyricis regnator aquis, tibi, Nile, secundus | Danuvius laetum pro fero fonte caput. | salvere Augustus iubeo, natumque patremque, | armiferis alvi quos ego Pannoniis. | nuntius Euxiuo iam nunc volo currere ponto, | ut sciat hoc superum cura secunda Valens, | caede, fuga, flammis stratos periisse Suebos | nec Rhenum Gallis limitis esse loco. | quod si lege maris refluus mihi curreret amnis. | huc possem victos inde referre Gothos.*”

²⁶⁶ Vö. Ausonius: *Mosella* 106–108. sor „*Quaeque per Illyricum, per stagna binominis Istri | Spumarum indiciis caperis, mustela, natantum | In nostrum subuecta fretum, ne lata Mosellae | Flumina tam celebri defraudarentur alumno.*”

²⁶⁷ Sextus Propertius (Kr. e. 47–14) római elégia költő.

²⁶⁸ Vö. Propertius: *Elegiae* I.8A „*Tune igitur demens, nec te mea cura moratur? | an tibi sum gelida vilior Illyria? | et tibi iam tanti, quicumquest, iste videtur, | ut sine me vento quolibet ire velis? | tune audire potes | vesani murmura ponti | fortis, et in dura nave iacere potes? | tu pedibus teneris positas fulcire pruinas, | tu potes insolitas, Cynthia, ferre nives? | o utinam hibernae duplicentur tempora brumae, | et sit iners tardis navita Vergiliis, | nec tibi Tyrrhena solvatur funis harena, | neve inimica meas elevet aura preces | et me defixum vacua patiat in ora | crudelem infesta saepe vocare manu! | sed quocumque modo de me, periura, mereris, | sit Galatea tuae non aliena viae; | atque ego non videam talis subsidere ventos, | cum tibi propectas auferet unda rates, | ut te felici post victa Ceraunia remo | accipiat placidis Oricos aequoribus. | nam me non ullae poterunt corrumpere, de te | quin ego, vita, tuo limine verba querar; | nec me deficiet nautas rogitare citatos | 'dicite, quo portu clausa puella mea est?', | et dicam 'licet Artacis considat in oris, | et licet Hylaeis, illa futura meast.*”

²⁶⁹ Dráva folyó

²⁷⁰ Lazius utalást tett arra, hogy az osztrák területekről, egészen pontosan a Krajnáról szóló részeknél bővebben szólni fog a szlávok lakta Dráva és az Adria-tenger közti területről.

Quam Ptolemaeus²⁷¹ Παννονίαν τὴν vocat hoc est inferiorem quoad situm videlicet orientem versus atque austrum (quia Danubius ab arcto fluens post flexum divertigiumque Arrabonis²⁷² duobus circiter gradibus in meridiem deflectit).²⁷³ Hanc liber Praefectarum Romanarum Noticiarumque occidentis et orientis itemque Ammianus^{xxiii} secundam appellant a numero videlicet et habita comparatione ad superiorem, quae et prima dicitur. Erat autem haec Savo Danubio et Arrabone fluentis circumsepta, qua hodie intercapedine potiorem Regni Hungariae sitam portionem videmus.

Caeterum hanc Romani^{xxiv} in Sirmiensem²⁷⁴ et Bubaliam²⁷⁵ sive Budaliam Amantinamque^{xxv} subdividebant. Atque illam a Sirmo Treballorum rege (cuius Strabo²⁷⁶ libro VII^{xxvi} mentionem facit)²⁷⁷ ceu et metropolim eius terrae hanc vero vel a situ vel a bobus, quibus in hanc usque diem faecunda est, denominatam fuisse verisimile est. Tertiam denique a populis, quos inter Pannonicas caeteras nationes recenset et Plinius libro 3 capite 25,²⁷⁸ de quibus et Sextus Ruffus

sub Iulio et Octavio caesaribus per Alpes Iulias²⁷⁹ iter factum, Alpinis omnibus victis Noricorum provinciae accessere Batone Pannoniarum rege subacto in ditionem Pannoniae venerunt. Amantinis inter Savum et Dravum prostratis, regio Saviensis et secundarum loca Pannoniarum obtenta sunt.^{xxvii}²⁸⁰

Hae autem^{xxviii} [6r] appellationes crebro occurrunt apud authores. Nam Aurelius Victor²⁸¹ Diocletianum²⁸² natum in Pannonia Bubalia scribit.²⁸³ Et Cassiodorus²⁸⁴ libro quarto

²⁷¹ Klaudiosz Ptolemaiosz (Kr. u. 85/90 körül – 168 körül) görög nyelven alkotó matematikus, csillagász, geográfus, asztrológus. Egyik fő műve a Geographia, amely az akkori görög és római földrajzi ismeretek összegzése. Fontos megjegyezni, hogy Lazius nem görög nyelvű Ptolemaioszt kiadást használt, hanem latin nyelvű fordítást.

²⁷² Rába folyó

²⁷³ Vö. Ptolemaeus: Geographia 1552, 28. „A septentrionibus autem et ab oriente terminatur ea parte Danubii, quae est a dievertigio Narrabonis fluvii usque ad Sai divertigium, et situm habet talem.”

²⁷⁴ Szerémség

²⁷⁵ Bubalia vagy Budalia egy Sirmium melletti kis település volt, ahol Decius császár született.

²⁷⁶ Sztarón (Kr. e 63 körül–Kr. u. 23) ókori utazó, görög földrajzi író, műve: Geographika hüpomnéta (Földrajzi feljegyzések).

²⁷⁷ Vö Strabo: De situs orbis 59r-v „Nam cum in eam [ti. Peuce insula] ipse Tribanorum rex Syrmus confugisset adversus eius impetum obstitit. Caeterum transgressus in Getas eorum urbem in potestatem redegit. Quibus sub versis accipiens a gentibus illis, et a Syrmo rege munera e vestigio remeavit ad suos.”

²⁷⁸ Vö. Plinius: Naturalis Historia III.148. „Populorum haec capita; praeterea Arviates, Azali, Amantini, Belgites, Catari, Cornacates, Eravisci, Hercuniates, Latovici, Oseriates, Varciani.”

²⁷⁹ Júlia-Alpok, hegység Olaszországban és Szlovéniában.

²⁸⁰ Vö. Sextus Ruffus: Breviarum rerum gestarum populi Romani 1874, 9. „Sub Iulio et Octaviano caesaribus per Alpes Iulias iter factum est: Alpinis omnibus victis Noricorum provinciae accesserunt. Batone, Pannoniorum rege, subacto, in ditionem nostram Pannoniae venerunt. Amantinis inter Savum et Dravum prostratis, regio Saviensis ac Secundarum pannoniatarum loca obtenta sunt.”

²⁸¹ Sextus Aurelius Victor (Kr. u. 320 körül–390 körül) római történetíró.

²⁸² Diocletianus római császár (Kr. u. 284–305)

Variarum Cognitionum capite XIII Colossei meminit²⁸⁵ Sirmiensis Pannoniae praesidis, quod si de meo sensu dicere debeo Sirmienses Pannoniam fuisse, ubi hodie Rascae incolunt, inter Dravum et Savum existimo, cuius ager adhuc hodie vetus nomen retinet. Pannonia autem Amantina a Quinque Ecclesiis²⁸⁶ Budam versus extendebatur, cuius orientalis nostra aetate ager Germanis im Schumat²⁸⁷ uno item nobili habet, Sirmiense celebratur. Budaliam denique Pannoniam eam Hungariae partem fuisse verisimile est, quam hodie ad hanc Bosniam Schlavoniamque contigit, ubi pleraque adhuc loca castra castellaque [...] [...] totumque [...] exprimitur.^{xxix} Qualis autem ea provincia sit, et de universo eius situ et tractu, ut a veteribus scriptoribus est delineata nemo exactius scribit,^{xxx} quam Appianus Alexandrinus in libro, quem Illyricum inscripsit.

Nemorosa quippe Paeonum est regio (inquit), et in longum ab Japodum populis usque ad Dardanos protenditur. Paeones nullas urbes habent, agros dumtaxat et villas per cognationes possident, neque iudicia communia illis adsunt, neque principes, qui caeteris praesint. Ipsi centum milia virorum aetate ad bellum integra utique habebant, verum imperio carentes minime in unum congregarunt. Appropinquante Caesare ad silvas delati fuga, si quos ex Romanis palantes repperissent, occidebant. Caesar quoad illos ad se venire credidit neque villas neque agros horum depopulatus est. Non accedentibus ignem omnibus immisit.²⁸⁸

Haec ille.

Consentit Appiano Velleius eadem fere de Pannonia referens.

²⁸³ Aurelius Victor nem Diocletianusról, hanem Decius császárról állítja, hogy egy szerémségi faluban született. Vö. Aurelius Victor: *Liber de caesaribus* 29.1: „At Decius, Sirmiensium vico ortus, militiae gradu ad imperium conspiraverat...”.

²⁸⁴ Flavius Magnus Aurelius Cassiodorus Senator (Kr. u. 487 körül–583 körül) író, aki Nagy Theoderik keleti gót király (Kr. u. 474–526) udvarában szolgált.

²⁸⁵ Vö. Cassiodorus: *Variarum libri XII. IV.13.* „*Emolumenta deesse laborantibus non oportet, ut et bonae spei aditus aperiatur et desudantium querela iusta compensatione claudatur. atque ideo providentiam nostram, quae omnes rei publicae partes sub caelesti favore circumspicit, ordinasse cognosce, ut Colosseo illustri viro pro laboribus et meritis ad Sirmiensem Pannoniam destinato iuxta consuetudinem veterem victualia praebeantur, quatenus, dum memorato viro necessaria fuerint praeparata, locus iniustus praesumptionibus abrogetur. Disciplinam siquidem non potest servare ieiunus exercitus, dum quod deest semper praesumit armatus. habeat quod emat, ne cogatur cogitare quod auferat. necessitas moderata non diligit, nec potest imperari multis quod nequeunt custodire paucissimi.*”

²⁸⁶ Pécs

²⁸⁷ Laziusnál az *Im Schumat* kifejezés az egykori Somogy, Tolna és Baranya vármegyék általhatárolt területet jelentik. Az 1556-os hadjáratot megörökítő térképén is így szerepel ez a terület.

²⁸⁸ Vö. Appianus Alexandrinus: *Romanarum Historiarum* 1592, 764. „*Nemorosa quippe Paeoneum regio est, et in longum ab Iapodum populis usque ad Dardanos protenditur. Paeones nullas urbes habent, agros duntaxat et villas per cognationes possident. neque iudicia communia illis adsunt: neque principes, qui caeteris praesint. Ipsi centum millia virorum aetate ad bellum integra utique habebant, verum imperio carentes minime in unum congregabant. Appropinquante Caesare, ad sylvas delati fuga, si quos ex Romanis palentes repperissent, occidebant. Caesar quoad illos ad se venturos credidit, neque villas, neque agros eorum depopulatus et: non accedentibus, ignem omnibus immisit.*” Appianus: *Romanorum historiarum.*”

Universa Pannonia insolens longae pacis, bonis et adulta viribus Dalmatia omnibusque tractus eius gentibus in societatem adductis constitit, arma corripuit. Tum necessaria gloriosis praeposita, neque tutum visum addito in interiora exercitu vacuum tam vicino hosti reliquere Italiam, gentium nationumque, quae rebellarunt omnis numerus amplius a CCC millibus explebat CCI fere peditum colligebantur armis habilia, equitum VIII. Cuius immensae multitudinis pars acerrimis et peritissimis ducibus properare in Italiam decreverat iunctam sibi Nauporti²⁸⁹ et Tergistis²⁹⁰ confinio, pars in Macedoniam [6v] effugerat, pars suis sedibus praesidium esse destinaverat, proxima duobus Batoni^{xxxix} et Pyncti ducibus autoritas erat. In omnibus autem Pannoniis non disciplina tantummodo sed linguae quoque noticia Romanae plerisque etiam literarum usus et familiaris animorum erat exercitatio. Itaque Hercules nulla umquam natio tam mature consilio belli bellum iunxit ac decreta patravit. Oppressi cives Romani trucidati negotiatores magnus vexillariorum^{xxxix} numerus ad internitionem ea in regione, quae plurimum ab imperatore aberat caesus.²⁹¹ Haec Paterculus.

Describit Paeonum tellurem faecundam sale, uti et hodie adhuc Hungariae esse regnum cernitur. Titus Livius libro V. decadis V.

metalla quoque auri et argenti^{xxxix} non exerceri ferri et aeris promitti vectigal exercentibus dimidium eius inpositum, quod pependissent regi et sale investo, uti vetuit. Dardanis repetentibus Paeoniam, quae et sua fuisset et continens esset finibus suis. Omnibus dare libertatem pronuntiant, qui sub regno Persaei fuissent.

²⁸⁹ [Vrhnika \(Szlovénia\)](#)

²⁹⁰ Trieszt (Olaszország)

²⁹¹ Vö. Velleius Paterculus: *Historia Romana* II.110. „*Rumpit interdum, interdum moratur proposita hominum fortuna. Praeparaverat iam hiberna Caesar ad Danubium admotoque exercitu non plus quam quinque dierum iter a primis hostium aberat, legionesque quas Saturninum admovere placuerat, paene aequali divisae intervallo ab hoste intra paucos dies in praedicto loco cum Caesare se iuncturae erant, cum universa Pannonia, insolens longae pacis bonis, adulta viribus, Delmatia omnibusque tractus eius gentibus in societatem adductis consilii, arma corripuit. Tum necessaria gloriosis praeposita neque tutum visum abdito in interiora exercitu vacuum tam vicino hosti relinquere Italiam. Gentium nationumque, quae rebellaverant, omnis numerus amplius octingentis milibus explebat; ducenta fere peditum colligebantur armis habilia, equitum novem. Cuius immensae multitudinis, parentis acerrimis ac peritissimis ducibus, pars petere Italiam decreverat iunctam sibi Nauporti ac Tergestis confinio, pars in Macedoniam se effuderat, pars suis sedibus praesidium esse destinaverat. Maxima duobus Batonibus ac Pinneti duribus auctoritas erat. Omnibus autem Pannoniis non disciplinae tantummodo, sed linguae quoque notitia Romanae, plerisque etiam litterarum usus et familiaris animorum erat exercitatio. Etaque hercules nulla umquam natio tam mature consilio belli bellum iunxit ac decreta patravit. Oppressi cives Romani, trucidati negotiatores, magnus vexillariorum numerus ad internecionem ea in regione, quae plurimum ab imperatore aberat, caesus, occupata armis Macedonia, omnia et in omnibus locis igni ferroque vastata.*”

Post non impetratam Paeoniam salis commercium dedit tertiae regioni, imperavit, ut Stobos Paeoniae deveherent, praetiumque statuit.²⁹² Haec Livius.

Addit et Caius Plinius libro III. capite XXV.^{xxxiv} populos fluviosque Pannoniae enumerando.

Habitantur inde Glandifera Pannoniae qua mitescentia Alpium iuga per medium Illyricum a septentrione ad meridiem versa molli devexitate considunt. Quae pars ad mare Adriaticum spectat, appellatur Dalmatia et Illyricum supradictum. Ad septentriones Pannonia vergit, finitur inde Danubio. In ea coloniae Aemona²⁹³, Siscia²⁹⁴, amnes clari et navigabiles in Danubium fluunt. Dravus e Noricis violentior, Savus ex Alpibus Carnicis²⁹⁵ placidior CXV millium passuum intervallo. Dravus per Serretes, Serapillos, Iazos, Sandrizetes, Sares per Colapianos, Breucosque. Populorum haec capita praeterea Arivates, Azali, Amantes, Belgites, Charthari, [7r] Corneates, Acravisci, Hercuinatae, Latoruci, Oseriates, Varciani. Mons Claudius²⁹⁶ civis in fronte Scordisci, in tergo Thaurisci, insula in Sao²⁹⁷ Metubarris²⁹⁸ Amincarum maxima praeterea amnes memorandi Colapis²⁹⁹ in Saum influens iuxta Sisciam gemino alveo insulam ibi efficiens, quae Segestica³⁰⁰ appellatur, alter amnis Bacuntius³⁰¹ in Saum Sirmio³⁰² oppido influit. Ubi civitas Sirmiensem et Amantinorum, inde XLV millium passuum Taurunum³⁰³, ubi Danubio miscetur Saus. Supra influunt Valdanus,³⁰⁴ Urpanus³⁰⁵ et ipsi non ignobiles.³⁰⁶ Haec Plinius.

²⁹² Vö. Titus Livius: *Ab urbe condita* XLV.29. „*Metalla quoque auri atque argenti non exerceri, nec ferri et aeris permitti. Vectigal exercentibus dimidium eius inpositum, quod pependissent regi et sale investo uti vetuit. Dardanis repetentibus Paeoniam, quod et sua fuisset et continens esset finibus suis, omnibus dare libertatem pronuntiavit, qui sub regno Persei fuissent. Post non impetratam Paeoniam salis commercium dedit; tertiae regioni imperavit, ut Stobos Paeoniae deveherent, pretiumque statuit.*”

²⁹³ Ljubjana (Szlovénia)

²⁹⁴ Sziszek (Sisak, Horvátország)

²⁹⁵ Krajnai hegyek

²⁹⁶ Monoszlói-hegység, hegylanc Horvátország középső részén.

²⁹⁷ Száva folyó

²⁹⁸ Száva és a Bosut folyó közötti terület

²⁹⁹ Kupa folyó

³⁰⁰ Sziszek (Sisak, Horvátország)

³⁰¹ Bozuta folyó

³⁰² Szávaszendemeter (Sremska Mitrovica, Szerbia)

³⁰³ Zimony, egykor önálló város volt, ma Belgrád része.

³⁰⁴ Una folyó, a Száva egyik mellékfolyója

³⁰⁵ Urbas folyó, a Száva egyik mellékfolyója

³⁰⁶ Vö. Plinius: *Naturalis historia* III.147-148. „*Inde glandifera Pannonia, qua mitescentia Alpium iuga per medium Illyricum a septentrione ad meridiem versa molli in dextra ac laeva devexitate considunt. quae pars ad mare Hadriaticum spectat, appellatur Delmatia et Illyricum supra dictum; ad septentriones Panonia vergit. finitur inde Danubio. in ea coloniae Emona, Siscia. amnes clari et navigabiles in Danuvium defluunt Draus e Noricis violentior, Saus ex Alpibus Carnicis placidior, CXX intervallo: Draus per Serretes, Serapillos, Iasos, Andizetes, Saus per Colapianos Breucosque. populorum haec capita; praeterea Arvates, Azali, Amantini, Belgites, Catari, Cornacates, Eravisci, Hercuniates, Latovici, Oseriates, Varciani. mons Claudius, cuius in*

Sane extant et insula Metubarris in Sao et amnis Colapis, Bacuntius, Valdanus et Urpanus, et Hungari adhuc hodie tametsi barbari a veteribus populis agros^{xxxv} vocant.

Im Salat³⁰⁷ ab Azalis, in Sumat ab Amantinis et cetera. Hic vero admonendus mihi lector est duplicem authoribus, ut constat Paeoniam celebrari alteram in Macedonia, de qua Livius Decade quarta et quinta,³⁰⁸ alteram in Illyrico, ubi est hodie Hungaria, ita etiam Pannoniam fuisse duas, alteram in Illyrico, de qua locuti fuimus, et alteram in Scythia de qua Plinius libro 4.^{xxxvi} capite 12.

insulae plures sine nominibus eo situm traduntur, ex quibus ante Scythiam, quae appellatur Pannonia, unam abesse a Scythiam diei cursu in quam veris tempore fluctibus electrum eiciatur, Timaeus prodit.^{309xxxvii}

CAP III De Cumania³¹⁰ et^{xxxviii} Hungaria, ubi eae^{xxxix} fuerint provinciae, quae vetusta nomina illarum^{xl} et unde defluerint

Receptum est illud apud Hungariae annales³¹¹ Chumanorum campos in Dacia Ripensi, quam Tibiscus faecundat, ab Hunnis, quos Hungari suo idiomate Chunos³¹² dicunt, denominatos fuisse. Hungariam autem in Pannonia Inferiori extensam a Hungaris, Hunnorum Avarumque reliquiis et propagine, nomen sortitam. Id quod ex historica fide, quo auspicio temporeque et Chunni sive Hunni agros in Dacia Ripensi acceperant ad Tibiscum, et Hungari Pannoniam

fronte Sardisci, in tergo Taurisci. insula in Sao Metubarbis, amnicarum maxima. praeterea amnes memorandi: Colapis in Saum influens iuxta Sisciam gemino alveo insulam ibi efficit quae Segestica appellatur; alter amnis Bacunitus in Saum ... Sirmio oppido influit, ubi civitas Sirmiensium et Amantinorum. inde XLV Taurunum, ubi Danuvio miscetur Saus. supra influunt Valdasus, Urpanus, et ipsi non ignobiles."

³⁰⁷ Im Salat a Zalai-dombság által határolt területet takarja, Lazius 1556-os hadjáratot megörökítő térképén Im Sala szerepel Im Salat helyett.

³⁰⁸ Vö. Titus Livius: *Ab urbe condita* XL.2 „De Philippo auxerat curam Marcius: nam ita fecisse eum, quae senatui placuissent, fatebatur, ut facile appareret non diutius quam necesse esset facturum. neque obscurum erat rebellaturum, omniaque, quae tunc ageret diceretque, eo spectare. iam primum omnem fere multitudinem civium ex maritimis ciuitatibus cum familiis suis in Emathiam, quae nunc dicitur, quondam appellata Paeonia est, traduxit, Thracibusque et aliis barbaris urbes tradidit habitandas, fidiora haec genera hominum fore ratus in Romano bello. ingentem ea res fremitum Macedonia tota fecit, relinquentesque penates suos cum coniugibus ac liberis pauci tacitum dolorem continebant; execrationesque in agminibus proficiscentium in regem uincente odio metum exaudiebantur. his ferox animus omnes homines, omnia loca temporaque suspecta habebat. postremo negare propalam coepit satis tutum sibi quicquam esse, nisi liberos eorum, quos interfecisset, comprehensos in custodia haberet et tempore alium alio tolleret."

³⁰⁹ Vö. Plinius: *Naturalis historia* IV.94. „Exeundum deinde est, ut extera Europae dicantur, transgressisque Ripaeos montes litus oceani septentrionalis in laeva, donec perveniatur Gadis, legendum. insulae complures sine nominibus eo situ traduntur, ex quibus ante Scythiam quae appellatur Baunonia unam abesse diei cursu, in quam veris tempore fluctibus electrum eiciatur, Timaeus prodidit."

³¹⁰ Cumania vagy Kunország a Balkas-tótól az Al-Dunáig terjedő terület történelmi elnevezése, ahol a kun szállásterületek feküdtek. Laziusnál azonban Cumania inkább a Nagy- és a Kiskunságot takarja, ahogy a Kunok mezeje alatt a Kiskunságot érthette.

³¹¹ Hess András *Budai krónikájá*t takarja a kifejezés. A témáról bővebben lásd: CSAPÓ Fanni (2022): Koppány, a szerémi vezér? Egy Wolfgang Lazius-szöveg könyvtörténeti tanulságairól. *Magyar Könyvszemle* 138. évf., 3. sz., 318–338.

³¹² Lazius a hunokat és a kunokat egyazon népnek kezeli az *Archaeológiában*.

Secundam vel Inferiorem insederint Danubio, Savo et Arrrabone fluentis comprehensam, placet demonstrare. Atque Hunnos Athilae auspiciis Pannoniam esse ingressos non solum ex annalibus Hungariae petitur,³¹³ sed meminere eius historiae Iordnandes³¹⁴ et Nicephorus³¹⁵. Unde autem et quo tempore primum in Pannonias venerint, et inde pulsus in Dacia Ripensi coluerint. Ubi divi Ladislai saeculo³¹⁶ [7v] Chuni sive Chunmanni Hungaros adflixisse^{xli} constat, pauci probabilia testimonia adferunt. Sane de natali solo (quamquam et a Ptolemaeo libro 3. capite 5. tabulae Europae 7 mentio facta sit, nemo melius disserit quam Procopius³¹⁷ Graecus autor libro primo.

Ascendenti igitur (ait) Iberorum montes semita quaedam in angustia multa stadiis supra quinquaginta perduravit. Ea siquidem via in abrupto quodam ac penitus invio desinit loco. Exitus autem nusquam apparet praeterquam porta quadam a natura inventa, quae Caspia antiquitus dicitur. Hinc campi sunt equis apti pascendis aquis multis absque arte referti alioquin supini. Ubi Hunnorum gentes ferme omnes habitant usque in paludem Maeotidem pertinentes. Hi enim siquando per portam supranominatam^{xlii} in Persarum seu Romanorum regiones exeunt, perniciousius eunt equis nulla utentes circuitione itineris etiamsi in praerupta

³¹³ Vö. Hess András: *Chronica Hungarorum* 1473, fol. 3r-4r „In Anni domini CCC vicesimo octavo congregati in unum, inter se capitaneis constitutis Bele filio Chele de genere Zemeyn orindo. Keve et Cadicah eiusdem fratribus. Atile Keve et Buda filiis Bendekuz de genere Erd. Occidentales regiones invadere decreverunt. ...Tunc omnes capitanei simul uno animo unoque consilio egressi de Scitia, intrantes tandem Bessos et Cumanos Albos, deinde Susdalos, Ruthenos, terramque Nigrorum Cumanorum intravere, abinde ingressi usque ad Tysciam pervenerunt. ... Tunc Huni Atilam filium Bendekuz consuetudine Romanorum suoer se regem prefecerunt, qui primo unus de capitaneis habebatur. Et ipse Budam fratrem suum de flumine Tyscia usque Don principem constituit ac rectorem, vocarique se faciens regem Hungarorum.”

³¹⁴ Iordanes gót származású történétíró, akinke két műve maradt ránk a *Romana* és a *Getica*. Előbbi a Római Birodalom történetét beszéli el, míg az utóbbi a gótokét tárgyalja.

Vö. Iordanes: *De origine actibusque Getarum* XXXIV. 177–179. „Hunnis quoque auxiliariis Litorio ductante contra Gothos Romanus exercitus movit procinctum, diuque ex utraque parte acies ordinatae cum utriusque fortes et neuter infirmior esset, datis dextris in pristina concordia redierunt, foedusque firmatum ab alterutrum fida pace peracta recessit uterque. Qua pace Attila, Hunnorum omnium dominus et paene totius Scythiae gentium solus in mundo regnator, qui erat famosa inter omnes gentes claritate mirabilis. Ad quem in legatione se missum a Theodosio iunioris Priscus historicus tali voce inter alia refert: ingentia si quidem flumina, id est Tisia Tibisiaque et Dricca transientes venimus in loco illo, ubi dudum Vidigoia Gothorum fortissimus Sarmatum dolo occubuit; indeque non longe ad vicum, in quo rex Attila morabatur, accessimus, vicum inquam ad instar civitatis amplissimae, in quo lignea moenia ex tabulis nitentibus fabricata reperimus, quarum compago ita solidum mentiebatur, ut vix ab intentu possit iunctura tabularum conpraehendi. Videres triclinia ambitu prolixiore distenta porticusque in omni decore dispositas. Area vero curtis ingenti ambitu cingebatur, ut amplitudo ipsa regiam aulam ostenderet. Hae sedes erant Attilae regis barbariae tota tenenti; haec captis civitatibus habitacula praeponebat.” *Getica* 34. 177-179.

³¹⁵ I. Nikephoros (758–828) bizánci író volt, valamint Bizánc pátriarchája tisztségét is betöltötte 806 és 815 között.

³¹⁶ I. (Szent) László magyar király 1077 és 1095 között uralkodott.

³¹⁷ Kaiszareiai Prokopiosz kora középkori bizánci történétíró, aki leginkább a I. Justinianus császár alatti háborúk leírásával szerzett hírnevet.

Mivel Prokopiosz görögül írta munkáit, Lazius viszont latinul idéz tőle, valószínűleg fordítást használhatott, de ez idáig még nem sikerült kiderítenem, hogy melyik szerző Prokopiosz fordítását használhatta.

inciderint loca, praeter quam quinquaginta illa stadia, quae ad montes Hiberos pertinent.

Per alios autem quosdam exitus euntes multo labore veniunt neque eisdem utentes equis. Periodos enim ipsos circumire multos necesse est, ut has partes praeruptas ac praecipites evitent. Quod Alexander Macedo animadvertens munimis ac brevitatis gratia dicitur easdem aedificasse praesidio ibidem relicto. Quod postea cum alii plures tum Aribazutes habuere. Is genere Hunnus Romaeis ac Anastasio principi amicus fuit. Qui postquam in senectutem ultimam pervenit iam iam moriturus Anastasio per legatos se praesidio portisque cessurum promisit, si pecuniam tribuat.^{xliii} Haec ille.

Quae locum natalem Hunnorum sive, ut Ptolemaeus, Hungarorum annales vocant Chunnorum, satis ostendunt ultra Maeotida³¹⁸ fuisse, unde progressi [8r] in Daciam Ripensem sub Theodosio seniore consederunt percusso cum^{xliv} Romanis faedere.³¹⁹ Quo ex loco anno salutis 456^{xlv} Danubio traiecto Pannoniam occupavere Athila duce Romanumque exinde imperatorem vectigalem habuere tributo annuo imposito mille librarum, ut Nicephorus in historia Ecclesiastica est author. Caeterum defuncto post sub Marciano caesare Athila Hunni omnes una cum filiis Athilae ex agro Pannoniae in veteres Daciae Ripensis sedes profligati fuere. Ubi multis postea saeculis Chunni mansere Hungarorum in emigratione in Pannonias et consilio et opere adiutores, quos Chunmanos Hungari sua lingua appellavere et Daciam Ripensem campos Chumanorum^{xlvi}. Quo in loco et praecipue Transilvaniam^{xlvii} versus^{xlviii} huius gentis reliquiae ad nostram memoriam et posteritas quaedam delituit. Nam cum a mansuetudine Christiana alieni latrocinia continua exercebant, multisque excursionibus Hungaros caepissent in Pannoniis adfligere a Salamone primum rege^{xlix} imperante Henrico quarto bello petiti et accisi¹ deinde etiam a Sancto Ladislao et postremo anno salutis 1290 secundo apud^{li} Hungaros Ladislao³²⁰ regnante ad internitionem fere confecti sunt. Leguntur

³¹⁸ Meotiszi mocsarak

³¹⁹ Vö. Hess András: *Chronica Hungarorum* 1473, fol. 2r, 3r-4r „*Dum autem Hunor et Magor Nemroth essent primogeniti, a patre ipsorum in tabernaculis separatim inhabitant. ... Deinde ad patrem redeuntes ab ipso licentia impetrata cum omnibus rebus paludes Meotidas intraverunt moraturi. ... In Anni domini CCC vicesimo octavo congregati in unum, inter se capitaneis constitutis Bele filio Chele de genere Zemeyn orindo. Keve et Cadicah eiusdem fratribus. Atile Keve et Buda filiis Bendekuz de genere Erd. Occidentales regiones invadere decreverunt.Tunc omnes capitanei simul uno animo unoque consilio egressi de Scitia, intrantes tandem Bessos et Cumanos Albos, deinde Susdalos, Ruthenos, terramque Nigrorum Cumanorum intravere, abinde ingressi usque ad Tysciam pervenerunt. ... Tunc Huni Atilam filium Bendekuz consuetudine Romanorum suover se regem prefecerunt, qui primo unus de capitaneis habebatur. Et ipse Budam fratrem suum de flumine Tyscia usque Don principem constituit ac rectorem, vocarique se faciens regem Hungarorum.*”

³²⁰ Itt Lazius időzavarba került, ugyanis II. László magyar király 1131 és 1163 között uralkodott, helyette IV. (Kun) László magyar királyra gondhatott, aki 1272 és 1290 között ült a trónon.

tamen habuisse principes propios^{lii} Giulam quendam^{liii} sub primo Andrea Hungariae rege, Oslam^{liv} Salamone regnante, Ruteskh Salamone a Geysa pulso et Oldamurum secundo Ladislao regni gubernacula tenente circa annum salutis 1290.³²¹ Quorum et ductu auspiciisque Pannoniam non semel depraedati sunt. Sed libet locum ex Iordande adferre, quando et quibus auspiciis pulsi a Gothis Hunni Daciam Ripensem insederint ultra Tibiscum, ubi paucae adhuc huius supersunt gentis reliquiae lingua et moribus ab Hungaris diversi.

[8v] Hernach quoque (ait) iunior Athilae filius cum suis in extremis minoris^{lv} Scythiae sedes delegit. Emnedzar et Uzindur consangvinei eius in Dacia Ripensi Uto et Iscalmus, qui ea potiti sunt, multique Hunnorum passim proruentes tunc se in Romaniam dederunt.³²² Haec Iordanes.

Atque hactenus de campis Chumanorum notissimo regni Hungariae tractu, qui a Tibisci ripa usque ad Transilvaniam extenduntur.

Superest, ut de Hungariae terra, quae in regnum primis temporibus ducatumque divisa erat, disseramus, ducatus in Sirmiensi Pannonia Bubaliaque erat regnum vero^{lvi} per Pannoniam Amantinam, partem Savariae Superiorisque item per Carpathi montis³²³ valles Quadis Moravisque proximas et Ripensis Daciae, quae Danubio adiacet tractum excurrebat in quinquaginta septem comitatus sive diaeceses distinctum, quas^{lvii} sua Hungari lingua spanatus³²⁴ appellant. In quorum singulis praetorium a quo iura petuntur a Romanorum passim municipiorum vestigiis locisque insignioribus denominati ad ripam Danubii erant in Pannoniis,^{lviii} Sirmiensis, Simigensis, Bathiensis, Tolnensis, Colossensis, Belusensis, Vishegradiensis, Strigoniensis, Novogradiensis, Comorensis et Musimensis sive Altenburgensis et Poseniensis, qui et Samurensis.³²⁵ Ex adversa autem ripa in Dacia comitatus

³²¹ Vö. Hess Andreas: *Chronica Hungarorum* 1473, fol. 28r, 35r-v, 39v, 40r „Post haec autem pagani Cuni, a superiori parte Mezes, ruptis indagibus irruerunt in Hungariam totamque provinciam Nyr usque civitatem Byhar crudeliter depredantes ... Quod cum vidisset princeps militiae paganorum nomine Oslu, qui fuit serviens Gyulae ducis Cunorum, sicut erat plurimum inflatus suoerbia. ... Et fugiens [ti. Salamon] adiit ducem Cunorum, qui vocabatur Cutesk, ... Dux autem Cutesk inani spe seductus cum magna multitudine Cunorum invadens Hungariam, deevenit usque in provinciam castrorum Hungh et Borsa. Quo audito rex Ladislaus irruit super eos, et contriti sunt a facie eius, cecideruntque in ore gladii multa milia Cunorum. ... Postea cum anno domini millesimoducentesimoseptuagesimosecundo, Oldamur dux cumaniae congregato exercitu Cumanorum, circa lacum Hood vocatum volens hostiliter regnum invadere Hungarorum, ut suo dominio subiugaret, contra eum rex Ladizkaus ut fortis Iosue pro gente sua, et regno pugnaturus accessit. ... Post in brevi ipse rex [ti. IV. László] anno domini millesimoducentesimoninagesimo feria secunda proxima ante festum Magarete virginis, prope castrorum Kyriszug ab ipsis Cumanis quibus adhererat.”

³²² Vö. Iordanes: *De origine actibusque Getarum* L.265. „Hernac quoque iunior Attilae filius cum suis in extrema minoris Scythiae sedes delegit. Emnetzur et Vltzindur consanguinei eius in Dacia ripense Vto et Hisco Almoque potiti sunt, multique Hunnorum passim proruentes tunc se in Romania dederunt, e quibus nunc usque Sacromontisi et Fossatisii dicuntur.”

³²³ Kárpátok

³²⁴ Itt gondolom az ispánság szót próbálta visszaadni.

³²⁵ Lazius a Magyar Királyság megyéinek felsorolását a Duna melletti vármegyékkel kezdte: Szerém, Somogy, Bács, Tolna, Kalocsa, Visegrád, Esztergom, Nógrád, Komárom, Moson, Pozsony. Ahogy látszik Lazius

sive districtus his nominibus appellabantur incipiendo ab ostio Tibisci Chianadiensis, Themensiensis,^{lix} Bekhesiensi, Bihoriensi, Torontalensi, Bodrogiensi, Zabolcensi, Hevesiensi ad Agriam, Bergensi, Ugociensi et Nitriensi.³²⁶ Porro in Mediterraneis Pannoniae comitatus sive districtus erant his nomenclaturis distincti Valconensis ad Valponem, Baraniensi, ubi Quinque Ecclasiae, Albaensi, Vesprimensi, Zaladiensi versus Styriam Castriferrensi et Semproniensi versus Austriam.³²⁷ In Carpathi denique montis erant iugis Poloniam quidem [9r] versus Zatmariensi, Sariensi, Scepusiensi, Leucoviensi, Orodieni et Toronensi in Moraviae autem limitibus Thranchinensi et Arvensi. In quorum medio Turonensi et Zoliocensi.³²⁸ Atque huius distinctionis Hungariae regni in comitatus meminit Otto Frisingensi³²⁹ libro 1 de rebus gestis a Friderico caesare primo capite XXXI, sed Eginhartus rerum a caesare Carolo primo gestarum in septem circulos Hungarorum tractum in Pannoniis dividit, his verbis

terra quippe Hunnorum ut antiquorum temporum relatores testantur novem circulos, quos Teutonici Haga dicunt, cingebatur, quorum singuli ita strepitibus quernis seu faginis vel abiegnis erant extracti, ut de margine ad marginem 20 pedum spatium tenderetur in latum et totidem subrigeretur in altum civitas autem universa aut durissimis lapidibus aut creta tenacissima repletur. Porro superficies vallorum eorundem integerrimis cespitibus tegerentur. Inter quorum confinia plantabantur arbuscula, quae ut cernere solemus abscissae^{lx} atque proiectae, comas caulium foliorumque proferunt.

több tárgyi tévedést is ejtett. Somogy vármegye Lazius térképén folyó mellett van jelölve, de ez a Sárvíz folyó és nem a Duna. Kalocsa vármegye sem létezett, Kalocsa közigazgatásilag Fejér vármegyéhez tartozott, ugyanakkor, ha az egyházszerkezést nézzük, ott a Kalocsai Érsekség létező közigazgatási egység, ezért elképzelhetőnek tartom, hogy Lazius a vármegyék felsorolásánál a vármegyék és az egyházmegyék között nem tett különbséget. *Beluensis* vármegyét kihagytam a felsorolásból, mert azt nem tudtam egyértelműen azonosítani, meglátásom szerint Pilis megye lehet, de ha Lazius térképét nézem, ott Pilis vármegye *comitatus Pelysenként* van feltüntetve.

³²⁶ Lazius a Tisza partja mentén található megyék felsorolására tért át: Csanád, Temes, Békés, Bihar, Torontál, Bodrog, Szabolcs, Heves, Bereg, Ugocsa, Nyitra. Ahogyan a Duna menti vármegyéknél, úgy ebben a felsorolásban is akadnak tárgyi tévedések. Bodrog vármegye a Duna partján feküdt, feltételezhetően Borsod vármegyére gondolhatott Lazius, és tévesen adhatta meg Bodrogot. Nyitra vármegye Felső-Magyarország nyugati részét, Pozsony vármegye szomszédságában feküdt, de elképzelhetőnek tartott, hogy Lazius a Nyírséget, mint tájegységet akarta volna megyeként megjeleníteni, és annak latinus alakja hasonló Nyitra vármegye (*Nitriensis*) alakjához.

³²⁷ Lazius a Szerémségtől halad a dunántúli vármegyék felé a felsorolásban: Valkó, Baranya, Fejér, Veszprém, Zala, Vas és Sopron.

³²⁸ A megyéket végül a felső-Magyarországiakkal zárta Lazius: Szatmár, Sáros, Szepes, Lőcse, Arad, Torna, Trencsén, Árva, Turóc, Zolyóm. Lazius valamiért Lőcsét külön vármegyeként tüntette fel, illetve Arad vármegyét a Partium helyett Felső-Magyarországra helyezte el.

³²⁹ Freisingi Ottó (1114–1158) latin nyelven író német krónikás, két műve maradt ránk a világ eseményeit elmesélő *Chronikon*, valamint a *Gesta Friderici Imperatoris*, ami I. Frigyes német római császár viselt dolgait beszéli el.

De primo autem circulo usque ad secundum viginti milliaria Teutonica protendebantur. Et inde similiter ad tertium et ita usque ad nonum, quamvis ipsi circuli alius alio multo contractiores essent. Inter hos igitur aggeres ita vici villaeque erant locatae, ut de aliis ad alias vox humana posset audiri. Contra eadem vero aedificia inter inexpugnabiles muros portae non satis latae erant constitutae, per quas latrocinandi gratiam non solum exteriores, sed etiam interiores solebant exire. De circulo quoque ad circulum sic erant possessiones et habitacula undique versum ordinata, ut clangor tubarum inter singula cuiusque rei posset significantius [9v] adverti.³³⁰ Haec ille.

Caeterum exactius paulo Regni Hungariae tractum in Pannoniis Otto Frisingensis dehinc loco de quo supra^{lxi}, qui fuit Eginharto recentior, et sub Friderico primo res gestas adnotavit.

Haec enim provincia eo quod circumquaque silvis et montibus et praecipue Appenino clauditur ex antiquo Pannonia dicta. Intus planicies campi latissima decursu fluminum et amnium conspicua. Nemoribus diversarum ferarum generibus plenis conserta, tam innata amoenitate faciei laeta, quam agrorum fertilitate locuples esse cognoscitur. Et tamquam paradysus dei, vel Aegyptus spectabilis esse videatur. Habet enim pulcherrimum, ut dixi, naturaliter spectaculum, sed ex barbarie gentis maeniorum vel aedium rarum ornatum terminosque non tam montium vel silvarum, quam cursu maximorum fluminum septos. Attingitur ab oriente, ubi Sowa³³¹ famosus fluvius Danubio recipitur Bulgaria, ab occidente Moravia, et orientali Teutonicorum marcha, ad austrum Croatia, Dalmatia, Istria vel Charinthia, ad septentrionem Bohemia, Polonia, Ruthenia. Inter austrum et orientem Romanorum, inter aquilonem et item orientem Pecenarorum et Falonum maximam venationum copiam habente, sed vomere ac rastro pene experte Campania. Crebras vero barbarorum irruptiones

³³⁰ Lazius itt tévesen adta meg forrásaként Freisingi Ottó művét, ugyanis nem tőle, hannem a sankt galleni szerzetestől, Ekkehardtól (980 körül–1060). Vö. Ekkehard: *Chronicon unvirsale* „*Descriptio terrae Hunorum. Terra quippe Hunnorum ut antiquorum temporum relatores testantur, novem circulos, quos Teutonici Haga dicunt, cingebatur, quorum singuli ita stipitibus quernis sive faginis vel abiegnis erant exstructi, ut de margine ad marginem viginti pedum spacium tenderetur in latum et totidem subrigeretur in altum, civitas autem universa aut durissimis lapidibus aut creta tenacissima repleretur, porro superficies vallorum eorundem integerrimis cespitibus tegerentur. Inter quorum confinia plantabantur arbusculae, quae, ut cernere solemus, abscissae atque proiectae, comas caudium foliorumque proferunt. De primo autem circulo usque ad secundum 20 milliaria Teutonica protendebantur. Et inde similiter ad tertium, et ita usque ad nonum, quamvis ipsi circuli alius alio multo contractiores essent. Inter hos igitur aggeres ita vici villaeque erant locatae, ut de aliis ad alias vox humana posset audiri. Contra eadem vero aedificia inter inexpugnabiles muros portae non satis latae erant constitutae, per quas latrocinandi gratiam non solum exteriores, sed etiam interiores solebant exire. De circulo quoque ad circulum sic erant possessiones et habitacula undique versum ordinata, ut clangor tubarum inter singula cuiusque rei posset significantius adverti.*”

³³¹ Száva németül

passa, haud mirum si moribus aut lingua agrestis manet et insulsa. Nam primo quod alibi latius a nobis dictum est Hunnorum, qui iuxta Iordanum ex incubiis et meretricibus orti fuerant direptioni patuit, postmodum Avarorum crudis et immundis carnibus vescentium conculcationi ad ultimum Hungarorum a Schythia egressorum, qui et adhuc eam incolunt relicta est possessioni. Sunt autem praedicti Hungari facie tetri, profundis oculis, statura humiles, moribus et lingua barbari et feroces, ut iure fortuna culpanda vel potius divina patientia sit admiranda. Quae ne dicam hominibus sed talibus hominum monstris tam delectabilem exposcant terram. In hac tamen Graecorum mutantur solertia, quod nullam rem magnam sine crebra et longa consultatione aggrediuntur. [10r] Denique cum vilissima in vicis vel oppidis, ibi ex cannis tantum rara, ex lignis rarissima, ex lapidibus habeantur, habitacula toto aestatis vel autumnii tempore papiliones inhabitant. Ad curiam regis sui singulis ex primoribus sellam secum portantibus conveniunt, ac de suae Reipublicae statu pertractare et discutere non negligunt hiemis algore in domiciliis, qui habent idipsum facientes. At omnes sic principi suo obsequuntur, ut unusquisque ne dicam manifestis illud contradictionibus exasperare, sed et occultis susurris lacerare nefas arbitretur. Hinc est cum praedictum regnum per septuaginta vel amplius divisum sit comitatus de omni iusticia ad fiscum regium, duae lucri partes cedant. Tertia tantum comiti remaneat, nullusque in tam spatioso ambitu rege excepto monetam vel telonium habere audeat. Quod si aliquis ex comitum ordine regem vel in modico offenderit, vel etiam de hoc quandoque non iuste infamatus fuerit, quilibet infimae conditionis lixa a curia misus eum licet satellitibus suis stipatum solus comprehendit, in vinculis ponit, ad diversa tormentorum genera trahit. Nulla sententia a principe, sicut apud nos moris est per pares suos exposcitur. Nulla accusato excusandi licentia datur, sed sola principis voluntas apud omnes pro ratione habetur. Si quando vero exercitum rex ducere voluerit, cuncti sine contradictione, quasi in unum corpus adunantur. Coloni quidem qui in vicis morantur, novem decimum vel etiam septem octavum vel infra, si necesse fuerit, cum suppellectili ad bellum necessaria instruunt, caeteris pro cultura terrae domu relictis. Qui vero de militum ordine sunt, nulla occasione nisi gravissima domi remanere audebunt. At in ipsa regis acie hospites, quorum ibi magna copia est, et qui apud eos principes dicuntur, latus principis ad [10v] muniendum ambiunt. Omnes pene tetri tetris in armis procedunt. Nisi qui iam ab hospitibus, quos nunc solidarios dicimus, educati vel ab eisdem etiam geniti quam

dant non innatam, sed quasi extrinsecus affixam virtutem trahentes principes tamen est, hospites nostros in pugnandi peritia armorumque splendore mutantur et cetera.³³² Haec ille.

Quae Hungarorum mores sedesque et omnem docent in Pannoniis administrationem. Quam provinciam quia serius post Hunnos Avarosque Arnolpho imperante occuparunt circum annum salutis DCCCCLX, operaepretium visum est ostendere originem huius gentis, et unde cuiusque auspiciis occasioneque in Pannoniam pervenerint. De qua aliter Graeci, Latini barbarique historici et ipsi denique gentilicii eius gentis annales sentiunt. Ac Procopius quidem aperte testatur, Hungaros a Iustiniano imperatore contra Cosdroem Persarum regem primum omnium sedibus avitis excitos. Agathius³³³ rursus et ipse Graecus ac receptus author Sandolcho Hungarorum regi Maesias ac Daciam a Leone eius nominis primo imperatore sub

³³² Vö. Otto Frisingensis: *Gesta Friderici imperatoris* I.XXXII. „Haec enim provincia, eo quod circumquaque silvis et montibus et praecipue Appenino clauditur, ex antiquo Pannonia dicta, intus planitiae campi latissima, decursu fluminum et amnum conspicua, nemoribus diversarum ferarum generibus plenis conserta, tam innata amenitate faciei laeta, quam agrorum fertilitate locuples esse cognoscitur, ut tamquam paradysus Dei vel Egyptus spectabilis esse videatur. Habet enim pulcherrimum, ut dixi, naturaliter spectaculum, sed ex barbarae gentis ritu moenium vel aedium rarum ornatum terminosque non tam montium vel silvarum, quam cursu maximorum fluminum septos. Attingitur ab oriente, ubi Sowa famosus fluvius Danubio recipitur, Bulgaria, ab occidente Moravia, et orientali Teutonicorum marchia, ad austrum Croatia, Dalmatia, Histria vel Charinthia, ad septentrionem Boemia, Polonia, Rutenia, inter austrum et orientem Rama, inter aquilonem et item orientem Pecenarorum et Falonum maximam venationum copiam habente, sed vomere, ac rastro pene experte Campania. Crebras vero barbarorum irruptiones passa, haud mirum si moribus aut lingua agrestis manet et insulsa. Nam primo, quod alibi latius a nobis dictum est, Hunnorum, qui iuxta Iordanum ex incubis et meretricibus orti fuerant, direptioni patuit. Postmodum Avarorum crudis et immundis carnibus vescentium conculationi, ad ultimum Ungarorum a Schythia egressorum, qui et adhuc eam incolunt relicta est possessio. Sunt autem praedicti Ungari facie tetri, profundis oculis, statura humiles, moribus et lingua barbari et feroces, ut iure fortuna culpanda, vel potius divina patientia sit admiranda. Quae ne dicam hominibus sed talibus hominum monstris tam delectabilem exposuit terram. In hoc tamen Graecorum imitantur solertiam, quod nullam rem magnam sine crebra et longa consultatione aggrediuntur. Denique cum vilissima in vicis vel oppidis, ibi id est ex cannis tantum, rara ex lignis, rarissima ex lapidibus habeantur habitacula, toto aestatis vel autumnii tempore papiliones inhabitant. Ad curiam regis sui singulis ex primoribus sellam secum portantibus conveniunt, ac de suae Reipublicae statu pertractare, et discutere non negligunt. Hiemis algore in domiciliis qui habent, id ipsum facientes. At omnes sic principi suo obsequuntur, ut unusquisque ne dicam manifestis, illum contradictionibus exasperare, sed et occultis susurris lacerare nefas arbitretur. Hinc est, cum praedictum regnum per LXX vel amplius divisum sit comitatus, de omni iusticia ad fiscum regium duae lucri partes cedant, tertia tantum comiti remaneat, nullusque in tam spaciofo ambitu, rege excepto, monetam vel theloneum habere audeat. Quod si aliquis ex comitum ordine regem vel in modico offenderit vel etiam de hoc quandoque non iuste infamatus fuerit, quilibet infimae condicionis lixa a curia missus eum, licet satellitibus suis stipatum, solus comprehendit, in vinculis ponit, ad diversa tormentorum genera trahit. Nulla sententia a principe, sicut aput nos moris est, per pares suos exposcitur, nulla accusato excusandi licentia datur, sed sola principis voluntas aput omnes pro ratione habetur. Si quando vero exercitum rex ducere voluerit, cuncti sine contradictione quasi in unum corpus adunantur; coloni quidem, qui in vicis morantur, novem decimum, vel etiam septem octavum vel infra, si necesse fuerit, cum subpellectili ad bellum necessaria instruunt, caeteris pro cultura terrae domi relictis. Qui vero de militum ordine sunt, nulla occasione nisi gravissima domi remanere audebunt. At in ipsa regis acie hospites, quorum ibi magna copia est et qui aput eos principes dicuntur, latus principis ad muniendum ambiunt. Omnes pene tetri tetris in armis procedunt, nisi quod iam ab hospitibus, quos nunc solidarios dicimus, educati vel ab eisdem etiam geniti, quandam, non innatam, sed quasi extrinsecus affixam virtutem trahentes, principes tantum et hospites nostros impugnandi peritia armorumque splendore imitantur. Sed de predictae gentis ritu haec dicta sufficiant.”

³³³ Agathius, magyarul Szent Ákos (?–Kr. u. 303) ókeresztény vértanú.

tributo commissas fuisse, propterea qui, is aegregiam pro Romanis operam navasset in profligandis Avaribus, qui duce Zabergano, Chersonesso expugnato, Constantinopolitanae quoque urbis obsidionem moliebatur.³³⁴

Ex reliquis vero qui post ea statim tempora vixerunt Iordandes in Gothica historia supra mare Ponticum (ait) Bulgarum sedes, quos notissimos peccatorum nostrorum mala fecerunt. Hinc iam Hunni quasi fortissimarum gentium faecundissima cespes in bifariam populorum rabiem pullularunt. Nam alii Aulziagiri Aviri nuncupantur, qui tamen sedes habent diversas iuxta Chersonam Aulziagiri, quo Asiae bona avidus mercator importat. Qui aestate campos pervagantur, effusos sedes habentes prout [11r] armentorum invitaverint pabula. Hieme supra mare Ponticum se referentes. Hungari autem hinc sunt noti, quia ab ipsis pellium murinarum venit commercium.³³⁵ Haec Iordandes.

Varnefridus autem cognomento Diaconus³³⁶ a longobardis tum Pannoniam inhabitantibus contra Gepidas, qui Daciam tenebant, evocatos in auxilium Hungaros testatur. Atque is

³³⁴ Vö. Agathius lib. 5 „Hunni quondam circa lacum Maeotidem loca incoluere in arcturorum potius versi, ut barbarorum et caetera nationes, quae uod infra Imeum montem Asiam insident; hi omnes et Scythae et Hunni vocitabantur, seorsum tamen et per generationes, nam partim Cottigori appellantur, partim Ultizuri, partim Burgundi, partim alias utcumque patrium illis est gentibus et consuetum denominari. Hi itaque Hunni longo post tempore in Europam subito raiecerunt, certo uti fert fama et in vero tunc primum his duce facto, sint aliena quadam usi fortuna et lacus aquae in pontum Euxinum deferuntur... Sed Ultzuri Burgundique ad Leonis usue tempora Romanorum imperatoris celebres extitere, et robore praestare sunt visi. Nos vero huius aetatis homines nukkam istorum habemus cognitionem, nec habituri in posteris sumus, sive quia prorsus obsolvere et nuspiam sunt, sive uia suis exciti sedibus, alio sunt et quam procul abducti. Eo itaque anno quo psetilentissimum morbum Bizantium diximus invasisse, Hunnorum reliquiae salutabantur, erantque adhuc celebritate et nomine clarissimo. Descendentes itaque Hunni ad Notum ventum haud longe ab Histri fluminis ripis pro eorum arbitrio considebant. Tunc igitur hyeme iam ineunte, huius fluminis aquae, ut alias semper nimio prae algore magnam in profunditatem concretae obstrictaeque obduruerant, adeo ut perviae tam viris essent quam equis iam redditae. Zabergan igitur Cotriguorum Hunnorum praefectus magna cum hominum equorum multitudine dum per constrictos fluminis vortices nil secus ac terra iter haberet facillime in Romanae ditionis loca pertransit nimirum, quae deserta iam essent, et prodeunti sibi nihil impedimento fuisset. Quo factum est ut quam primum Moesiam Scythiamque transgressus, in Traciam demum pervenit, quo ubi est ventum, exercitus partem in Graeciam ut de improvise sine custodiis loca excurreret et popularetur dimisit. Et alias deinceps manus in Cheronasum Traciae. His itaque vanis consiliis concitatus, in Cheronasum tantum exercitus misit, quantum ad is negotii satis fore existimabat. Ipse vero cum equitum milibus septem recta ire Constantinopolim pergit, agros depopulando, temptandoque proxima quaeque castella, ita ut passim omnia perturbaret. ... Siquidem Sandichlus quidam et Hunnus suae gentis praefectus erat, ut benivolentissimus, ita et foedere Romanis iunctus. Hunc nimirum Romanus imperator colebat, benevolentiaque honore prosequabatur, et multis simul muneribus condonabat...”

³³⁵ Vö. Iordanes: *De origine actibusque Getarum* V.37. „Ultra quos distendunt supra mare Ponticum Bulgarum sedes, quos notissimos peccatorum nostrorum mala fecerunt. Hinc iam Hunni quasi fortissimarum gentium fecundissima cespes bifariam populorum rabiem pullularunt. Nam alii Altziagiri, alii Saviri nuncupantur, qui tamen sedes habent divisas: iuxta Chersonam Altziagiri, quo Asiae bona avidus mercator importat, qui aestate campos pervagant effusas sedes, prout armentorum invitaverint pabula, hieme supra mare Ponticum se referentes. Hunuguri autem hinc sunt noti, quia ab ipsis pellium murinarum venit commercium: quos tantorum virorum formidavit audacia.”

³³⁶ Paulus Diaconus vagy Paulus Warnefridus longobárd származású szerzetes, aki megírta a longobárdok történetét (*Historia Langobardum*), valamint *Historia Romana* című művében Eutropius munkáját folytatta 533-ig vezetve az események elbeszélését.

nominatim adserit, Gepidarum patriam hoc est Daciam ab Avaribus fuisse occupatam, sed cum is locus non nimium faciat ad praesentis^{lxii} instituti rationem, verba Diaconi subiiciam.

Obiit interea (inquit) Thurisundus rex Gepidanorum^{lxiii}, cui successit Chunimundus in regno, qui vindicare veteres Gepidanorum iniurias cupiens, rupto cum Longobardis foedere bellum potius quam pacem elegit. Albuyn vero cum Avaribus, qui primum Hunni postea de regis proprii nomine Avars appellati sunt, foedus perpetuum iniit. Dehinc ad praeparatum cum Gepidis bellum profectus est. Qui cum adversus eum e diverso properarent, Avars, ut cum Alb[u]yn statuerant, eorum patriam invaserunt. Tristis ad Chunimundum nuncius veniens invasisse Avars eius terminos edicit. Qui prostratus animo et utrisque in angustiis positus hortatur tamen suos primum cum Longobardis configere, quos, si superare valerent, denum Hunnorum exercitum e patria pellerent. Comittitur ergo proelium, pugnatur totis viribus. Longobardi victores effecti sunt tanta in Gepidas ira desaevientes, ut eos ad internitionem delerent. Atque ex eorum copiosa multitudine vix nuncius superesset. In eo proelio Albuyn Chunimundum occidit, caputque illius sublatum, ad bibendum ex eo poculum fecit, quod genus poculi apud eos Schala dicitur, lingua vero latina patera vocatur. Cuius filiam nomine Rosemundam cum magna simul multitudine diversi sexus et [11v] aetatis duxit captivam, quam, quia Clotschuynda obierat, in suam (ut post patuit) perniciem duxit uxorem. Tunc Longobardi tantam adepti sunt praedam, ut iam ad amplissimas pervenerint divitias, Gepidarum vero ita genus est diminutum, ut ex illo iam tempore ultra non habuerint regem, sed universi, qui superesse bello poterant, aut Longobardis subiecti sunt, aut usque hodie Hunnis eorum patriam possidentibus duro imperio subiecti gemunt.³³⁷ Haec Diaconus.

³³⁷ Vö. Paulus Diaconus: *De origine et gestis regum Langobardum libri VI* 1514, fol. V „Obiit autem Thurisundus rex Gepidanorum, cui successit Chunimundus in regno, qui vindicare veteres Gepidarum iniurias cupiens, rupto cum Longobardis a patre icto foedere bellum potius quam pacem elegit. Alboinus vero cum Avaribus, qui primum Hunni postea a regis nomine Avars appellati sunt: foedus perpetuum iniit. Dehinc ad praeparatum a Gepidis bellum profectus est. Qui cum adversus eum e diverso praeperarentur, Avars, ut cum Aloiyno statuerant, eorum patriam invasere. Tristis ad Chunimundum nuncius veniens invasisse Avars eius terminos dicit. Qui prostratus animo et tristisque in angustiis positus hortatur tamen suos primum cum Longobardis configere, quos, si superare valerent denum Hunnorum exercitum e patria pellerent. Comittuntur ergo proelium, pugnatumque est totis utrinque viribus. Longobardi victores evadunt tanta in Gepidas ira saevientes, ut eos ad internitionem delerent. Atque ex copiosa multitudine vix nuncius superesset. In eo proelio Alboinus Chunimundum occidit, caputque illius auferens, ad bibendum ex eo poculum fecit, quod poculi genus apud eos Schala dicitur, lingua vero latina patera vocatur. Cuius filiam nomine Rosimundam cum magna diversi sexus et aetatis multitudine captivam abduxit. Quam quia Chlodsuinda tum obierat in suam (ut postmodum patuit perniciem duxit uxorem. Tunc Longobardi tantam adepti sunt praedam, ut iam ad amplissimas pervenerint divitias, Gepidarum vero ita genus est immunitum,

Addit^{lxiv} Vitikhindus,³³⁸ qui sub Ottonibus scripsit.

Dalmatae vero impetum illius ferre non valentes conduxerunt adversum eum. Avars, quos modo Hungaros vocamus, gentem belli asperrimam, Avars autem (ut quidam putant) reliquiae erant Hunnorum, Hunni egressi sunt de Gothis. Gothi autem de insula (ut Iordanus vocat) Scandzia egressi sunt.³³⁹

Et latius de Hungarorum³⁴⁰ origine fabulosa quaedam recenset, quemadmodum veneficium quarumdam de sua gente mulierum Fylimar Gothorum^{lxv} rex vindicare, constituens ad supplicium earum non paucas postulaverit. Quae cum cumulatissimas in haeremo poenas exsolvent, a demonibus per deserta vagantibus incestabantur. Quo daemonum compressu feris similes homines partu aediderint. Qui longo postea temporis intervallo duce cervo viam monstrante glacie obductam paludem Maeotidem transgressi caepere in proximas provincias,

u[t] ex illo iam tempore ultra non habuerint regem, Sed universi, qui bello superstites esse poterant, a Longobardis subiecti sunt, ut usque in hodiernum diem Hunis eorum patriam possidentibus gemant."

³³⁸ Widukind szász bencés szerzetes, aki megírta a szászok történetét (*Res gestae Saxonicae libri tres*), korai történetük mellett leginkább I. Henrik német király (919–936) és I. Ottó német-római császár (962–973) uralkodásának eseményit tárgyalja.

³³⁹ Vö. Widukind: *Res Gestae Saxonicae libri tres*, 1532, 9-10. „*Dalmatae vero impetiam adversus Dalmatiam, contra quos diu ipse militavit. Dalmatae vero impetum illius ferre non valentes, conduxerunt adversum eum Avars, quos modo Ungaros vocamus, gentem belli asperrimam. Avars autem ut quidam putant, reliquiae erant Hunorum: Huni egressi sunt de Gothis, Gothi aut de insula, ut Iordanus narrat, nomine Sulza, egressi sunt. A proprio autem duce, nomine Gotho Gothi appellati sunt. Coram quo quum quaedam mulieres in exercitu suo rerum veneficarum arguerentur, requisitae sunt, et inventae culpabiles. Quarum quum esset multitudo, a merita quidem poena abstinuit, ab exercitu tamen omnes eiecit. Eiectae autem sylvam proximam petierunt: quae quuum mari cingerentur, et Maeotidis paludibus, inde exeundi aditus non patebat. Praegnantem autem iam quaedam ex illis, ibidem partum ediderunt, a quibus quum alii atque alii nascerentur, facta est gens valida: ferarumque more viventes, inculti et indomiti, facti sunt venatores acerrimi. ... Pannoniam postremo inhabitare coeperunt."*

³⁴⁰ Iordanes a hunokról állítja azt, hogy démonok és boszorkányok leszármazottai, Lazius egyébként a *Descripito Daciae*ben ezt az idézetet helyesen veszi át, ott hunok és nem magyarok szerepelnek

Vö. Iordanes: *De origine actibusque Getarum* XXIV.121–125. „*Post autem non longi temporis intervallo, ut refert Orosius, Hunnorum gens omni ferocitate atrocior exarsit in Gothos. Nam hos, ut refert antiquitas, ita extitisse conperimus. Filimer rex Gothorum et Gadarici magni filius qui post egressu Scandzae insulae iam quinto loco tenens principatum Getarum, qui et terras Scythicas cum sua gente introisse superius a nobis dictum est, repperit in populo suo quasdam magas mulieres, quas patrio sermone Haliurunnas is ipse cognominat, easque habens suspectas de medio sui proturbat longeque ab exercitu suo fugatas in solitudinem coegit errare. Quas spiritus immundi per herimum vagantes dum vidissent et eorum complexibus in coitu miscuissent, genus hoc ferocissimum ediderunt, quae fuit primum inter paludes, minutum tetrum atque exile quasi hominum genus nec alia voce notum nisi quod humani sermonis imaginem adsignabat. Tali igitur Hunni stirpe creati Gothorum finibus advenerunt. Quorum natio saeva, ut Priscus istoricus refert, Meotida palude ulteriore ripa insidens, venationi tantum nec alio labore experta, nisi quod, postquam crevisset in populis, fraudibus et rapinis vicinarum gentium quiete conturbans. Huius ergo gentis, ut adsolet, venatores, dum in interioris Meotidae ripam venationes inquirerent, animadvertunt, quomodo ex inproviso cerva se illis optulit ingressaque paludem nunc progrediens nunc subsistens index viae se tribuit. Quam secuti venatores paludem Meotidam, quem inpervium ut pelagus aestimant, pedibus transierunt. Mox quoque Scythica terra ignotis apparuit, cerva disparuit. Quod, credo, spiritus illi, unde progeniem trahunt, ad Scytharum invidia id egerunt. Illi vero, qui praeter Meotidam alium mundum esse paenitus ignorabant, admiratione ducti terrae Scythicae et, ut sunt sollertes, iter illud nullae ante aetati notissimum divinitus sibi ostensum rati, ad suos redeunt, rei gestum edocent, Scythiam laudant persuasaque gente sua via, qua cerva indice dedicerant, ad Scythiam properant, et quantoscumque prius in ingressu Scytharum habuerunt, litavere victoriae, reliquos perdomitos subegerunt."*

Daciam scilicet Pannoniasque inundaret. In quibus in hanc usque aetatem quamquam atritis rebus potiuntur a Thurcis, ad internitionem fere confecti cum recentibus quondam viribus Germaniam Italiamque non semel Henrici ac Ottonis horum nominum primorum augustorum saeculo duce Chagano fuissent depopulati, quod pluribus locis Liuprandus et Varnefridus Lombardicarum rerum authores demonstrant. Porro de eius gentis in Pannonias ingressu ducibus Almo³⁴¹ et Arpado³⁴² in tertio libro, cum gentium tractabimus^{lxvi} emigrationem, disseremus.

[12r] Cap. III De Gepidia³⁴³ sive Gepidarum tractu in regno Hungariae

Gepidas quondam rerum non solum in Daciis potitas fuisse, ubi saepe huius nationes et Procopius et Iordnandes meminere verum etiam in Carpatho monte, et proxime Longobardis habitasse Paulus Diaconus est author. Ac Longobardos in Pannonia Superiori tenuisse ex eodem liquet, quae Arrabone fluvio finiebatur. Quare via ascendente ab Arrabone et Bregetionis³⁴⁴ ruderibus hanc habuisse nationem sedem ad Vagum videlicet fluvium verisimile est. Ubi in hanc usque diem ingens terrae tractus et faecundus superest, quem corrupte Hungari Cepusiam dicunt forte, uti est magna et conformitas et similitudo inter litteras C et G, Gepusiam³⁴⁵ latinius dicerent. Quam Germani nos Hungaros imitantes syncopem^{lxvii} Cipisium appellamus patriam Ferdinandi Romanorum Hungariaeque regis trophaeis illustrem, sed placet rem ordine deducere. Primum enim omnium Gepidas (quos Gothorum socios atque eadem ex Scandinavia insula egressos Iordnandes pingit³⁴⁶) in Daciis habuisse sedes Zenonis, Anastasii atque Iustiniani caesarum saeculo^{lxviii} Procopius ostendit libro tertio, Gepidos circa Singidium agros accepisse eosdemque sua etiam non aetate tenuisse adseverat.

Sic Iordnandes cum Daciam depingeret.

Corillus rex Gottorum (inquit) in regnum conscendit, et per quadraginta annos in Dacia suis gentibus imperavit, Daciam dico antiquam, quam nunc Gepidarum populi possidere noscuntur. Quae patria in conspectu Maesiae sita trans Danubium corona montium cingitur, duos tantum habens accessus, unum per

³⁴¹ Álmos vezér (9. sz. közepe–895?)

³⁴² Árpád vezér (895–907)

³⁴³ A Gepida Királyság határai északon és keleten a Kárpátok voltak, nyugaton a Duna, délen az Al-Duna vonaláig húzódtak a határok, a Dráva-Száva közének keleti részét is uralmuk alá hajtották.

³⁴⁴ Szőny

³⁴⁵ Szepesség

³⁴⁶ Vö. Iordanes: *De origine actibusque Getarum* XVII.94. „*Memnisse debes me in initio de Scandzae insulae gremio Gothos dixisse egressos cum Berich rege suo, tribus tantum navibus vectos ad ripam Oceani ceterioris, id est Gothiscandza.*”

Bontas, alterum per Thabas. Hanc Gothiam, quam Daciam appellavere maiores, quae nunc, ut diximus, Gepidia dicitur, tunc ab oriente Aroxolani, ab occasu Tamasites, a septentrione Sarmatae et Bastarnae, [12v] a meridie Danubii fluenta terminant. Et rursus cum Geberich Gottorum regis in Daciam postea ingressum recenseret. Nam is Hilderich patre natus avo Ovida, proavo Cuivida gloriam gentis suae factis illustribus exequavit. Primitias regni sui mox in Vandalica gente extendere cupiens contra Wisumar eorum regem, qui Asdingorum stirpe, qui inter eas emminet, genusque indicat bellicosissimum Deuxippo historico referente, qui eos ab Oceano ad nostrum limitem vix in anni spatio pervenisse testatur, praenimia terrarum immensitate quo tempore erant in eo loco manentes, ubi nunc Gepidae sedent iuxta flumina Marisia, Miliare, Cilfil et Chrisia.³⁴⁷ Haec ille.

Quae omnia ostendunt primas Gepidarum in ea provincia, quae nunc Transilvania dicitur, habitasse,^{lxix} ubi Athilae Hunnisque vectigales, ut apparet mox eius obitum regis, sese in libertatem adseruere auspicio regis horum Ardarici, qui una cum Gothorum regibus Widimiro, Walamiro et Theodemyro in filios Athilae conspiraverat^{lxx}, iisque pulsus Daciam Ripensem Gepidae insedere et Pannonias Gothi. Id quod hisce demonstrat Iordnandes verbis cum in extrema redactas Hunnorum res mortuo Athila recensisset Gothorumque et Gepidarum de Athilae filiis relatam victoriam exaggerasset.

Cessere itaque Hunni (ait) quibus cedere putabatur universitas adeo dissidium pernicioza res est, ut divisi corruerint, qui adunati viribus territabant. Haec causa Ardarici regis Gepidarum faelix adfuit diversis nationibus, qui Hunnorum regimini inviti famulabantur, eorumque diu maestissimos animos ad hilaritatem libertatis votivam erexit. Venientesque multi per legatos suos ad solum Romanorum et a principe tunc Martiano gratissime suscepti distributas sedes, quas incolerent acceperunt. Nam Gepidae, Hunnorum sibi [13r] sedes viribus

³⁴⁷ vö. Iordanes: *De origine actibusque Getarum* XII.73–74. „Decedente vero Dicineo pene pari veneratione habuerunt Comosicum, quia nec inpar erat sollertiae. Hic etenim et rex illis et pontifex ob suam peritiam habebatur et in summa iustitia populos iudicabat. Et hoc rebus excedente humanis Coryllus rex Gothorum in regno conscendit et per quadraginta annos in Dacia suis gentibus imperavit. Daciam dico antiquam, quam nunc Gepidarum populi possidere noscuntur. Quae patria in conspectu Moesiae sita trans Danubium corona montium cingitur, duos tantum habens accessus, unum per Boutas, alterum per Tapas. Haec Gotia, quam Daciam appellavere maiores, quae nunc, ut diximus, Gepidia dicitur, tunc ab oriente Aroxolani, ab occasu Iazyges, a septentrione Sarmatae et Bastarnae, a meridiae annis Danubii terminabant.”

Iordanes: *De origine actibusque Getarum* XXII. 113 „Nam hic Hilderith patre natus, avo Ovida, proavo Nidada, gloriam generis sui factis illustribus exaequavit. Primitias regni sui mox in Vandalica gente extendere cupiens contra Visimar eorum rege qui Asdingorum stirpe, quod inter eos eminet genusque indicat bellicosissimum, Deuxippo storico referente, qui eos ab Oceano ad nostrum limitem vix in anni spatio pervenisse testatur prae nimia terrarum immensitate. Quo tempore erant in eo loco manentes, ubi nunc Gepidas sedent, iuxta flumina Marisia, Miliare et Gilpil et Grisia, qui omnes supra dictos excedet.”

vindicantes totius Daciae finibus veluti victores potiti nil aliud a Romano imperio nisi pacem et annua solennia, ut strenuissimi viri amica pactione postulavere. Quod et libens tunc annuit imperator, et usque nunc consuetum donum est. Nam gens ipsa a Romano suscipiet principe, Gothi vero cernentes Gepidas Hunnorum sibi sedes defendere Hunnorumque populos suas antiquas^{lxxi} sedes occupare maluerunt a Romano regno, terras pererresque^{lxxii} cum discrimine suo invadere alienas accipientes Pannoniam.³⁴⁸ Haec ille.

Quibus verbis liquet, et non solum aut Daciae Ripensis aut Mediterraneae, ubi hodie Transilvania et campi Cumanorum siti, cernitur possessores tum Gepidas factos, sed Carpathi quoque montis, in quo Iaziges Metanastas Ptolaemeus collocat et Daciis adnumerat. Et Plinius libro 4. capite 12. his delineat verbis

superiora autem inter Danubium et Herennum saltum usque ad Pannonica hiberna Carnuncii Germanorumque ibi confinium compos et plane Iaziges Sarmatae montes et saltus pulsi ab his Daci ad Parthiscum amnem.³⁴⁹ Haec ille.

Ex quibus tria colligimus Carnuntios a Danubio Pannonicarumque legionum hibernis usque ad Herennum saltum tenuisse in superiori loco et ubi confinia Germaniae. Herennum sane saltum omnes geographi a fontibus Danubii in ulteriore ripa usque in Sarmatiam extendunt. Et^{lxxiii} Schwartzvaldum,³⁵⁰ Virtenbergiam³⁵¹ eamque silvam per Risam, Nariscasque propagatur et Manhartium Austriae^{lxxiv} (quae et vetus nomen exprimit, denique nemora ista, quae e Moravia³⁵² ducunt in partem Hungariae ulteriorem Hercyniae veteris fuisse propagines inter quae Carnuntiorum et adhuc hodie vestigia memoriamque [13v] Ceruminus^{lxxv} valles videlicet Chremnizenses mineris auri argentique faecundas, quos enim Charnuntios Plinius

³⁴⁸ Vö. Iordanes: *De origine actibusque Getarum* L. 263-264. „Cesserunt itaque Hunni, quibus cedere putabatur universitas. Adeo discidium pernicioza res est, ut divisi corruerent, qui adunatis viribus territabant. Haec causa Ardarici regis Gepidarum felix affuit diversis nationibus, qui Hunnorum regimini inviti famulabantur, eorumque diu maestissimos animos ad helaritatem libertatis votivam erexit; venientesque multi per legatos suos ad solum Romanum et a principe tunc Marciano gratissime suscepti distributas sedes, quas incolerent, acceperunt.

Nam Gepidi Hunnorum sibi sedes viribus vindicantes totius Daciae fines velut victores potiti nihil aliud a Romano imperio, nisi pacem et annua sollempnia, ut strenui viri, amica pactione postulaverunt. Quod et libens tunc annuit imperator et usque nunc consuetum donum gens ipsa a Romano suscipit principe. Gothi vero cernentes Gepidas Hunnorum sedes sibi defendere Hunnorumque populum suis antiquis sedibus occupare, maluerunt a Romano regno terras petere quam cum discrimine suo invadere alienas, accipientesque Pannoniam; quae in longo porrecta planitiae habet ab oriente Moesiam superiorem, a meridie Dalmatiam, ab occasu Noricum, a septentrione Danubium. Ornata patria civitatibus plurimis, quarum prima Syrmis, extrema Vindomina.”

³⁴⁹ Vö. Plinius: *Naturalis Historia* IV.80 „superiora autem inter Danuvium et Hercynium saltum usque ad Pannonica hiberna Carnunti Germanorumque ibi confinium, campos et plana Iazyges Sarmatae, montes vero et saltus pulsi ab iis Daci ad Pathissum amnem.”

³⁵⁰ Fekete-erdő

³⁵¹ Wittenberg (Németország)

³⁵² Morvaország, történelmi régió a mai Csehország déli részén.

hoc loco appellant eundem tractum describens Iordanes Gramos et Chrynnos vocat. Unde Granus fluvius³⁵³ etiamnum superest, qui inde defluens ad Strigionium³⁵⁴ Danubio miscetur. Sane Chremizenses valles³⁵⁵ Cepusium hodie excipit, quod Gepidiam fuisse dictam contendimus, in cuius vicinia adhuc Vistula oritur haud procul a Sarusio³⁵⁶, et Cassovia^{lxxvi},³⁵⁷ Cepusii metropolibus. Quare si Dacos pulsos a Iazigibus, ut hic Plinius testatur, verum est, Daciam fuisse ad^{lxxvii} confinia Germanorum, in quae Carnunciis fatendum erit. Quia enim occupatam eam terram dicit usque ad Parthiscum³⁵⁸ fluvium^{lxxviii}, quem Tibiscum esse sequenti libro ostendemus.³⁵⁹

Iam videamus, quibus limitibus Iaziges suos Ptolemaeus comprehendat, qui libro III.

Iaziges (ait), qui Metanastae appellantur, limites habent a septentrione partem Sarmatiae, quae in Europa exposita est, ab austrinis Sarmatiae³⁶⁰ montibus usque ad Carpathem montem, ab occasu et meridie terminatur exposita Germaniae parte a Sarmatiae montibus usque ad Danubii flexum ad Carpaten montem et hinc Danubii parte usque ad discessum Tibisci, et quid clarius dici poterat, quam Iaziges habuisse sedes a Flexo³⁶¹ Danubii (quem prope Presburgum³⁶² fuisse secundo huius operis libro ostendemus in capite de Flexo) usque ad confinia Germanorum, quae Vistulam distinxisse fluvium constat, qui et hodie in Cepusio oritur et depravatae Weyxla³⁶³ appellatur. Porro eodem in capite de Metanastis Ptolemaeus, ne aliquis Daciae partem sedes fuisse Iazigum addubitet, subiicit.³⁶⁴

Porro Daciae maxime septentrionalia habitant incipientes ab occasu Anarti et Teurisci et Cistoboci, sub his autem Predanensii et Ratacensii et Cacoensii, sub his quoque Biephi, Buredensii et Cotensii, sane in septentrione Daciae eius partis, [14r] quam Gepidiam a

³⁵³ Garam folyó

³⁵⁴ Esztergom

³⁵⁵ A Selmeci völgy Selmecnánya és vidékének hegyvonulatának az egyik völgye.

³⁵⁶ Talán Nagysáros (Velký Šariš, Szlovákia) települését takarja Sarusius megjelölés.

³⁵⁷ Kassa

³⁵⁸ Tisza folyó

³⁵⁹ Lásd: *Archeologia* lib. II. cap. XV. De Partischo et Buredensio

³⁶⁰ Nyugati-Kárpátok

³⁶¹ Mosonmagyaróvár

³⁶² Pozsony (Bratislava, Szlovákia). Itt a németes alakból (Presburg) képzti a latinus alakot Lazius.

³⁶³ Visztula folyó

³⁶⁴ Vö. Ptolemaeus: *Geographia* 1552, 44. „Iaziges Metanastae terminantur a septentrionibus parte Sarmatiae in Europa explicata. Ab austro vero Sarmaticis montibus, usque ad Carpathem montem. Ab occasu autem et meridie, dicta Germaniae parte, quae est a Sarmaticis montibus usque ad flexum Danubii, qui iuxta Carpim est, et hinc Danubii fluminis parte, usque ad Tibisci, amnis divertigium, qui ad septentriones fertur, cuius divertigii situs habet gradus 46, 44 15.”

Phlexum[!] Pannonia Superioris városainak a felsorolásánál kerül elő Ptolemaiosznál, Metanasta Jazigok városát illetően az alábbi felsorolással találkozhatunk: Uscenum, Gormanum, Abrieta, trissum, Parca, Canadum, Pessium, Partiscum.

Gepidum immigratione et postea corrupte ab Hungaris Chepusium appellatum dicimus, eorum adhuc populorum nominum quaedam vestigia apparent in municipiis locisque Pribitio, Ardua^{lxxxix} et Bogo³⁶⁵ fluvio^{lxxx} hi alludere videntur ad Praedanesios, Anartos et Castobocos et cetera.

Haec igitur, quamquam se ita habeant, ostendantque veteres Gepidarum in Cepusiensi agro sedes aliquando fuisse, clarius hac tamen ex Procopio videntur elici posse, qui Iustiniani caesaris res adnotans libro tertio sic scribit.

Gepides insuper Sirmium urbem et Dalmatiae alias civitates maiorem in partem praeoccupantes tenebant, quas imperator proxime a tot his receperat, et Romanos, quos ibi comprehendunt, captivos abducunt, progrediendoque semper Romanum populabantur imperium. Eaque de causa nulla his de caetero Iustinianus stipendia persolvebat, quae antehac a Romanis accipere consueverant, Longobardos interim imperator Norico urbe et in Pannonia nonnullis praesidiis et aliis locis plerisque cum ingenti pecunia donat. Qua ex re Longobardi exciti omnes a propriis sedibus abeuntes supra Histrum flumen non procul a Gepidum natione considunt.

Subscribit Procopio Iordanes.

Haec, inquam, patria idest Scythia, longe se tendens lateque aperiens, habet ab oriente Seres, in ipso sui principio ad litus Caspii maris convenientes ab occidente Germanos et fluvium Vistulam. Et subdit, in qua Schytia prima ab occidente gens sedet Gepidarum, quae magnis opinatisque ambitur fluminibus, nam Tisianus per aquilonem eius chorumque discessit, ab africo vero magnus ipse Danubius ab Euro fluvio Tausis secatur, qui rapidus ac verticosus in Istri fluente furens devolvitur, interque ille Dacia et ad coronae speciem arduis alpebus emunita.³⁶⁶

Haec ille.^{lxxxix}

³⁶⁵ Bug folyó

³⁶⁶ Vö. Iordanes: *De origine actibusque Getarum* V. 31-36. „Haec, inquam, patria, id est Scythia, longe se tendens lateque aperiens, habet ab oriente Seres, in ipso sui principio litus Caspii maris commanentes; ab occidente Germanos et flumen Vistulae; ab arctu, id est septentrionali, circumdatur oceano, a meridie Persida, Albania, Hiberia, Ponto atque extremo alveo Istri, qui dicitur Danubius ab ostia sua usque ad fontem. In eo vero latere, qua Ponticum litus attingit, oppidis haut obscuris involvitur, Boristhenide, Olbia, Callipolida, Chersona, Theodosia, Careon, Myrmicion et Trapezunta, quas indomiti Scytharum nationes Grecis permiserunt condere, sibimet commercia prestaturos. In cuius Scythiae medium est locus, qui Asiam Europamque ab alterutro dividit, Riphei scilicet montes, qui Thanain vastissimum fundunt intransitum Meotida cuius paludis circuitus passuum mil. cxliiii, nusquam octo ulnis altius subsidentis. In qua Scythia prima ab occidente gens residet Gepidarum, quae magnis opinatisque ambitur fluminibus. Nam Tisia per aquilonem eius chorumque discurrit; ab africo vero magnus ipse Danubius, ab eoo Flutausis secatur, qui rapidus ac verticosus in Istri fluente furens devolvitur. Introrsus illis Dacia est, ad coronae speciem arduis Alpebus emunita, iuxta quorum sinistrum latus, qui in aquilone vergit, ab ortu Vistulae fluminis per immensa spatia Venetharum natio populosa consedit, quorum nomina licet nunc per varias familias et loca mutantur, principaliter tamen Sclaveni et Antes nominantur. Sclaveni a civitate Novietunense et laco qui appellatur Mursiano usque ad

Qui luce clarius ostendunt Gepidum tum fuisse sedes supra Danubium, qua videlicet a Posonio³⁶⁷ Tyrnaviam³⁶⁸ et inde latius in Cepusium via instituitur. Id quod ex hac insuper Pauli Diaconi historia animadvertitur.

Obiit interea (inquit) Turisinundus rex Gepidanorum, cui successit Chunimundus in regno. Qui vindicare veteres Gepidanorum iniurias cupiens rupto cum Longobardis^{lxxxii} foedere bellum potius quam pacem elegit. Albuyn vero cum Avaribus, qui primum [14v] Hunni postea de regis proprii nomine Avars appellati sunt, foedus perpetuum iniit. Dehinc ad praeparatum cum Gepidis bellum profectus est. Qui cum adversus eum e diverso properarent, Avars, ut cum Albuyn statuerant eorum patriam invaserunt.³⁶⁹

Ex quibus rebus apparet Iustiniani saeculo Gepidas proxime Longobardis habitasse, quos tenuisse in Pannonia Superiore certum est. At quando pulsus Gepidae ex tractu fuerint, et a quibus idem author ostendit. Eadem in historia

tristis (inquit) ad Chunimundum nuncius veniens invasisse Avars eius terminos edicit. Qui prostratus animo et utrisque in angustiis positus hortatur tamen suos primum cum Longobardis confluere.

Quos, si superare valerent, demum Hunnorum exercitum e patria pellerent. Committitur ergo, proelium pugnatum est totis viribus, Longobardi victores effecti sunt, tanta in Gepidas ira desaevientes, ut eos ad internitionem usque delerent. Atque ex eorum copiosa multitudine vix nuncius superesset. In eo proelio Albuyn Chunimundum occidit, caputque illius sublatum ad bibendum, ex eo poculum fecit, quod genus poculi apud eos Schala dicitur, lingua vero latina patera vocatur. Cuius filiam nomine Rosemundam cum magna simul multitudine diversi sexus et aetatis duxit captivam. Quam quia Clotschnynda obierat in suam ut post patuit perniciem duxit uxorem. Tunc Longobardi tantam adepti sunt

Danastrum et in boream Viscla tenus commorantur: hi paludes silvasque pro civitatibus habent. Antes vero, qui sunt eorum fortissimi, qua Ponticum mare curvatur, a Danaastro extenduntur usque ad Danaprum, quae flumina multis mansionibus ab invicem absunt. Ad litus autem Oceani, ubi tribus faucibus fluenta Vistulae fluminis ebibuntur, Vidivarii resident, ex diversis nationibus adgregati; post quos ripam Oceani item Aesti tenent, pacatum hominum genus omnino. Quibus in austrum adsidet gens Acatzirorum fortissima, frugum ignara, quae pecoribus et venationibus victitat."

³⁶⁷ Pozsony (Bratislava, Szlovákia)

³⁶⁸ Nagyszombat (Trnava, Szlovákia)

³⁶⁹ Vö. Paulus Diaconus: *Historiae longobardum* I.27. „Obiit interea Turisindus rex Gepidorum; cui successit Chunimundus in regno. Qui vindicare veteres Gepidorum iniurias cupiens, inrupto cum Langobardis foedere, bellum potius quam pacem elegit. Alboin vero cum Avaribus, qui primum Hunni, postea de regis proprii nomine Avars appellati sunt, foedus perpetuum iniit. Dehinc ad praeparatum a Gepidis bellum profectus est. Qui cum adversus eum e diverso properarent, Avars, ut cum Alboin statuerant, eorum patriam invaserunt." Paulus Diaconus: *Historiae longobardum* I.27.

praedam, ut iam ad amplissimas divitias pervenerint, Gepidarum vero ita genus est diminutum, ut ex illo iam tempore ultra non habuerint regem. Sed universi, qui superesse bello poterant, aut Longobardis subiecti sunt, aut usque hodie Hunnis eorum patriam possidentibus duro imperio subiecti gemunt.³⁷⁰ Haec ille.

Ex quibus [15r] apparent tempora quibus Gepidarum in Carpatho monte et cuius auspicio res primum omnium fuerunt accisae. A quo deinde tempore Avaribus Hunnisque reliquiae eo in tractu subiectae mansere, quae usque ad Hungarorum immigrationem eo in loco mansere et huic nationi ceu Avaribus congentilibus^{lxxxiii} vectigales quemadmodum et hodei adhuc Cepusienses subesse^{lxxxiv} Hungariae regi cernimus, atque aliud idioma cum a Schlavinis tum ab Hungaris sed et ab ipsis pene Germanis usurpare. Nam Gepidas a Gothis descendisse Iordnandes³⁷¹ est author fuisse autem Germanicae originis ipsa nomina regum ducumque testantur Ardaricus Turismundus Usdrilas. Atque haec est nostra de Cepusio coniectura, cui proxima adiacet convalles Bartfa³⁷² et Varta³⁷³, immo comitatus eius tractus in signis barbato Avinvariensis³⁷⁴ cum Hungaris dictus,^{lxxxv} nimirum ab Avaribus denominatae, quas gentes bello Gepidas isthuc vicisse Diaconus memoriae tradidit.

Cap V De Scordischorum insulis³⁷⁵ in ditione Hungariae

Praecipui quondam Pannoniae incolae Scordisci describuntur ab authoribus passim, quos in fronte Claudii montis habitare post Thauriscos Plinius libro 3. capite 12. author est, et a

³⁷⁰ Vö. Paulus Diaconus: *Historiae longobardum* I.27. „Tristis ad Cunimundum nuntius veniens, invasisse Avars eius terminos edicit. Qui prostratus animo et utrimque in angustiis positus, hortatur tamen suos primum cum Langobardis conflagere; quos si superare valerent, demum Hunnorum exercitum e patria pellerent. Committitur ergo proelium, pugnatum est totis viribus. Langobardi victores effecti sunt, tanta in Gepidos ira saevientes, ut eos ad internicionem usque delerent atque ex copiosa multitudine vix nuntius superesset. In eo proelio Alboin Cunimundum occidit, caputque illius sublatum, ad bibendum ex eo poculum fecit. Quod genus poculi apud eos "scala" dicitur, lingua vero Latina patera vocatur. Cuius filiam nomine Rosimundam cum magna simul multitudine diversi sexus et aetatis duxit captivam; quam, quia Chlotsuinda obierat, in suam, ut post patuit, perniciem, duxit uxorem. Tunc Langobardi tantam adepti sunt praedam, ut iam ad amplissimas pervenirent divitias. Gepidorum vero ita genus est deminutum, ut ex illo iam tempore ultra non habuerint regem; sed universi qui superesse bello poterant aut Langobardis subiecti sunt, aut usque hodie Hunnis eorum patriam possidentibus duro imperio subiecti gemunt.”

³⁷¹ Vö. Iordanes: *De origine actibusque Getarum* XVII.94–95. „Abhinc ergo, ut dicebamus, post longam obsidionem accepto praemio ditatus Geta recessit ad propria. Quem cernens Gepidarum natio subito ubique vincentem praedisque ditatum, invidia ductus arma in parentibus movit. Quomodo vero Getae Gepidasque sint parentes si quaeris, paucis absolvam. Meminisse debes me in initio de Scandzae insulae gremio Gothos dixisse egressos cum Berich rege suo, tribus tantum navibus vectos ad ripam Oceani citerioris, id est Gothiscandza. Quarum trium una navis, ut adsolet, tardior nancta nomen genti fertur dedisse; nam lingua eorum pigra gepanta dicitur. Hinc factum est, ut paulatim et corruptae nomen eis ex convicio nasceretur Gepidas. Nam sine dubio ex Gothorum prosapie et hi trahent originem; sed quia, ut dixi, gepanta pigrum aliquid tardumque designat, pro gratuito convicio Gepidarum nomen exortum est, quod nec ipsud credo falsissimum: sunt etenim tardioris ingenii et graviores corporum velocitate.”

³⁷² Bártfa (Bardejov, Szlovákia)

³⁷³ még nem sikerült beazonosítani ezt a települést

³⁷⁴ Abauj vármegye

³⁷⁵ A sziget valahol a Szerémségben, a Száva folyón feküdhetett.

quibus Parthiscum defluere in Istrum^{lxxxvi} Strabo memorat fuisseque eius gentis inultas in insulis Danubii reliquias a Gallis oriundas et a Romanis paene confectas. De Claudio monte et Parthisco fluvio post dicitur a Ptoleaeo nominibus paulo immutatis dici Carpathum et Tibiscum. Quod si verum est, Taurisci versus Germaniam habitaverint oppidum ubi hodie Turanchinensis et Turonensis praecipui ulterioris Hungariae sunt comitatus sive districtus veterum adhuc appellationum imaginem quandam retinentes siquidem et Ptolemaeus in Daciae et Iazigum Metanastarum delineatione Teuriscos proximos Germaniae collocat. Arbitror autem Teutonice illa esse vocabula a Romanis et Graecis, ut caetera mille corrupta, fuisseque Tauriscos eos qui Tisciae oram^{lxxxvii} alpestem incolebant. Scordiscos, qui a montis ad Herciniae propaginem Daciam versus excurrentem sedes habebant, Germanis a natura locorum appellatos *der Thaurtesser* tamquam diceret Montani, Tisciani *die Harttesser* veluti^{lxxxviii} latine exprimere liceret Hercino Tiscianos, siquidem Germani adhuc altiora iuga solennis montium *Thaurer* appellare, qualia multa sunt a Tibisco Moraviam versus. Et Hungari Daciam, hoc est Transylvaniam, nostram *Erdeel* appellant a nemoribus, a qua Tibiscum versus euntibus Galta mons visitur a Galatis nomen retinet a quibus, vel ut verbis utar Strabonis a Galatis Scordiscis dictis Parthiscum fluere veteres Geographi testantur. Ad quam nostram coniecturam confirmandam^{lxxxix} [15v] multa^{xc} possunt adduci classicorum authorum loca. E quibus Stephanus Bizantius Graecus auctor

Σκορδισκοί (inquit) καὶ σκιτιοὶ ἔθνη παιόνιας ἐς φλεγῶν ἐν πεντε καὶ δεκάτῃ ὀλυμπιάδι.³⁷⁶

Addit Aiseneus³⁷⁷

τῶν δὲ γαλατῶν οἱ κορδισταὶ καλούμενοι κρυσσον μὲν οὐκ εἰγάγουσιν εἰς τὴν αὐτῶν κῶραν ληιζόμενοι γὰρ τὴν αλλοτρίον καὶ ἀδικόντες οὐ παραλείπουσι τὸ δὲ ἔθνος αὐτῶν ἐς μὲν λείχανον τὸν μετὰ βρεννον στρατευσομένων ἀνθὶ τὸ δελφικὸν μαντεῖον.³⁷⁸ Haec ille.

Tradit et T. Livius libro X. Decadis quartae^{xc} Scordiscos proximos Dardaniis habitasse cum Bastarnis quibus similes et mores linguamque habuerint.

Et iterum libro primo Decadis quintae Scordiscos tradit cum Thracibus et Dradaniis in auxilium evocatos contra Bastarnas, quos Perseus rex exciverit principium et occasionem belli quod postea Romanis cum Persa fuit Macedoniae^{xcii} et Genthio Illyriorum rege.³⁷⁹ Eadem animadvertit de Illyriis et Appianus Alexandrinus in libro, quem Illyricum inscripsit.

³⁷⁶ Stephanos Byzantius. *Ethnica*. XVIII. Lemma 215 (Skordiskoi), Kiadás: M. Billerbeck and A. Neumann-Hartmann, *Stephani Byzantii Ethnika, (Volumen IV: II-Y) [Corpus Fontium Historiae Byzantinae. Series Berolinensis 43/4]*. Berlin - Boston: De Gruyter, 2016]: 6-386.

³⁷⁷ Itt Lazijs Athaenaesus nevét tévesen Aiseneusnak írta.

³⁷⁸ Athenaios: *Deipnosophistae* (epitome), Vol. 2.1. p. 90. 1. 26–28. Kiadás: S.P. Peppink, *Athenaei dipnosophistarum epitome*, vols. 2.1-2.2, Leiden: Brill, 2.1:1937; 2.2:1939: 2.1:3-174; 2.2:3-162.

³⁷⁹ Vö. Titus Livius: *Ab urbe condita* XL.57. „*Oppressit igitur necopinantes ignarosque omnes Perseus et regnum scelere partum inuasit. peropportuna mors Philippi fuit ad dilationem et ad vires bello subtrahendas. nam post paucis diebus gens Bastarnarum, diu sollicitata, ab suis sedibus magna peditum equitumque manu Histrum traiecit. inde praegressi, qui nuntiarent regi, Antigonus et Cotto: Cotto nobilis erat Bastarna, Antigonus e regiis unus, saepe cum ipso Cottone legatus ad concitandos Bastarnas missus. haud procul Amphipoli fama, inde certi nuntii occurrerunt mortuum esse regem. quae res omnem ordinem consilii turbavit. compositum autem sic fuerat, transitum per Thraciam tutum et commeatus Bastarnis ut Philippus praestaret. id ut facere posset, regionum principes donis coluerat, fide sua obligata pacato agmine*

Illyriorum itaque gens (inquit) ut in tam ampla regione multa et vulgata nunc quoque inesse cernimus, Scordischorum Triballorum fuit. Qui tellurem ingentem possidentes tamdiu inter se bello dimicarunt, quo ad Triballorum, qui supererant ad Gethas, super Istrum fuga transiere. Haec natio ad Philippi et Alexandri usque tempora potens habita nunc adeo eviluit ut nulla fere cognitione superesse videatur, Scordischorum insuper^{xciii} gens debilior effecta est. Hi etenim a Rhomanis bello superati ad Istri tandem fluminis pervenere insulas. Procedente vero tempore nonnulli iterum egressi Paeonas incoluere ultimos. Et ob id nunc quoque inter Paeonas Scordischorum genus superest.³⁸⁰ Haec Appianus.

[16r] Quae apud Strabonem eadem paene leguntur libro septimo Geographiae cum de Paeonum agro et Dalmatarum loqueretur.

Asper sane (inquit) et sterilis ager est, et hominum minime culturae deditorum adeo, ut funditus deleti paene defecerint, quod et reliquis eius orae mortalibus obtigit. Nam quod prius potentia valebant ad ima redacti evanuerunt sicut ex Gallis Boi et Scordisci, ex Illyriis vero Authariatae, Ardiei et Dardanii, Thracibus Triballi. Hi quidem principio inter se proelia conferentes, postea vero Macedonicis armis et Romanis debellati sunt. Post Ardiaeorum et Plaereorum oram maritimam Rizeorum sinus est et eorum oppidum cum quibusdam castellis et Drillo fluvius³⁸¹, cuius adverso flumine navigatio ad ortum ad Dardanos porrecta propinquat.³⁸²

transituros Bastarnas. Dardanorum gentem delere propositum erat inque eorum agro sedes dare Bastarnis. duplex inde erat commodum futurum, si et Dardani, gens semper infestissima Macedoniae temporibusque iniquis regum imminens, tolleretur, et Bastarnae relictis in Dardania coniugibus liberisque ad populandam Italiam possent mitti. per Scordiscos iter esse ad mare Hadriaticum Italiamque; alia uia traduci exercitum non posse. facile Bastarnis Scordiscos iter daturos: nec enim aut lingua aut moribus [aequales] abhorreere; et ipsos adiuncturos se, cum ad praedam opulentissimae gentis ire uidissent. inde in omnem euentum consilia ac commodabantur: siue caesi ab Romanis forent Bastarnae, Dardanos tamen sublato praedamque ex reliquiis Bastarnarum et possessionem liberam Dardaniae solacio fore; siue prospere rem gessissent, Romanis auersis in Bastarnarum bellum recuperaturum se in Graecia, quae amisisset. haec Philippi consilia fuerant.

³⁸⁰ Vö. Appianus Alexandrinus: *Historia Romana* 757–758. „Illyriorum itaque gens, ut in tam ampla regione multa et vulgata nunc quoque inesse cernimus, Scordischorum Triballorum fuit. Qui tellurem ingentem possidentes, tam diu inter se bello dimicarunt, quo ad Triballorum, qui supererant, ad Gethas, super Istrum fuga transiere. Haec natio ad Philippi et Alexandri usque tempora potens habita, nunc adeo eviluit, ut nullo fere cognomine superesse videatur. Scordischorum insuper gens debilior effecta. Hi enim a Romanis bello superati, ad Istri tandem fluminis pervenere insulas. Procedente mox tempore, nonnulli iterum egressi Paeones incoluere ultimos, et ob id nunc quoque inter Paeones Scordischorum genus est.”

³⁸¹ Drin folyó (Albánia)

³⁸² Vö. Strabo 1510, 62r „Asper sane et sterilis ager est, et hominum minimae culturae deditorum. Adeo, ut funditus deleti fere defecerint, quod et reliquis eius orae mortalibus obtigit. Nam qui prius potentia valebant ad ima redacti evanuerunt, sicut ex Gallis Boi et Scordiscae, ex Illyriis vero Autariatae, Ardiei et Dardanii, ex Thracibus Triballi. Hi quidem principio inter se proelia conferentes, postea vero Macedonicis armis et Romanis debellati sunt. Post Ardieorum et Plaereorum oram maritimam Rizeorum sinus est et Rhizonis oppidum cum quibusdam castellis. Et Drillo fluvius, cuius adverso flumine navigatio ad ortum ad Dardanos

Et iterum de tractu Saviensi loquutus.

Hic Noarus³⁸³ augetur accepto Calapi, qui ex Albio monte³⁸⁴ fluens per Iapodes illabatur ad Scordiscos. Erant autem dierum quindecim itinere ex aliis Thracibus et Illyrici protensi extincti vero a Scordiscis fuerant, postea autem a Romanis, qui etiam Scordiscos diutius potentissimos debellarunt. Enimvero hi penes Istrum habitant duas in partes divisi. Nam et alii magni Scordisci appellati sunt, alii vero parvi, illi quidem duos inter fluvios habitant, Istrum illabentes alter Noarus appellatus, praeter Segestam³⁸⁵ fluens alter Bargus³⁸⁶, parvi autem ultra Istrum incolebant Tribalis et Mysii finitimi. Quasdam etiam insulas habebant Scordisci eo autem magnitudinis aucti sunt, ut usque Illyrios et Paeonas et Thracas proveci sint terminos. Complures igitur iacentes [16v] in Istro insulas occupavere, ipsi etiam urbes habuere Heortem³⁸⁷ et Capedunum^{388, 389}. Haec ille.

Qui rursus Tibiscum fluvium sunt, ut ille vocat Partiscum ex Scordiscis Galatis appellatis fluere in Istrum tradit, quem hodie scaturire cernimus in ea provincia, qua Hunnel vulgo ab Hunnorum reliquiis dicimus.^{xciiv} Quo loco haud ita procul Transilvaniam versus Khalta adhuc mons³⁹⁰ superest a Galatis nimirum nuncupatus describit porro Plinius libro 3. capite 25.³⁹¹ In fronte Claudii montis Scordiscos et a tergo Tauriscos, quoniam vero Tauriscorum a Iazigibus

porrecta propinquit Macedoniae gentibus. Propinquit et Peonibus ad meridiem. Sicut et Autariatae et Dasaretii. Cum alii aliis ex locis invicem finitimi sint.”

³⁸³ Marjeta Šašek Kos szerint a Noarus a Száva folyó alsó folyásának a neve. Bővebben lásd: ŠAŠEK KOS, Marjeta (2002): The Noarus River in Strabo's Geography. *Tyche. Beiträge zur Alten Geschichte, Papyrologie und Epigraphik*. Band 17., 145–154.

³⁸⁴ A Mons Albus, vagy Mons Albius a Snežnik hegyet (Szlovénia) takarja.

³⁸⁵ Sziszek (Sisak, Horvátország)

³⁸⁶ Elképzelhető, hogy a Bargus folyó a Margus folyót, azaz a Nagy-Morava folyót (Szerbia) takarná.

³⁸⁷ Duna menti scordiscus város

³⁸⁸ A Duna egyik szigete

³⁸⁹ Vö. Strabo 1510 61v, 62r „*Hinc Noarus augetur accepto Calapi, qui ex Albio monte fluens per Iapodes Danubium illabatur ad Scordiscos. ... Erant autem dierum quindecim iter ex aliis Thracibus et Illyrici protensi. Extincti vero prius a Scordiscis fuerant. Postea autem ab[!] Romanis, qui etiam Scordiscos diutius potentissimos debellarunt. Enimvero ii penes Istrum habitabant, duas in partes divisi. Nam et alii magni Scordisci appellati sunt. Alii vero parvi. Illi quidem duos inter fluvios habitabant. Istrum illabentes. Alter Noarus appellatus, praeter Segesticam fluens. Alter Martus, vel ut alii Bargus. Parvi autem ultra Istrum incolabant Tribalis et Mysii finitimi. Quasdam etiam insulas habebant Scordisci. Ea autem magnitudinis aucti sunt, ut usque Illyrios et Peonicos et Thracios proveci sint terminos. Complures igitur iacentes in Istro insulas occupavere. Ipsi etiam urbes habuere Heortem et Capedunum.*”

³⁹⁰ Vlegyász-(Vigyázó-)hegység egykori elnevezése Kalota-havasok volt. A hegység az Erdélyi-középhegységben található, a Bihari-hegység részét képezi. Lazius itt valószínűleg tárgyi tévedést ejtett, ugyanis az általa emlegetett Plinius szöveghely a Szerémségben található Monoszlói-hegységre vonatkozik, és nem erdélyi hegyre.

³⁹¹ Vö. Plinius: *Naturalis historia* III.148. „*Populorum haec capita; praeterea Arvates, Azali, Amantini, Belgites, Catari, Cornacates, Eravisci, Hercuniates, Latovici, Oseriates, Varciani. Mons Claudius, cuius in fronte Sardisci, in tergo Taurisci. Insula in Sao Metubarbis, amnicarum maxima. praeterea annes memorandi: Colapis in Saum influens iuxta Sisciam gemino alveo insulam ibi efficit quae Segestica appellatur; alter annis Bacunitus in Saum Sirmio oppido influit, ubi civitas Sirmiensiium et Amantinorum. inde XLV Taurunum, ubi Danuvio miscetur Saus. supra influunt Valdasus, Urpanus, et ipsi non ignobiles.*”

usque ad Germaniae confinia Ptolemaeus mentionem facit, coniectura est nostra utrumque vocabulum et Scordischorum et Thaurischorum esse Germanica. Quoniam aperte Strabo Gallicae originis Scordiscos depingit esseque Thauriscos a Romanis^{xcv} imitatione Teutonicae pronuntiationis illos dictos, qui cis Tisciam habitarent in comitatu Zaronensi, quos et hodie Germani Germanos etiam eorum agrorum accolae Gepidiam versus Zepusiam solemus nominare *die Thurtheisser*^{xcvi} (unde videlicet^{xcvii} Thaurischorum vocabulum profluxit) sic Scordiscos esse vocatos, quos mercatores hodie, qui isthac in Transilvaniam et Daciam profectionem instituunt *die ustar theisser* sive *Hart theisser* a propagine hanc una^{xcviii} unde videlicet Scordischorum credimus nomenclaturam defluxisse. Remanent utroque in tractu adhuc vestigia in locorum nominibus quibusdam tamentsi depravatis. Nam et Tranchinium et Turnavia in Turotiscianis sive Thauriscis in Ptolemaeo vocat, memorabilia adhuc loca supersunt, forte pro Turanchino et Taurinavia Hungaris labentibus annis nuncupata. Et in Ister^{xcix} Tiscianis sive Hartiscianis^c (hoc est Scordiscis ut corrumpe Romani vocarunt) latissima regio extenditur, quam Hungari Erdeel, hoc est Transmontanam sive Transilvaniam, ab Harta hoc est^{ci} nemorum Herciniae propagine pariter appellarunt.^{cii} Atque hanc nostram sententiam de Scordischorum etymologia Titus Livius confirmat. Qui anno quinto ab urbe condita, hoc est anno mundi 3216, Bellovesum et Sigonesum impigros iuvenes, Ambigati Celtarum regis ex sorore nepotes in eas, quas Dii dedissent terras, in Germaniae late patentem terram emissos tradit.³⁹² Elegisse^{ciii} autem Herciniam, quam a Danubii exortum ad Pannonica usque hiberna Plinius libro 3. capite 12 extendit,³⁹³ et Caesar³⁹⁴ in commentariis³⁹⁵ huius

³⁹² Vö. Titus Livius: *Ab urbe condita* V.34. „De transitu in Italiam Gallorum haec accepimus: Prisco Tarquinio Romae regnante, Celtarum quae pars Galliae tertia est penes Bituriges summa imperii fuit; ii regem Celtico dabant. Ambigatus is fuit, virtute fortunaque cum sua, tum publica praepollens, quod in imperio eius Gallia adeo frugum hominumque fertilis fuit ut abundans multitudo vix regi videretur posse. Hic magno natu ipse iam exonerare praegravante turba regnum cupiens, Bellovesum ac Segovesum sororis filios impigros iuvenes missurum se esse in quas dii dedissent auguriis sedes ostendit; quantum ipsi vellent numerum hominum excirent ne qua gens arcere advenientes posset. Tum Segoveso sortibus dati Hercynei saltus; Belloveso haud paulo laetiores in Italiam viam dii dabant. Is quod eius ex populis abundabat, Bituriges, Arvernos, Senones, Haeduos, Ambarros, Carnutes, Aulercos excivit. Profectus ingentibus peditum equitumque copiis in Tricastinos venit.”

³⁹³ Vö. Plinius: *Naturalis historia* IV.80–81. „Ab eo in plenum quidem omnes Scytharum sunt gentes, varie tamen litori adposita tenere, alias Getae, Daci Romanis dicti, alias Sarmatae, Graecis Sauromatae, eorumque Hamaxobli aut Aorsi, alias Scythae degeneres et a servis orti aut Trogodytae, mox Alani et Rhozolani; superiora autem inter Danuvium et Hercynium saltum usque ad Pannonica hiberna Carnunti Germanorumque ibi confinium, campos et plana Iazyges Sarmatae, montes vero et saltus pulsati ab iis Daci ad Pathissum amnem, a Maro, sive Duria est a Suebis regnoque Vanniano dirimens eos, aversa Basternae tenent aliique inde Germani.”

³⁹⁴ Caius Iulius Caesar (Kr. e. 100–Kr. e. 44) római államférfi, hadvezér, akinek két történeti munkája maradt ránk gall háborúkat, Gallia meghódítását elbeszélő *Commentariorum libri VII de bello Gallico*, valamint a Pompeius és Caesar közötti polgárháború eseményeit bemutató *Commentariorum libri III de bello civile*.

³⁹⁵ Vö. Caius Iulius Caesar: *Commentariorum libri VII de bello Gallico* VI. 24–25. „Ac fuit antea tempus, cum Germanos Galli virtute superarent, ultro bella inferrent, propter hominum multitudinem agrisque inopiam trans Rhenum colonias mitterent. Itaque ea quae fertilissima Germaniae sunt loca circum Hercyniam silvam,

longitudinem silvae describit, ut non sit mirum Gallos, qui Galatae dicti sunt Graecis, cum sedes ad Herciniam collocassent, Paeonibus proximos novas a situ nomenclaturas accepisse, hic est uti diximus *die Thaurtheisser*, hoc est, si latine reddere volumus, montanos sive alpestres Tiscianos (nam editiora iuga montium nostris adhuc dicuntur Germanis Thaurus et Albes hoc est Thaurus et Alpes) similiter nemoris accolae *die Harttheisser*, quos Romani ignari pronuntiationis Germanicae Thauriscos vocarunt et Scordiscos sive Cordiscos, simile evenit in iis Gallorum tribubus, qui in Norici montibus consederunt. Ubi Geographi Aviblicos, Ambisontes, Alannos, Pyrustas, Glintidiones, Virucinales, Vermontes et Catnantios et Paennios aliosque horum nominum describunt, utpote pronuntiationem barbaram nequentes exprimere, quos hodie adhuc per Styriam Charnunthiamque appellamus der am Blaitz, der am [...], der [...], der Purperstaller, der am d glan, der am d virgis hnd am Wintzes, der d wenig und Kherhaus.

Caeteros Gallos veteres habuisse Teutonicam linguam multa sunt, quae arguunt. Nam Plinius libro 18. capite 18 aratris rotulis instructa Gallis *Pflugrada* dici memorat, quamvis quidam codices falso *Plumarada* et *Plimarada* habeant. Idem libro 3. capite 16

Bodincum Gallica lingua fluvium Padum nominari a Liguribus tradit, quod significet fundo carentem, et Bodincomagum oppidum eodem in tractu esse Helvetiorum adhuc lingua vocat Bodenmangel.³⁹⁶

Padum rursus a picca arbore idem derivat, cuius Germani Rhaesinam destillantem *am pech* dicunt. Ita apud Suetonium in Vitellio propinguem Gallice Calba, hoc est, uti Germani loqui solemus per u cum *am Vaster Ghalb*. Et Brco eidem authori Gallice rostrum dici a quo nimirum in hanc usque diem nos Germani *Bekhen* hoc est rostro ferire dicimus. Denique et anserem et medullam et^{civ} Gallico sermone Gansam et Margam appellat, quae adhuc in nostra vulgari lingua eodem significato voces extant. Quae tametsi magna sint argumenta Gallos

quam Eratostheni et quibusdam Graecis fama notam esse video, quam illi Orcyniam appellant, Volcae Tectosages occupaverunt atque ibi consederunt; quae gens ad hoc tempus his sedibus sese continet summamque habet iustitiae et bellicae laudis opinionem. Nunc quod in eadem inopia, egestate, patientia qua Germani permanent, eodem victu et cultu corporis utuntur; Gallis autem provinciarum propinquitas et transmarinarum rerum notitia multa ad copiam atque usum largitur, paulatim adsuefacti superari multisque victi proeliis ne se quidem ipsi cum illis virtute comparant.

Huius Hercyniae silvae, quae supra demonstrata est, latitudo novem dierum iter expedito patet: non enim aliter finiri potest, neque mensuras itinerum noverunt. Oritur ab Helvetiorum et Nemetum et Rauracorum finibus rectaque fluminis Danubi regione pertinet ad fines Dacorum et Anartium; hinc se flectit sinistrorsus diversis ab flumine regionibus multarumque gentium fines propter magnitudinem attingit; neque quisquam est huius Germaniae, qui se aut adisse ad initium eius silvae dicat, cum dierum iter LX processerit, aut, quo ex loco oriatur, acceperit: multaque in ea genera ferarum nasci constat, quae reliquis in locis visa non sint; ex quibus quae maxime differant ab ceteris et memoriae prodenda videantur haec sunt.”

³⁹⁶ Vö. Plinius: *Naturalis Historia* III.122. „... quoniam circa fontem arbor multa sit picea, quales Gallice vocentur padi, hoc nomen accepisse, Ligurum quidem lingua annem ipsum Bodincum vocari, quod significet fundo carentem. cui argumento adest oppidum iuxta industria vetusto nomine Bodincomagum, ubi praecipua altitudo incipit.”

veteres Theutonas fuisse libet tamen et Caesaris autoritate coniecturam nostram corroborare, qui libro VI commentarii.

Ac fuit ante tempus, (inquit) cum Germani Gallos virtute superarent et ultro bella inferrent. Ac propter hominum multitudinem agrique inopiam trans Rhaenum colonias mitterent. Itaque ea, quae fortissima sunt, Germaniae loca circa Herciniam silvam (quam Eratostheni et quibusdam Graecis fama notam esse video, quam illi Orciniam appellant), Volgae, Tectisages occuparunt, atque ibi consederunt. Quae gens ad hoc tempus his sedibus se continet, summamque habet iustitiae et bellicae laudis opinionem. Namque in eadem inopia egestate, patientia, qua Germani permanent, eodem victu et cultu corporis utuntur.³⁹⁷ Haec ille.

Quae satis nostram de Tauriscorum, Scordiscorumque in regno Hungariae memoria et sedibus coniecturam confirmant, quam latius lectori aequo^{CV} discutiendam relinquo.^{cvi}

[17r] Cap. VI. De Bathanatio, quem hodie locum Bathiensem comitatum^{cvi} Hungari appellant Inter reliquos celebres comitatus sive districtus terrae, quas Hungari ad Danubii ripam distinxere, praecipuae famae Bathiensis est non a Bathia³⁹⁸ oppido appellatus, sed a Galatarum admodum iis in agris celebri memoria, qui Bathanatum regionem in Pannonia Inferiori ad Istrum ante adhuc Romanorum administrationem a rege Bathanatio nominarunt, qui cum Acichorio, Cerethrio et Brenno ductis Gallis, quos ea aetas Galatas dixit per Noricas Alpes Paeoniamque in Graetiam, ob spoliatum Delphicum templum pessumdatis congentilibus vix solus redire^{cvi} in Pannoniam meruit. Quam hisce verbis historiam Athaeneus³⁹⁹ libro quinto digno sophistor describit.

τῶν δὲ γαλατῶν οἱ κορδίσται καλούμενοι χρυσον μὲν οὐκ ἐτάγγουν εἰς τὴν αὐτῶν χώραν ληίζομενοι γὰρ τὴν ἀλλότριαν καὶ ἀδικούντες οὐ παραλείπουσι. τὸ δὲ ἔθνος αὐτῶν ἔστι μὲν λειχανὸν τῶν μεταβρένων στρατευσαμένων ἀνθὶ τὸ δελφικὸν μαντεῖον. γαλατῶν γὰρ τις βατανάτιος ἡγεμὼν αὐτοῖς διώκησεν ἀνθὶ

³⁹⁷ Vö. Caesar: *Commentariorum libri VII de bello Gallico* VI.24. „Ac fuit antea tempus, cum Germanos Galli virtute superarent, ultro bella inferrent, propter hominum multitudinem agrique inopiam trans Rhenum colonias mitterent. Itaque ea quae fertilissima Germaniae sunt loca circum Hercyniam silvam, quam Eratostheni et quibusdam Graecis fama notam esse video, quam illi Orcyniam appellant, Volcae Tectosages occupaverunt atque ibi consederunt; quae gens ad hoc tempus his sedibus sese continet summamque habet iustitiae et bellicae laudis opinionem. Nunc quod in eadem inopia, egestate, patientia qua Germani permanent, eodem victu et cultu corporis utuntur; Gallis autem provinciarum propinquitas et transmarinarum rerum notitia multa ad copiam atque usus largitur, paulatim adsuefacti superari multisque victi proeliis ne se quidem ipsi cum illis virtute comparant.”

³⁹⁸ Bács (Bač, Szerbia)

³⁹⁹ Naukratiszi Athenaios (Kr. u. 170 körül–223 után) görög nyelvész és szónoklattanár, ránk maradt műve a *Deipno-szophisztai* (Bölcsek lakomája) címet viseli.

τους περὶ τον ἴστον τόπους ἀφ’ ἧς καὶ τὴν ὁδὸν δι’ ἧς ἐνόστησαν βατάνατους ἐτι καὶ νῦν προσαγορευθουσιν. Haec ille.

Porro Galatas quondam sedes habuisse in Pannonia et Pausanias⁴⁰⁰ in Phocidae meminit.

ἐμελλε κερεθριος⁴⁰¹ ἠγήσασθαι τοῖς δὲ ἐς παννόνιαν ιούσι βρέννος ἦσαν καὶ ἀκαχώριος⁴⁰² ἄρχοντες. βόλγιος δὲ παρὰ Μακέδονας τε καὶ ἰλλυριοὺς τε ἤλασε.⁴⁰³

Atque haec de Galatis, de quibus in Norici hoc est Charnunthiae descriptione plura a nobis recensebuntur.^{cix}

[17v] Cap VII De Valeria

Frequens illud nomen et in libro Noticiarum orientis occidentisque et in libro praefectarum Romanarum occurrit, cum de Pannoniae loquuntur distinctione. Et Festus ait.

Habet (inquit) Illyricus decem et septem provincias, Noricorum duas, Pannoniarum duas, Valeriam, Saviam, Dalmatiam, Maesiam, Daciae, duas et cetera.⁴⁰⁴

Sic Ammianus libro 16. de Iuliano locutus

rem igitur emendaturus urgentem profectus cum instrumentis ambitiosus imperator, ut dictum est Valeriam venit partem quondam Pannoniae, sed in honorem Valeriae Diocletiani filiae et institutam et ita cognominatam, sub pellibusque exercitu diffuso, per Istri fluminis margines barbaros adservabat ante adventum suum velamento Pannoniam furtim vastandam invadere hieme durissima cogitantes.⁴⁰⁵

Et iterum libro 17:

⁴⁰⁰ Pausaniasz (Kr. u. 115–180) görög geográfus, fő műve a *Helladosz periegesisz* (Görögföld leírása).

⁴⁰¹ MS κερεθριος

⁴⁰² MS ακιχώριος

⁴⁰³ MS ἤλακε

Pausanias. *Graeciae descriptio*.X. 19.7. l. 8–10. Kiadás: F. Spiro, *Pausaniae Graeciae descriptio*, 3 vols., Leipzig: Teubner, 1903 (repr. 1:1967): 1:1-420; 2:1-389; 3:1-217.

⁴⁰⁴ Vö. Sextus Ruffus: *Breviarium rerum gestarum populi Romani* 1987, 10. „*Provincias habet Illyricus XVIII: Noricorum duas, Pannoniarum duas, Valeriam, Saviam, Dalmatiam, Moesiam, Dardanium, Daciarum duas. Et in dioecesi Macedonia provinciae sunt septem: Macedonia, Thessalia, Achaia, Epiri duae, Praevalis, Creta.*”

⁴⁰⁵ Vö. Ammianus Marcellinus: *Res gestae a fine Cornelii Taciti* XIX.11 „*Rem igitur emendaturus urgentem profectus cum instrumentis ambitiosis imperator, ut dictum est, Valeriam venit, partem quondam Pannoniae, sed ad honorem Valeriae Diocletiani filiae et institutam et ita cognominatam, sub pellibusque exercitu diffuso per Istri fluminis margines barbaros observabat ante adventum suum amicitiae velamento Pannonias furtim vastandas invadere hiemis durissimo cogitantes, cum nec dum solutae vernis caloribus nives amnem undique pervium faciunt nostrique pruinis subdivales moras difficile tolerabant.*”

gerebantur haec in ea parte Sarmatiae, quae Secundam prospectat Pannoniam, parique fortitudine contra Valeriam opes barbaricas ferendo rapiendoque occurrentia, militaris turbo vastabat. Cuius cladis immensitate permoti posthabito consilio latendi, armati potentiae petendae spem pacis agmine tripartito agentes, securius nostros aggredi cogitarunt.⁴⁰⁶ Haec ille.

Quae satis declarant Valeriam meridionalem Primae sive Superioris Pannoniae fuisse portionem, ubi hodie Balaton lacus⁴⁰⁷ haud procul a Styriae⁴⁰⁸ limitibus abscedit, quem barbare ab Hungaris pro Valeriae lacu^{cx} expressum arbitror magna inter V et B affinitate in pronuntiando existente.

Atque ab hac provinciae sive districtus nomenclatura et annem eius viciniae Bolliam dictum existimo nunc Velbachum,⁴⁰⁹ Styris Inferioribus dictum, de quo extat is Iordnandis locus in historia Gethica.

Tunc Gothis nihil mali sperantibus praesertim de utrisque amicis vicinis confisus bellum insurgit, ex improvise coactique necessitate ad arma confugiunt. Solitoque certam se accepto se suamque iniuriam ulciscuntur. In eo siquidem proelio rex eorum Balamer dum equo [18r] insidens ad cohortandum suos ante aciem curreret, perturbatus equus corruit, sessoremque suum deiecit, qui mox numerorum lanceis confessus interemptus est. Gothi vero tam regis sui mortem quam suam iniuriam a rebellionibus exigentes ita sunt proeliati, ut pene de gente Scyrorum, nisi qui nomen ipsum ferrent, et hic cum dedecore non remansissent. Sic omnes extinxerunt, quorum exitum Suevorum reges Chunimundus et Alaricus veriti in Gothos arma moverunt freti auxilio Sarmatarum, qui cum Benga et Babay regibus suis auxiliariis eorum devenissent, ipsasque Scyrorum reliquias quasi ad ultionem suam acrius pugnaturas accersientes cum Edica et Wulfo eorum primatibus habuerant simultum Gepidas tum ex gente Rugorum non parva solacia.

⁴⁰⁶ Vö. Ammianus Marcellinus: *Res gestae a fine Cornelii Taciti XVII. 12.* „*Gerebantur haec in ea parte Sarmatiae, quae secundam prospectat Pannoniam, parique fortitudine contra Valeriam opes barbaras urendo rapiendoque occurrentia militaris turbo vastabat. 7 Cuius cladis immensitate permoti posthabito latendi consilio Sarmatae petendae specie pacis agmine tripartito agentes securius nostros adgredi cogitarunt: ut nec expedire tela nec vim vulnerum declinare, nec, quod est in rebus artissimis ultimum, verti possent in fugam.*”

⁴⁰⁷ Balaton

⁴⁰⁸ Stájerország (Steiermark) Ausztria egyik tartománya.

⁴⁰⁹ Bollia Ipoly folyót jelentené, de nem szomszédos Stájerországgal. Velbach lehetne azonos Feldbachhal (Stájerország), ami a Rába partján folyik, de a folyó neve latinul Arrabo és nem Bollia. Még nem sikerült egyértelműen azonosítani, hogy Lazius itt melyik településre gondolt.

Caeterisque hinc inde collectis ingentem multitudinem aggregantes ad amnem
Bolliam in Pannoniis castrametati sunt.⁴¹⁰ Haec ille.

Qui mox et proelium Theomyri^{cx}i Gothorum regis cum Chunimundo Suevorum principe describens nominatim hoc factum ad lacum Balsodenn⁴¹¹ in Pannoniis tradit,⁴¹² qui^{cxii} Suevi ex Dalmatia revertentes Gothorum armenta in Pannoniis fuissent depredati.^{cxiii} Quo loco etiam illud memorat, Sueviam eo tempore Dalmatiis vicinam fuisse nimirum aut in Carniolae sive Charinthiae⁴¹³ tractu,^{cxiv} quibus postea Scyri versus Pannoniam habitabant, ubi adhuc Styrorum nomen provinciae mansit, quas gentes Gothique Pannonias occupaverant, continuis bellis fere confecerant, ut facile appareat et Valeriae magnam partes Scyros tenuisse, et memoriam veteris nomenclatura in lacu Balatonis fluvioque Bollia mansisse, quae adhuc aetas nostra Balaton et Velpachum appellant.

Nam sit porro et Scyrorum eo in tractu nomen quamvis mutatis cultoribus, ubi Quados postea Marcomannosque receptos, unde videlicet [18v] qui hodie Valeriam sive Styriam colunt Teutonicae linguae nationes defluxere in iis archeologiis ostendemus, quas de iis seorsim provinciis in lucem ademus.

Cap. VIII De^{cxv} montibus Hungariae et de vetustis eorundem nominibus

⁴¹⁰ Vö. Iordanes: *De origine actibusque Getarum* LIII. 275-LIV. 277. „Tunc Gothis nihil mali sperantibus, praesertim de utrisque amicis vicinis confisi, bellum exurgit ex improviso coactique necessitate ad arma confugiunt solitoque certamine arrepto se suaque iniuria ulciscuntur. In eo si quidem proelio rex eorum Valamir dum equo insidens ad cohortandos suos ante aciem curreret, proturbatus equus corruit sessoremque suum deiecit, qui mox inimicorum lanceis confossus interemptus est. Gothi vero tam regis sui mortem quam suam iniuriam a rebellionibus exigentes ita sunt proeliati, ut pene de gente Scirorum nisi qui nomen ipsud ferrent, et hi cum dedecore, non remansissent: sic omnes extincti sunt.

Quorum exitio Suavorum reges Hunimundus et Halaricus vereti, in Gothos arma moverunt freti auxilio Sarmatarum, qui cum Beuca et Babai regibus suis auxiliarii ei advenissent, ipsasque Scirorum reliquias quasi ad ultionem suam acrius pugnatos accersientes cum Edica et Hunuulfo eorum primatibus habuerunt simul secum tam Gepidas quam ex gente Rugorum non parva solacia, ceterisque hinc inde collectis ingentem multitudinem adgregantes ad amnem Bolia in Pannoniis castra metati sunt.”

⁴¹¹ Balaton, valószínűleg a lacus Pelso és Blattensee alakokat mosta egybe Lazius.

⁴¹² Vö. Iordanes: *De origine actibusque Getarum* LIII. 274-275. „Quid plurimum? Hunimundus cum Suavis vastatis Dalmatiis ad sua revertens, Thiudimer germanus Valameris regis Gothorum non tantum iacturam armentorum dolens quantum metuens, ne Suavi, si inpune hoc lucrarentur, ad maiorem licentiam prosilirent, sic vigilavit in eorum transitu, ut intempesta nocte dormientes invaderet ad lacum Pelsodis consertoque inopinato proelio ita eos oppressit, ut etiam ipsum regem Hunimundum captum omnem exercitum eius, qui gladio evadissent, Gothorum subderet servituti. Et dum multum esset amator misericordiae, facta ultione veniam condonavit reconciliatusque cum Suavis eundem, quem ceperat, adoptans sibi filium, remisit cum suis in Suavia. Sed ille inmemor paternae gratiae post aliquod tempus conceptum dolum parturiens Scirorumque gente incitans, qui tunc super Danubium consedebant et cum Gothis pacifice morabantur, quatenus scissi ab eorum foedere secumque iuncti in arma prosilirent gentemque Gothorum invaderent.”

⁴¹³ Karintia (Kärnten) Ausztria egyik tartománya.

Septem invenio montium vetustiora in Pannoniis nomina quorum Carpati Ptolemaeus,⁴¹⁴ Claudii montis Velleius Paterculus et Plinius libro 4.^{cxvi} capite 25.^{cxvii} memi[nit]. Almi porro montis⁴¹⁵ Sirmiensis Vopiscus et Aurelius Victor nomen recensent. Est et apud Pollionem Trebellium⁴¹⁶ in historia Galieni Gessacus in Pannoniis^{cxviii} mons⁴¹⁷ et Albius Straboni⁴¹⁸ Antonino denique Aureus⁴¹⁹ et Silicensis⁴²⁰, de quibus ordine a nobis dicitur. Carpathum sane quem Ptolemaeus Germanis proxim[um] Herciniaequae depinguit, ubi hodie Posonienses et Belerspurgenses sunt incolae,^{cxix} Tranchiniensiaque, Leucensia et Chremnicensia iuga attoluntur, sic a fructu Graecis nominatum arbitror. Nam et hodie generoso vino prope Posonium et auri argentique metallis stanno et cupro in Chremnitio,⁴²¹ Schemnitio,⁴²² Solioque⁴²³ ditissimis faecundissimisque habetur. Nam et Ptolemaeus aperte libro 3.^{cxx} Carpathum usque ad Danubii flexum extendit, quem arcem Posonium esse proximo nobis libro ostenditur.

Iaziges (inquit) Metanastae limites habent a septentrione partem Sarmatiae, quae in Europa exposita est, ab austrinis Sarmatiae montibus usque ad Carpatum montem, ab occasu et meridie terminatur exposita Germaniae parte a Sarmatiae montibus usque ad Danubii flexum iuxta Carpathum montem, et hinc Danubii parte usque ad discessum Tibisci fluvii et cetera.⁴²⁴

Quibus ex verbis luce clarius apparet montes Posonienses vitiferos Carpati esse veteris iuga, ubi Teuriscos mox suos idem Ptolemaeus describit eodem in capite his verbis. Porro Daciae maxime septemtrionalia habitant incipientes ab occasu Avarti et Teurisci et Cistoboci sub his

⁴¹⁴ Ptolemeiosznál Dacia határainak megállapításánál kerülnek elő a Kárpátok, Pannonia leírásakor nem említi a hegységet.

⁴¹⁵ Tarcál-hegység

⁴¹⁶ Trebellius Pollio római életrajzíró, Gallienus császár életrajzának szerzője.

⁴¹⁷ Vö. Trebellius Polio: *Vita Galieni* XIII.7-10. „*Veneriano item duce navali bello Gothi superati sunt, cum ipse Venerianus militari perit morte. Atque inde Cyzicum et Asiam, deinceps Achaiam omnem vastarunt et ab Atheniensibus duce Dexippo, scriptore horum temporum, victi sunt. Unde pulsi per Epirum, Macedoniam, Moesiam pervagati sunt. Gallienus interea vix excitatus publicis malis Gothi vagantibus per Illyricum occurrit et fortuito plurimos interemit. Quo comperto Scythae facta carragine per montem Gessacem fugere sunt conati. Omnes inde Scythas Marcianus varia bellorum fortuna ... quae omnes Scythas ad rebellionem excitarunt.*”

⁴¹⁸ Vö. Strabo 1510, 61v „*Hinc Noarus augetur accepto Calapi, qui ex Albio monte fluens per Iapides Danubium illabitur ad Scordiscos. ... Iapides enim in Albio monte siti sunt...*”

⁴¹⁹ Elehelyezkedését illetően kétféle nézet van, az egyik szerint a Duna mentén Baranyavár és Eszék között feküdt, a másik szerint Nándorfehérvár és Szendrő között.

⁴²⁰ Vértes hegy

⁴²¹ Kőrmöcbánya (Kremnica, Szlovákia)

⁴²² Selmečbánya (Banská Štiavnica, Szlovákia)

⁴²³ Zólyom (Zvolen, Szlovákia)

⁴²⁴ Vö. Ptolemaeus: *Chorographia* 1552, 44. „*Iaziges Metanastae terminantur a septentrionibus parte Sarmatiae in Europa explicata. Ab austro vero Sarmaticis montibus, usque ad Carpatum montem. Ab occasu autem et meridie, dicta Germaniae parte, quae est a Sarmatiae montibus usque ad flexum Danubii, qui iuxta Carpim est, et hinc Danubii fluminis parte, usque Tibisci amnis divertigium, qui ad septentriones fertur, cuius divertigii situs habet gradus 46, 44 15.*”

autem Praedanesii et qui sequuntur, [19r] quorum omnium adhuc nimium vestigia supersunt in eo itinere, quod a Posenio in Gepidiam ducit sive Sarmatia, quae nobis hodie Polonia⁴²⁵ appellatur. Isthic namque et Turonensis, Turonchiniensique^{cxxi} comitatus extant, et Pribitium oppidum fluviusque Bogus haud pessime ad Teuriscos Praedanesiis et Cistobocos adludentia. Quoniam vero Teuriscos Plinius libro 4.^{cxxii} capite 25.^{cxxiii} de Pannonia^{cxxiv} a tergo^{cxxv} Claudii montes et a fronte^{cxxvi} Scordiscos describit.⁴²⁶ Arbitror latine eum montem, qui Ptoleameo Graece a fructu dicitur Carpatus, Plinio latine Claudium appellari. Verba Plinius sic habent.

Ad septentriones Pannonia vergit, finitur inde Danubio. In ea coloniae Aemona⁴²⁷, Siscia, amnes clari et navigabiles in Danubium fluunt. Dravus e Noricis violentior, Saus ex Alpibus Carnicis placidior CXXV millium passum intervallo. Dravus per Serretes, Serapillos, Iasos, Sandrizetes, Saus per Colapianos Brencosque, populorum haec capita, praeterea Arivates, Azali, Amantes, Belgites, Carthari, Corucates, Arravisci, Hercunates, Latovici, Oseriates, Varciani. Mons Claudius, cuius in fronte Scordisci, a tergo Taurisci.⁴²⁸

Meminit Claudii Pannoniae montis et Velleius Paterculus vetustus admodum historicus, qui res Tiberii Neronis caesaris in litteras misit in belli Pannonici ab eodem gesti enarratione.

Universa Pannonia (inquit) insolens longae pacis bonis et adulta viribus Dalmatia omnibusque tractus eius gentibus in societatem adductis constitit, arma corripuit. Tum necessaria gloriosis praeposita neque tutum visum addit in interiora exercitum vacuum tam vicino hosti relinquere Italiam. Gentium nationumque, quae rebellaverant, omnis numerus amplius a CCC millibus explebat, CC fere peditum colligebantur, armis habilia equitum VIII, cuius immensae multitudinis pars acerrimis ac peritissimis ducibus properare in Italiam decreverat iunctam sibi Nauporti⁴²⁹ et Tergestis⁴³⁰ [19v] confinio, pars in Macedoniam effugerat, pars suis

⁴²⁵ Lengyelország

⁴²⁶ Vö. Plinius: *Naturalis historia* „Mons Claudius, cuius in fronte Sardisci, in tergo Taurisci.”

⁴²⁷ Ljubljana (Szlovénia)

⁴²⁸ Vö. Plinius: *Naturalis historia* III.147-148. „*Inde glandifera Pannonia, qua mitescentia Alpium iuga per medium Illyricum a septentrione ad meridiem versa molli in dextra ac laeva devexitate considunt. quae pars ad mare Hadriaticum spectat, appellatur Delmatia et Illyricum supra dictum; ad septentriones Panonia vergit. finitur inde Danuvio. in ea coloniae Emona, Siscia. amnes clari et navigabiles in Danuvium defluunt Draus e Noricis violentior, Saus ex Alpibus Carnicis placidior, CXX intervallo: Draus per Serretes, Serapillos, Iasos, Andizetes, Saus per Colapianos Breucosque. populorum haec capita; praeterea Arviates, Azali, Amantini, Belgites, Catari, Cornacates, Eravisci, Hercuniates, Latovici, Oseriates, Varciani. mons Claudius, cuius in fronte Sardisci, in tergo Taurisci. insula in Sao Metubarbis, amnicarum maxima. praeterea amnes memorandi: Colapis in Saum influens iuxta Sisciam gemino alveo insulam ibi efficit quae Segestica appellatur; alter amnis Bacunitus in Saum Sirmio oppido influit, ubi civitas Sirmiensem et Amantinorum. inde XLV Taurunum, ubi Danuvio miscetur Saus. supra influunt Valdasus, Urpanus, et ipsi non ignobiles.*”

⁴²⁹ Vrhnika (Szlovénia)

⁴³⁰ Trieszt (Triest, Olaszország)

sedibus praesidium esse destinaverat, proxima duobus Batoni et Pyneti ducibus
auctoritas erat.⁴³¹

Et subdit postea de Massalino loquens,

qui vir animo etiam quam gente nobilior dignissimus qui et patrem Corvinum
habuisset et cognomen suum Cottae fratri relinqueret praepositus Illyrico, subita
rebellione cum semiplena legione vicesima circumdatus hostili exercitu amplius
XXM hostium fudit, fugavitque, et ob id ornamentis triumphalibus honoratus est,
ita placebat barbaris numerus suus, ita fiducia virium, et ubicumque Caesar esset
nihil in se reponerent. Pars exercitus eorum proposita ipsi duci et ad arbitrium,
utilitatemque nostram macerata, perductaque ad excruciantem famem, neque
instantiam sustinere, neque ut facientibus copiam pugnandi dirigerentibusque
etiam ausa congredi, occupato monte Claudio munitione se defendit.⁴³² Haec ille.

De Claudio monte, quem in explicatione iam nostra Almus mons in agro Sirmiensi sequitur
vino generoso^{cxxxvii} ab antiquis adhuc temporibus celebris. De quo Flavius Vopiscus⁴³³ in
historia Probi caesaris sic scribit:

Unum sane sciendum est, quod Germani omnes cum ad auxilium essent rogati a
Procuro, Probo potius perservire maluerunt, quam cum Bonoso et Procuro esse,
Gallis omnibus et Hispanis ac Britannis hinc permisit, ut vites haberent, vinumque
confuerent. Ipse Almum montem in Illyrico circa Sirmium militari manu fossum
lecta vite consevit.⁴³⁴

⁴³¹ Vö. Velleius Paterculus: *Historia Romana* II.110. „Rumpit interdum, interdum moratur proposita hominum fortuna. Praeparaverat iam hiberna Caesar ad Danubium admotoque exercitu non plus quam quinque dierum iter a primis hostium aberat, legionesque quas Saturninum admovere placuerat, paene aequali divisae intervallo ab hoste intra paucos dies in praedicto loco cum Caesare se iuncturae erant, cum universa Pannonia, insolens longae pacis bonis, adulta viribus, Delmatia omnibusque tractus eius gentibus in societatem adductis consilii, arma corripuit. Tum necessaria gloriosis praeposita neque tutum visum abdito in interiora exercitu vacuam tam vicino hosti relinquere Italiam. Gentium nationumque, quae rebellaverant, omnis numerus amplius octingentis milibus explebat; ducenta fere peditum colligebantur armis habilia, equitum novem. Cuius immensae multitudinis, parentis acerrimis ac peritissimis ducibus, pars petere Italiam decreverat iunctam sibi Nauporti ac Tergestis confinio, pars in Macedoniam se effuderat, pars suis sedibus praesidium esse destinaverat. Maxima duobus Batonibus ac Pyneti duribus auctoritas erat.”

⁴³² Vö. Velleius Paterculus: *Historia Romana* II.112. „Felix eventu, forte conatu prima aestate belli Messalini opus mandandum est memoriae. Qui vir animo etiam quam gente nobilior dignissimusque, qui et patrem Corvinum habuisset et cognomen suum Cottae fratri relinqueret, praepositus Illyrico subita rebellione cum semiplena legione vicesima circumdatus hostili exercitu amplius viginti milia fudit fugavitque et ob id ornamentis triumphalibus honoratus est. Ita placebat barbaris numerus suus, ita fiducia virium, ut ubicumque Caesar esset, nihil in se reponerent. Pars exercitus eorum, proposita ipsi duci et ad arbitrium utilitatemque nostram macerata perductaque ad excruciantem famem, neque instantem sustinere neque cum facientibus copiam pugnandi dirigerentibusque aciem ausa congredi occupato monte Claudio munitione se defendit.”

⁴³³ Flavius Vopiscus (Kr. u. 3.–4. sz.) római történetíró, a Historia Augusta szerzőinek egyike.

⁴³⁴ Vö. Flavius Vopiscus: *Vita Probi* XVIII.6–8. „Ac ne requiras plura vel de Saturnino vel de Procuro vel de Bonoso, suo eosdem inseram libro, pauca de hisdem, ut decet, immo ut poscit necessitas, locuturus. Unum sane sciendum est, quod Germani omnes cum ad auxilium essent rogati a Procuro, Probo servire maluerunt

Meminit eiusdem et Aurelius Victor in historia Probi vineas Gallos et Pannonios habere permisit, opere militari Almus montem apud Sirmium, et Aureum apud Maesiam Superiorem vineis consevit.⁴³⁵ Eadem sunt libro X. apud Eutropium⁴³⁶

vineas Gallos (inquit) et Pannonios habere permisit, opere militari Almus montem apud Sirmium, et Aureum apud Maesiam Superiorem vineis consevit, et provincialibus colendos dedit.⁴³⁷ Haec ille.

De Almo monte, qui similiter, et Aurei [20r] tametsi in Maesia Superiori mentionem facit, quem Antonini itinerarium proxime Sirmio inter Sirmium videlicet et Mursam⁴³⁸ Antianumque^{439cxxxviii} recenset. Enumerat enim ordine Cusi,⁴⁴⁰ Bononum,⁴⁴¹ Cucci,⁴⁴² Cornacum,⁴⁴³ Teutoburgium,⁴⁴⁴ Mursam, Ad Nonas⁴⁴⁵ et Aureum montem, Antianum, Alemium⁴⁴⁶ et cetera. Qua ex supputatione Aurei montis situs ei videtur monti quadrare, in quo memorabile nostro est tempore castrum situm haud procul a Quinque Ecclesiis⁴⁴⁷, recenti memoria a Thureis expugnatum nomine Soclosium⁴⁴⁸. Qui et ipse similiter mons et quae ab eo iuga exporriguntur, vinetis consita sunt, veluti Eutropius et Aurelius meminere,⁴⁴⁹

quam cum Bonoso et Proculo imperare. Gallis omnibus et Hispaniis ac Britanniis hinc permisit, ut vites haberent vinumque conficerent. Ipse Almus montem in Illyrico circa Sirmium militari manu fossam lecta vitet conseruit.”

⁴³⁵ Vö. Aurelius Vitor: *Liber de Caesaribus* 37. „Qui uno mense aut altero vix retentata dominatione apud Tarsum ab suis interficitur, postquam Probum in Illyrico factum accepere, ingenti belli scientia exercitandisque varie militibus ac duranda iuventute prope Hannibalem alterum. Namque ut ille oleis Africae pleraque per legiones, quarum otium reipublicae atque ductoribus suspectum rebatur, eodem modo hic Galliam Pannoniasque et Moesorum colles vinetis replevit postea sane quam barbarorum attritae gentes sunt, quae nostris principibus suorum scelere interfectis irruerant, simul caesis Saturnino per Orientem, Agrippinae Bonoso exercitu; nam utriusque dominatum tentaverant sumpta, cui duces praeerant, manu.”

⁴³⁶ Eutropius (Kr. u. 4. sz.–387 után) római történetíró, ránc maradt műve: Breviarium ab urbe condita.

⁴³⁷ Vö. Eutropius: *Breviarium historiae Romanae* IX.17. „Vineas Gallos et Pannonios habere permisit, opere militari Almus montem apud Sirmium et Aureum apud Moesiam Superiorem vineis conseruit et provincialibus colendos dedit. Hic cum bella innumera gessisset, pace parata dixit brevi milites necessarios non futuros. Vir acer, strenuus, iustus et qui Aurelianum aequaret gloria militari, morum autem civilitate superaret. Interfectus tamen est Sirmii tumultu militari in turri ferrata.”

⁴³⁸ Eszék (Oszijek, Horvátország)

⁴³⁹ Baranyavár

⁴⁴⁰ Cususra eddig a Vág folyót találtam, a települést még nem sikerült beazonosítanom.

⁴⁴¹ Pétervárad (Petrovaradin, Szerbia)

⁴⁴² Illocska

⁴⁴³ Vukovár (Wukowar, Horvátország)

⁴⁴⁴ Erdőd (Erdut, Horvátország)

⁴⁴⁵ Elképzelhető, hogy aóAd Nonas helyett Lazius Ad Novasra, azaz Vörösmartra gondolt.

⁴⁴⁶ Még nem sikerült azonosítanom a települést.

⁴⁴⁷ Pécs

⁴⁴⁸ Siklós

⁴⁴⁹ Vö. Eutropius: *Breviarium historiae Romanae* IX.17. „Vineas Gallos et Pannonios habere permisit, opere militari Almus montem apud Sirmium et Aureum apud Moesiam Superiorem vineis conseruit et provincialibus colendos dedit. Hic cum bella innumera gessisset, pace parata dixit brevi milites necessarios non futuros. Vir acer, strenuus, iustus et qui Aurelianum aequaret gloria militari, morum autem civilitate superaret. Interfectus tamen est Sirmii tumultu militari in turri ferrata.”

Vö. Aurelius Victor: *Liber de caesaribus* 37. „Namque ut ille oleis Africae pleraque per legiones, quarum otium reipublicae atque ductoribus suspectum rebatur, eodem modo hic Galliam Pannoniasque et Moesorum

vocantque illud Hungari vinum Simigense, Germani Schumater wein. Meminit porro idem Antonini itinerarium alterius in Pannonia montis, quem Silicensem vocat, atque illum in itinere a Sirmio Sabariam[!]⁴⁵⁰ post Antianum, Soppianum⁴⁵¹ et Limusam⁴⁵² collocat, et statim Sabariam[!] versus 60 plus minus millium passum intervallo Valconem⁴⁵³ et Mogentianam⁴⁵⁴ municipia recenset. Cuius situs montis e diametro quadrat iis cacuminibus, quae denso nemore num septa a Strigonio⁴⁵⁵ Albam Regalem⁴⁵⁶ versus propagantur Vertischegi⁴⁵⁷ Hungaris appellata, quod sonat clypeio^{cxxxix} quae causa fuit, ut Germanicas^{cxxx} nationes quia vetus nomen retinebant a Clypeis desertis Schilipergum⁴⁵⁸ nuncupare. Annales Hungarorum adseverarent⁴⁵⁹ crederentque commenta in rei fidem historia, quod Henricum tertium⁴⁶⁰ caesarem^{cxxxi} castris exutum ab Andrea⁴⁶¹ Hungarorum hoc nomine primo rege in illo magno procinctu, qui^{cxxxii} Germanorum fuit Henrici tertii imperio commemorant^{cxxxiii}, tamquam clypeis ad montem derelictis palantes fugam iniisset. Nos contra vetus Romanum nomen nostram gentem retinuisse, illudque corrupte pro Silicensi Schilibergum pronuntiare, nihil eum quidquam situs discrepat. Atque haec de monte [20v] Silicensi monte^{cxxxiv}, quem a Silicum copia dubio procul denominatum fuisse credendum.^{cxxxv}

Cuius mox descriptionem Gessacus mons excipit. De quo is legitur apud Trebellium in historia^{cxxxvi} Galieni caesaris locus.

colles vinetis replevit postea sane quam barbarorum attritae gentes sunt, quae nostris principibus suorum scelere interfectis irruerant, simul caesis Saturnino per Orientem, Agrippinae Bonoso exercitu; nam utrique dominatum tentaverant sumpta, cui duces praeerant, manu. Qua causa receptis omnibus pacatisque dixisse proditur brevi milites frustra fore.”

⁴⁵⁰ Szombathely

⁴⁵¹ Pécs, helyesen Sopianae lenne a település neve, ugyanakkor, ha Lazius Magyarországot térképét nézzük, akkor Soppianum település Sopje községet jelöli a mai Horvátország területén.

⁴⁵² Valószínűleg Lazius Szigetvárat értette Limusa alatt.

⁴⁵³ Valkonya?

⁴⁵⁴ Zalaszentgrót

⁴⁵⁵ Esztergom

⁴⁵⁶ Székesfehérvár

⁴⁵⁷ Vértes hegy

⁴⁵⁸ Vértes-hegy németes alakja lenne, a pajzs németül Schild.

⁴⁵⁹ Vö. Hess: Cronica Hungarorum 1473, 25r „Tunc Rex Andreas solita regum Hungariae largitate utendo, misit caesari quinquaginta corpora immensorum husonum, et duo millia lardonum, et de panibus plusquam secum ferre poterant, oves quoque et boves seu pecudes pascuales, et vini copiam superesfluentem. Teutonici ergo a faucibus mortis miseratione Hungarorum liberati, relictis tentoriis et clipeis, et universis supersectilibus suis abiectis, adeo concitato cursu in Teutonium redire properarent, qui nec retrospectarent, wx hoc autem eventum locus ille unde Teutonici tam turpiter dedecorati abiectis clipeis fugerent, usque mons Vesteshege nuncupat.”

⁴⁶⁰ III. Henrik német-római császár (1046–1056)

⁴⁶¹ I. András magyar király (1046–1060)

Galienus interea vix excitatus publicis malis Gothis vagantibus per Illyricum occurrit, et fortuito plurimos interemit. Quo comperto Scythae facta carragine per montem Gessacem fugere sunt conati.⁴⁶² Haec ille.

Loquitur autem de Gothis ex Dalmatia per Illyricum fugientibus, quo situ adhuc hodie a Paetovione⁴⁶³ Styriae Gussingum⁴⁶⁴ versus editissimus mons superest, quem Schekh incolae dicunt quae tametsi vox ad Gessaci appellationem depravatione quadam contractioneque barbarica accedere videtur, supersunt tamen multa adhuc in vicinia eius montis inque Hungariae Styriaeque confinibus castra atque loca, quae haud pessime Gessaci vocabulum exprimere videntur. Qualia sunt Schakhon⁴⁶⁵ et Guzzin in terra Hungariae, Schakuthurn⁴⁶⁶ et Gesting⁴⁶⁷ in Styriae agro. Sed de his coniecturam iudiciumque aequo lectori relinquimus et vetustates saltem indicasse nobis sat fuerit.

Meminit porro et Vallis cuiusdam^{cxxxvii} Antoninis itinerarium, utpote Carmianae⁴⁶⁸ in supputatione itineris a Soppiano Acincum[!]⁴⁶⁹, cuius situs ex diametro^{cxxxviii} quadrat ei monti, qui occurrit ab Alba Regali Budam euntibus, et centum colles appellantur, ab iis campus latissimus Budam versus extenditur, quem Chranveti⁴⁷⁰ posterior aetas appellavit, quae vox ex Carionana contracta et depravata processit, quasi diceremus Carmanvelibus et cetera.

[21r] Cap. IX. De fluminibus, paludibus, rivis, pontibusque Regni Hungariae et vetustioribus horum nominibus

Praecipui et insigniores Regni Hungariae fluvii sunt Danubius, Savus, Dravus, Bargas, Noarus,^{cxxxix} Savaria, Arrabo, Colapis et Scaramuga⁴⁷¹, inter quos Danubius, qui et Ister in Germania ortus reliquos intra suum fere omnes alienum recipit. Tametsi Savaria in Dravum, Colapis, Noarus et Bargas in situm ostientur, ipsos tamen receptos Saus et Dravus in Danubium tandem ferunt, ubi Strabonis error apparet, qui Dravum in^{cxl} Savum confluere tradit, quod plane falsum esse^{cxli} Dravi cum Danubio ad Erdendum⁴⁷² confluentes

⁴⁶² Vö. Trebellius Polio: *Vita Galieni* XIII.9–10. „Gallienus interea vix excitatus publicis malis Gothis vagantibus per Illyricum occurrit et fortuito plurimos interemit. Quo comperto Scythae facta carragine per montem Gessacem fugere sunt conati. Omnes inde Scythas Marcianus varia bellorum fortuna ... quae omnes Scythas ad rebellionem excitarunt.”

⁴⁶³ Ptuj (Szlovénia)

⁴⁶⁴ Németújvár (Güssing, Ausztria). Lazius a város német nevét vette alapul a latinos alak képzésénél.

⁴⁶⁵ Talán Csákot (Čakovci, Horvátország) takarná a megjelölés.

⁴⁶⁶ Csáktornya (Čakovec, Horvátország). Lazius a város német nevét (Tschakturn) vette alapul.

⁴⁶⁷ Még nem sikerült beazonosítanom.

⁴⁶⁸ Még nem sikerült beazonosítanom.

⁴⁶⁹ Buda, helyesen Aquincum lenne latinul.

⁴⁷⁰ Még nem sikerült beazonosítanom.

⁴⁷¹ Még nem sikerült beazonosítanom, melyik folyót takarja a név.

⁴⁷² Erdőd (Erdut, Szerbia)

demonstrant. Danubii vero mentionem ex antiquissimis (quod equidem sciam) authoribus Herodotus facit libro 4^{cxlii} hisce verbis

Ἴσος γὰρ ἀεὶ ῥέει ἔν τε θερεὶ καὶ χειμῶνι ὁ ἰστρος. κατὰ τοιόνδε τι⁴⁷³ ὡς ἐμοὶ δοκεῖ. του γὰρ χειμῶνι νιφετῶ καὶ πάντα χρᾶται του δὲ θερεος ἢ χίων ἢ ἐν τῶ χειμῶνι πεσοῦσα ἀμφιληφῆς τηκομένη παντοθεν ἐσδιδοῦσα ἐς αὐτὸν συμπληθυέ⁴⁷⁴ idest, quod autem semper sibi similis fluit Ister, tam in aestate, quam in hieme ob id fit, ut mihi videtur. In hieme enim iungit, ac pluit, ubique in aestate, vero nix in hieme delata, tunc liquefit undique. Nives igitur in Istrum venientes ipsum implent, et subdit imbres quoque multi ac vehementes cum nive ipsumque augent. Quanto autem plus per aestatem pluit et quanto plus aquae sol trahit, tam in aestate quam in hieme tantum etiam Istro miscentur.

Itaque cum semper paria faciat Hister aestate, quam hieme datis aquis et acceptis semper sibi similis apparet. Haec ille.

Id quod adhuc hodie in Danubio cernitur, qui nive liquefacta vere et aestate increscens inundet autumnus rursus ita decrescat, quod multis queat locis vado transmitti, caeterum triplex huic erat quondam fluvio nomen Matoas primum omnium a [21v] plaustris lingua barbarica dictus erat, ut Stephanes in urbibus his verbis est author

Δανουβιος ἢ Δανουσις ἰστρος⁴⁷⁵ ὁ ποταμος παλαι Ματόας καλούμενος. Συμφορᾶς δὲ τοῖς σκύθαις ἐπιπεσοῦσης οὕτως ἐκ[λή]θη. Ματοας γὰρ λέγεται ἐς τὴν ἑλληνίδα γλῶσσαν αἰσιος⁴⁷⁶ ὅτι πολλακίς περαιούμενοι οὐδεν ἐπεπονθεισαν. ὁ δὲ Δανουσις ἐρμυνευετ[αι] ὡσπερ τοῦ ἀμαρτεῖν ἔχων τὴν αἰτίαν.⁴⁷⁷

Quibus ex verbis aliud Danubii etymon liquet, qui et Danusis olim et Danubios lingua Graeca vocatus^{cxliii}, is fluvius fuerit, quem alii a Danubio oppido Italiae derivare conantur, alii a monte Germaniae Abnoba⁴⁷⁸, unde scaturit, esse illud volunt, plane Germanicam esse vocem, a nemoribus Abnobae montis gentilitio sermone incolis^{cxliv} nuncupatam, quae Abnoam est, a quibus et fluminique alienum per ea teneat, Danubii nomenclatura accesserit D littera errore^{cxlv} vel difficultate pronuntiationis barbaricae accedente. Nam et Plinius libro 4. capite 12 de hoc flumine litteris illud animadvertit inde ostia Istri

⁴⁷³ Ms τα

⁴⁷⁴ N.G. Wilson, *Herodoti Historiae* (2 vols.), Oxford: Oxford University Press, 2015: vol. 1: 3-436; vol. 2: 439-844.IV. Könyv. 50. caput l. 6-7,10-13.

⁴⁷⁵ MS ἴσθρος

⁴⁷⁶ MS Ἄσιος

⁴⁷⁷ Stephanos Byzantius. *Ethnica*. IV. Lemma 14, Kiadás: M. Billerbeck and C. Zubler, *Stephani Byzantii Ethnika (Volumen II: Δ-Ι)* [*Corpus Fontium Historiae Byzantinae. Series Berolinensis* 43/2. Berlin - New York: De Gruyter, 2011]: 4-304.

⁴⁷⁸ Fekete-erdő

ortus hic in Germaniae iugis montis Arnobae, ex adverso Raurici Galliae oppidi multis ultra Alpes nullibus ac per innumeras lapsus gentes Danubii nomine immenso aquarum auctum. Et inde primum Illyricum alluit Ister appellatus sexaginta annibus receptis medio ferme numero eorum navigabili in Pontum⁴⁷⁹ vastis sex fluminibus evolvitur. Primum ostium Peuces mox ipsa Peuce insula⁴⁸⁰, in qua proximis alveus appellatus XIX millium passuum magna palude sorbetur. Ex eodem alveo et super Istropolin lacus gignitur LXIII millibus passuum ambitu, Halnurin vocant. Secundum ostium Naracustoma appellatur, tertium Calostoma iuxta insulam Sarmaticam, quartum Pseudostoma et insula Canopon, Diabasis, postea Boreastoma et Spireostoma.⁴⁸¹ Haec ille.

Ex quibus colligitur Danubii vocem Germanicam esse quam, videlicet usque ad Illyrici litem eo quondam nomine dictus fluvius scilicet hoc est usque ad Aenum fluvium⁴⁸², qui limes Illyrici occiduus erat. Ultra [22r] quem Teutonicae gentes in Rhaetiis colebant, qui nimirum hoc fluentum gentilitio sermone nominarunt *die abnaw* hoc est Abnobae montis nemuscula et nemorosas insulas, quae Germanis adhuc nobis *aw* appellantur. Ad hunc Danubii fontem adludit Ausonius poeta hoc carmine.

Totus sub vestra ditione fluo,
qua gelidum fontem mediis effundo Suevis,
imperio gravidas qua seco Pannonias.⁴⁸³

Adludit ad hunc fontem fluxumque Danubii per nemora Ammianus lib XXII:

profecturus itaque per Martianas silvas⁴⁸⁴ viasque iunctas Istri fluminis ripis inter subita vehementer incertus id verebatur, ne contemptus, ut comitantibus paucis multitudinem offenderet repugnantem, quod ne fieret, consilio solerti praevidit, et agminibus distributis per itinera Italiae nota, quosdam properaturos cum Iovino

⁴⁷⁹ Fekete-tenger

⁴⁸⁰ Peuce-sziget a Duna deltában volt található.

⁴⁸¹ vö. Plinius IV.79. „*Ortus hic in Germania iugis montis Abnovae ex adverso Raurici Galliae oppidi, multis ultra Alpes milibus ac per innumeras lapsus gentes Danuvi nomine, immenso aquarum auctu et unde primum Illyricum adluit Hister appellatus, LX annibus receptis, medio ferme eorum numero navigabili, in Pontum vastis sex fluminibus evolvitur. primum ostium Peuces, mox ipsa Peuce insula, in qua proximus alveus appellatus XIX p. magna palude sorbetur. ex eodem alveo et super Histropolim lacus gignitur LXIII passuum ambitu; Halmyrin vocant. secundum ostium Naracustoma appellatur, tertium Calon Stoma iuxta insulam Sarmaticam, quartum Pseudostomon et insula Conopon Diabasis, postea Borion Stoma et Psilon Stoma.*”

⁴⁸² Inn folyó

⁴⁸³ Vö. Ausonius: *Epigrammata* 31. „*Danubius penitis caput occultatus in oris | totus sub vestra iam ditione fluo: | qua gelidum fontem mediis effundo Suebis, | imperiis gravidas qua seco Pannonias, | et qua dives aquis Scythico solvo ostia ponto, | omnia sub vestrum flumina mitto iugum. | Augusto dabitur sed proxima palma Valenti: | inveniet fontes hic quoque, Nile, tuos.*”

⁴⁸⁴ Fekete-erdő

misit, et Iovio alios per mediterranea Rhaetiarum integro equitu Nevitae commissos.⁴⁸⁵ Haec ille.

Describit et huius ingentis fluminis exortum alveum naturamque Iordanes in Gothica historia.

Danubius autem ortus grandi palude, quasi ex mari profunditur. Hic usque ad medium sui dulcis est, et potabilis piscesque nimii saporis gignit, ossibus carentes, cartilagine tantum habentes in corporis continentiam. Sed ubi fit Ponto vicinior parvum fontem suscipit, cui ex ampheo cognomen est adeo amarum, ut cum sit quadraginta dierum itinere navigabilis, huius aquis exiguis immutetur, infectusque ac dissimilis sui inter Graeca oppida Callipidas⁴⁸⁶ et Hipanis⁴⁸⁷ in mare defluat.⁴⁸⁸

Haec Iordanes.

Qui et alterum Histrum Danubiumque in Scythia describit, quem Boristhenem⁴⁸⁹ maiores hodie Poloni^{cxlvi} Russique Neprum⁴⁹⁰ appellant. Id quod ex his verbis colligitur. Nam cum de Vesosi Scytharum fuisset rege locutus, subdit

unde cum [22v] Gothis eum dimicasse evidenter probamus, quem cum Amazonum viris absolute pugnasse cognoscimus, qui tunc a Boristhene amne, quem accolae Danubium vocant, usque ad Tanaym fluvium⁴⁹¹ circa sinum paludis Maeotidis considebant. Tanaym hunc dico, quae ex Riphaeis montibus⁴⁹² deiectus adeo praeceps ruit, ut cum vicina flumina sive Maeotis vel Bosphorus gelu solidentur, solus annium confragosis montibus vaporatus numquam Scythico durescit algore.⁴⁹³

⁴⁸⁵ Vö. Ammianus Marcellinus: *Res gestae a fine Cornelii Taciti XXI.8.* „*Profecturus itaque per Marcianas silvas viasque iunctas Histri fluminis ripis, inter subita vehementer incertus id verebatur ne contemptus ut comitantibus paucis multitudinem offenderet repugnantem. Quod ne fieret consilio sollerti praevidit et agminibus distributis, per itinera Italiae nota quosdam properaturos cum Iovino misit et Iovio, alios per mediterranea Raetiarum magistro equitum Nevitae commissos, quo diffusi per varia opinionem numeri praeberent immensi, formidineque cuncta conplerent.*”

⁴⁸⁶ Még nem sikerült beazonosítani a várost.

⁴⁸⁷ Még nem sikerült beazonosítani a várost.

⁴⁸⁸ Vö. Iordanes: *De origine actibusque Getarum V.46.* „*Danaper autem ortus grande palude, quasi ex matre profunditur. Hic usque ad medium sui dulcis est et potabilis, piscesque nimii saporis gignit, ossa carentibus chartellagine tantum habentes in corporis continentiam. Sed ubi fit Ponto vicinior, parvum fontem suscipit, cui Examphoeo cognomen est, adeo amarum, ut, cum sit quadraginta dierum itinere navigabilis, huius aquis exiguis immutetur, infectusque ac dissimilis sui inter Graeca oppida Callipidas et Hypannis in mare defluat.*”

⁴⁸⁹ Dnyeper folyó

⁴⁹⁰ Dnyeper folyó

⁴⁹¹ Don folyó

⁴⁹² Riphaeus hegyek, mitikus hegylánc, amit a görögök az északi régióba helyeztek el.

⁴⁹³ Vö. Iordanes: *De origine actibusque Getarum V.44-45.* „*Tunc, ut fertur, Vesosis Scythis lacrimabile sibi potius intulit bellum, eis videlicet, quos Amazonarum viros prisca tradit auctoritas, de quas et feminas bellatrices Orosius in primo volumine professa voce testatur. Vnde cum Gothis eum tunc dimicasse evidenter probamus, quem cum Amazonarum viris absolute pugnasse cognoscimus, qui tunc a Borysthene amne, quem*

Et iterum alio loco Scythia namque

Germaniae terrae confinis, eotenus ubi Hister oritur amnis vel stagnum dilatatur, Musianum⁴⁹⁴ tendens usque ad flumina Thyram,⁴⁹⁵ Danastrum⁴⁹⁶ et Vagosolam⁴⁹⁷, magnumque illum Danubium Taurumque montem⁴⁹⁸, non illum Asiae, sed proprium, idest Scythicum, per omnem Maeotidis^{cxlvii} ambitum ultraque Maeotidem per angustias Bosphori usque ad Caucasum montem.⁴⁹⁹ Haec ille.

Porro describit naturam Danubii fluminis, qui in hieme ita glacie obducetur, ut plaustra admittat, et eo adiumento gentes saepe in Romanas provincias populabundae traiecerint, Herodianus Graecus historicus libro sexto in historia Alexandri Severi caesaris.

Confectoque celeriter itinere constitit ad Rhaeni⁵⁰⁰ ripas, atque ibi res ad bellum necessarias comparabat, pontemque primo iunctis inter se navigiis fecit in Rhaeno flumine, ut per eum exercitus transgrederetur. Quippe hi maxime fluminum sub septentrione feruntur Rhaenus ac Danubius, quorum alter Germanos, alter Pannonios praeterfluit. Atque aestate quidem navigabiles altissimo latissimoque alveo, per hiemem deinde concreti gelu camporum in modum perequitantur. Est autem adeo eius alvei solida glacies, ut non equorum unguis tantum pedibusque virorum subsistat. Sed qui haustus, inde sunt non tam urnas aut vasa alia secum adferam quam secures aut dolabras, ut caesam inde aquam sine vase ullo veluti lapidem asportent.⁵⁰¹ Haec Herodianus.

accolae Danaprum vocant, usque ad Thanain fluvium circa sinum paludis Meotidis consedebant. Thanain vero hunc dico, qui ex Ripheis montibus deiectus adeo preceps ruit, ut, cum vicina flumina sive Meotis et Bosforus gelu solidentur, solus amnium confragosis montibus vaporatus, numquam Scythico duriscit algore.”

⁴⁹⁴ Ilmeny-tó (Oroszország Novgorodi terület)

⁴⁹⁵ Dnyeszter folyó

⁴⁹⁶ Dnyeszter folyó

⁴⁹⁷ Még nem sikerült beazonosítanom a Vagolosa folyót.

⁴⁹⁸ Torosz-hegység/Taurosz-hegység (*Toros Dağları* vagy *Aladağlar*, Törökország)

⁴⁹⁹ Vö. Iordanes: *De origine actibusque Getarum* V.30. „*Scythia si quidem Germaniae terre confines eo tenus, ubi Ister oritur amnis vel stagnum dilatatur Morsianus, tendens usque ad flumina Tyram, Danastrum et Vagosolam, magnumque illu Danaprum Taurumque montem, non illum Asiae, sed proprium, id est Scythicum, per omnem Meotidis aditum, ultraque Meotida per angustias Bosfori usque ad Caucasum montem amnemque Araxem ac deinde in sinistram partem reflexa post mare Caspium, quae in extremis Asiae finibus ab Oceano eoroboro in modum fungi primum tenuis, post haec latissima et rotunda forma exoritur, vergens ad Hunnus, Albanos et Seres usque digreditur.*”

⁵⁰⁰ Rajna folyó

⁵⁰¹ Vö. Herodianus: *Historiarum libri VIII*. 1581, 138–139. „*Confectoque celeriter itinere, constitit ad Rheni ripas, atque ibi res ad bellum necessarias comparabat. Pontemque primo iunctis inter se navigiis fecit in Rheno flumine, ut per eum exercitus transgrederetur. Quippe hi maximi fluminum sub septentrione feruntur, Rhenus ac Danubius, quorum alter Germanos, alter Pannonios praeterfluit. Atque aestate quidem navigabiles, altissimo latissimoque alveo, per hyemem dein concreti gelu, camporum in morem perequitantur. Est autem adeo eius alvei solida glacies, ut non equorum unguis tantum pedibusque virorum subsistat, sed qui hausta inde sunt, non tam urnas aut vasa alia secum adferam quam secures ac dolabras, ut caesam inde aquam sine vase ullo veluti lapidem asportent.*”

Sic Dion^{cxlviii} Cassius tantam obturatam glaciem Danubio contigisse dicit, ut per eum transfugientes Iaziges Antoninus prostraverit. Scribit et Strabo Mithridatem regem in glacie Danubii vicisse barbaros et Iustinus Scythas a Philipo rege Istro glaciato vectos testatur.^{cxlix} Huc pertinet versus Ovidii⁵⁰² libro de Ponto.

[23r] Ceruleus ventis latices durantibus Ister
congelati, et tectis in mare serpit aquis,
quaque rates ierant, pedibus nunc itur et undas
frigore concretas ungula pulsat equi.⁵⁰³

Sane in hanc usque diem, uti est apud Herodianum, ex concreto Danubio in Hungaria ingentes glaciei moles veluti saxa in annum usque adservantur, quibus incolae vinum ob cellariorum penuriam per aestum frigefaciunt.⁵⁰⁴

Item aut Danubius duobus in locis cataractas utpote in ripa Norici Ripensis^{cl} (locum hodie Austriae incolae *strudum* et *warffl* appellant) et ad pontis Traiani ruinas super Albam Graecam⁵⁰⁵, de quibus Dion⁵⁰⁶ in Traiani historia

per ea tempora Traianus lapideum pontem in Istro fecit, opus sane^{cli} mirandum et maxime memorabile, cui caetera illius opera vix adaequare possis, viginti stant ex quadrato lapide pilae, quarum altitudo centum et quinquaginta pedum praeter fundamenta habetur, latitudo sexaginta pedes continet. Distant inter se centum et septuaginta pedibus, fornicibus vero coniunguntur. Impensa profecto ingens et vix credibilis, sed illud mirari convenit quanam ratione, et quibus viribus quoque artificio in illa gurgitum altitudine tamquam praecipiti fluvio tum singulae columnae extrui valuerint, tantarum molum fundamenta stabiliri. Vada praeterea limosa erant, neque amnis alio averti poterat. Quanta vero altitudo sit aquae, et quam late pateat amnis, haud equidem enarraverim. Diffunditur per ea loca spaciosus, atque interim imbrium mole concitatus ripas longius submovet. Alibi vero duplo atque interim triplo priore sui parte maior aut restagnat aut defluit. Qua

⁵⁰² Publius Ovidius Naso (Kr. e. 43–Kr. u. 17/18) római költő.

⁵⁰³ Vö. Ovidius: *Tristia* III.10. 27–34. „*Ipse, papyrifero qui non angustior amne | miscetur uasto multa per ora freto, | caeruleos uentis latices durantibus, Hister | congelat et tectis in mare serpit aquis; | quaque rates ierant, pedibus | nunc itur, et undas | frigore concretas ungula pulsat equi; | perque novos pontes, subter labentibus undis, | ducunt Sarmatici barbara plaustra boves.*”

⁵⁰⁴ Vö. Herodianus: *Historiarum libri VIII*. 1581, 138–139. „*Quippe hi maximi fluminum sub septentrione feruntur, Rhenus ac Danubius: quorum alter Germanos, alter Pannonios praeterfluit. Atque aestate quidem navigabiles, altissimo latissimoque alveo, per hyemem dein uncreti gelu, campurum in morem perequitantur. Est autem adeo eius alvei solida glacieis, ut non equorum unguis tantam pedibusque virorum subsistat, sed qui hausturi inde sunt, non tam urnas aut vasa alia secum afferant, quam securas ac dolabras, ut caesam inde aquam sine vallo ullo, veluti lapidem, asportent.*”

⁵⁰⁵ Nándorfehérvár (Beograd, Szerbia)

⁵⁰⁶ Cassius Dio (Kr. u. 155/163/164–229 után) görög történetíró.

vero arctatur, vorticosus et ferox, aedificia, et pontes non patitur. Et rursus liberatus angustiis in pelagi formam totus exspatiatur iterumque coit quasi retentus, profundior et rapidus fertur. Arduum igitur et maxime laboriosum fuit in ea fluminis parte pontem [23v] aedificare. Ex hoc sane ingens Traiani animus arguitur, atque adeo magis, quod nullum commeandi usum pons praebebat. Pilae etiamnum extant ceu in ostentationem potentiae et caesaris opum fabricatae, simul etiam ut posteris testatum maneret nihil esse, quod hominum manu et opibus Romani imperii effici non possit. Ponte Danubium ideo Traianus coniungere voluit, ut expeditius vel non glaciato amne praesidia facultas traducendi foret, quoties Romani, qui trans Danubium agerent, a barbaris bello et armis vexarentur, ergo velut adstricto frigoribus fluvio, cum res deposceret, commeare licebat. Caeterum contraria ratio Hadrianum movit. Siquidem is veritus, ne pulso Romano praesidio aut oppressis legionibus ferae et indomitae gentes facto aditu ea loca invaderent, qui cis Danubium sunt, Maesiamque subinde popularentur, structuras ac fornices, quantae super aquam eminebant, demoliri iussit.⁵⁰⁷ Haec Dion.

Ex ruinis igitur pilarum, quae de ponte demolito remanserant, cataractae infra Albam Graecam ortae^{cliii} primum sunt, cum vorticosus alioquin isthac etiam parte Danubius esset. Id quod nobis argumento est locum de cataractis^{cliii} Danubii apud Strabonem libro VII⁵⁰⁸ de modo dictis in Maesia accipi non debere (scripsit enim multo ante tempora Traiani Strabo)

⁵⁰⁷ Vö. Dion Cassius: *Vita Traiani Nervae* 1546, 125. „Per ea tempora Traianus lapideum pontem in Istro fecit, opus sane mirandum et maxime memorabile, cui caetera illius opera vix adaequare possis, viginti stant ex quadrato lapide pilae, quarum altitudo centum et quinquaginta pedum praeter fundamenta habetur. Latitudo sexaginta pedes continet. Distant inter se centum et septuaginta pedibus, fornicibus vero coniunguntur. Impensa profecto ingens et vix credibilis, sed illud mirari convenit quanam ratione, et quibus viribus quove artificio in illa gurgitum altitudine tamquam praecipiti fluvio, tum singulae columnae extrui valuerint, tantarum molium fundamenta stabiliri. Vada praeterea limosa erant, neque amnis alio averti poterat. Quanta vero altitudo sit aquae, et quam late pateat amnis, haud equidem enarraverim. Diffunditur per ea loca spaciosus, atque interim imbrium mole concitatus ripas longius submovet. Alibi vero duplo atque interim triplo priore sui parte maior aut restagnat aut defluit. Qua vero arctatur, vorticosus et ferox, aedificia, et pontes non patitur. Et rursus liberatus angustiis, in pelagi formam totus exspatiatur, iterumque coit quasi retentus, profundior et rapidus fertur. Arduum igitur et maxime laboriosum fuit, in ea fluminis parte pontem aedificare. Ex hoc sane ingens Traiani animus arguitur, atque adeo magis, quod nullum commeandi usum pons praebebat. Pilae etiamnum extant ceu in ostentationem potentiae et caesaris, opum fabricatae, simul etiam ut posteris testatum maneret, nihil esse, quod hominum manu, et opibus Romani imperii effici non posset. Ponte Danubium ideo Traianus coniungere voluit, ut expeditius, vel non glaciato amne praesidia facultas traducendi foret, quoties Romani, qui trans Danubium agerent, a barbaris bello et armis vexarentur, ergo velut astricto frigoribus fluvio, cum res deposceret, commeare licebat. Caeterum contraria ratio Adrianum movit. Siquidem is veritus, ne pulso Romano praesidio aut oppressis legionibus ferae et indomitae gentes facto aditu ea loca invaderent, quae cis Danubium sunt, Maesiamque subinde popularentur, structuras ac fornices, quantae super aquam eminebant, demoliri iussit.”

Az biztos, hogy Lazius nem görög nyelvé Dion kiadást használta, de azt még nem sikerült kiderítenem, hogy Dio melyik latin nyelvé fordítását használta.

⁵⁰⁸ Vö. Strabo 1510, 60r: „Per ipsos autem Marusius fluvius Danubium influit per quem Romani milites vasa illis necessaria bellis devehere solebant. Superiores enim fluminis partes versus fontes usque ad praecipites eius decursus, quos Cataractas nominant Danubium vocant. Quae maxime per Dacorum agrum delabuntur.”

esseque plane eas in Austria cataractas, quae *Strudum et Werfl* appellantur, de quibus in Austriae Archeologiis a nobis dicitur.

Absolutoque iam Danubio praecipuo eius regni fluente Savus et Dravus veniunt examinandi, de quorum fluviorum exortu alveisque Plinius libro 4. capite 25. de Pannonia^{cliv}, sic scriptum, reliquit.

Amnes clari et navigabiles in Danubium fluunt, Dravus e Noricis violentior, Saus ex Alpibus Carnicis placidior CXVM passuum intervallo. Dravus per Serretes, Serapilos, Iazos, Sandrizetes, Saus per Colapianos^{clv} Brencosque.⁵⁰⁹
Haec ille.

Sane supersunt adhuc nominum eiusmodi ad ortus eorum fluminum vestigia. Quis enim nescit Dravum in Tirolis comitatu orire, haud procul a Serrentall⁵¹⁰ fluereque vix radice Cappell montis⁵¹¹, qui a Villaco⁵¹² enim Carniolam via ducit. Ita^{clvi} haud procul a Savi fonte Colenberg castrum et mons⁵¹³ adhuc visuntur Colapianorum vet[usta] [24r] non exprimentia. Caeterum de Savo^{clvii} illud Appianus Alexandrinus in Illyrico addit.

Paeones nullas urbes habent, agros dumtaxat et villas percognitiones possident. Neque iudicia communia illis adsunt neque principes, qui caeteris praesint ipsi centum milia virorum aetate ad bellum integra utique habebant. Verum imperio carentes minime in unum congregant. Apropinquante caesare ad silvas delati fuga, si quos ex Romanis palantes repperissent, occidebant. Caesar, qui ad illos ad se venturos credidit, neque villas neque agros eorum depopulatus est.

Non accedentibus ignem omnibus immisit, et per continuos octo dies maximis adfecit cladibus, quibus in Segestanorum et Paeonum regionem usque ad Savum fluvium est profectus. Huius in ripa civitas latissimo fluvio et ingenti fossa munita considet. Qua ex causa potissimum Caesar illam invasit, veluti belli horreum in Dacos Bastarnasque, qui ultra Istrum incolunt, habiturus.

Idem fluvius his in locis Danubius dicitur, nec multo deinde inferius elapsus, uberioribus aquis pro Danubio Istri nomen adsumit, Saus autem Istrum influit.

⁵⁰⁹ Vö. Plinius: *Naturalis historia* III.148. „*Insula in Sao Metubarbis, amnicarum maxima. praeterea amnes memorandi: Colapis in Saum influens iuxta Sisciam gemino alveo insulam ibi efficit quae Segestica appellatur; alter amnis Bacunitus in Saum Sirmio oppido influit, ubi civitas Sirmiensem et Amantinorum. inde XLV Taurunum, ubi Danuvio miscetur Saus. supra influunt Valdasus, Urpanus, et ipsi non ignobiles.*”

⁵¹⁰ Még nem sikerült beazonosítani.

⁵¹¹ Kapellag-hegy (Horvátország)

⁵¹² Villach (Ausztria)

⁵¹³ Eddig egy magyarországi Colenberg névű települést találtam, ami nem lehet a Száva forrásánál levő település, így még beazonosításra szorul a Laziusnál szereplő település.

Erantque Caesari naves eo in flumine, quae commeatum ad exercitum per Danubium adferrent. Ob id Caesar Segestam urbem sibi adsumpserat et cetera.⁵¹⁴

De Segesta in libro secundo dicitur, qui ea ad ostium Calapis ipsumque^{clviii} Savi ripam posita fuerit, quantum conici potest haud procul ab Sagrabia episcopali. Quare hic et de Colapi dicendum erit, qui in Saum exoneratur hodieque nomine parum immitato extat communis Regni Hungariae, Schlavoniae,⁵¹⁵ Croatiae, Venedorumque Marchae⁵¹⁶ limes Culpam incolae dicunt, qui haud procul Sagrabia⁵¹⁷ in Saum exoneratur, ubi Susacum⁵¹⁸ e regione positum est, veteris Sisciae ruinae de quo fluvio Plinius libro 4.^{clix} capite 25. cum de Scordiscis et Sao fluvio ageret.

Insula in Sao Metubarris⁵¹⁹ (inquit) amnicarum maxima praeterea amnes memorandi Colapis in Saum influens iuxta Sisciam gemino alveo insulam ibi efficient, quam [24v] Segestica appellatur.⁵²⁰

Meminit eiusdem fluvii ac Noari cuiusdam in quem Colapim confluere tradit libro 7. Hic Noarus augetur accepto Colapi, qui ex Albio monte fluens per Iapodes Danubium illabatur ad Scordiscos. Credendum est autem Noarum Saltum fluvium⁵²¹ esse, qui e regione Culpae et ipse in Savum exoneratur, ac olim nomen ex confluentibus Dravo immutavit. Id quod et hodie fieri videmus, ut^{clx} Danubius tametsi maximum fluentum Savo recepto nomen ammittat, et Savus incolis appelletur. Meminit eiusdem fluvii et Strabo libro 4, ubi Ogdolapim⁵²² nominare videtur, cum de Nauporto vel Pamporto⁵²³ ageret.

⁵¹⁴ Vö. Appianus Alexandrinus: *Romanarum Historiarum* 1592, 1205–1206. „*Paeones nullas urbes habent, agros duntaxat et villas per cognationes possident. neque iudicia communia illis adsunt: neque principes, qui caeteris praesint. Ipsi centum millia virorum aetate ad bellum integra utique habebant, verum imperio carentes minime in unum congregabant. Appropinquante Caesare, ad sylvas delati fuga, si quos ex Romanis palentes reperissent, occidebant. Caesar quoad illos ad se venturos credidit, neque villas, neque agros eorum depopulatus et: non accedentibus, ignem omnibus immisit, et per continuos octo dies maximis affecit cladibus, quibus in Segestanorum et Paeonum regionem usque ad Savum fluvium est profectus. Huius in ripa civitas latissimo fluvio et ingenti fossa munita considet. Qua ex causa potissimum Caesar illam invasit, veluti belli horreum in Dacos Bastarnasque, qui ultra Istrum incolunt, habiturus. Idem fluvius his in locis Danubius dicitur, nec multo deinde inferius elapsus, uberioribus aquis pro Danubio Istri nomen assumit. Saus autem Istrum influit. Erantque Caesari naves eo in flumine, quae commeatum ad exercitum per Danubium adferrent: ob id Caesar Segestam urbem sibi adsumpserat.*”

⁵¹⁵ A Szlavónia Dráva és a Száva között, valamint a Száva túlsó partján a Kapela hegységig kiterjedő földrajzi-politikai régió.

⁵¹⁶ A *Windische Mark* történelmi terület a mai Szlovénia területén. Határai északon a Száva, délen a Kulpa és a Krk alsó része, nyugatról Krajna határolja, keletről pedig a Zsumberki-hegység.

⁵¹⁷ Zágráb (Zagreb, Horvátország)

⁵¹⁸ Sziszek (Sisak, Horvátország)

⁵¹⁹ Az insula Metubarris Száva és a Bosut folyó közötti területet fedte le.

⁵²⁰ Vö. Plinius: *Historia naturalis* III.148 „*Insula in Sao Metubarbis, amnicarum maxima. praeterea amnes memorandi: Colapis in Saum influens iuxta Sisciam gemino alveo insulam ibi efficit quae Segestica appellatur.*”

⁵²¹ A Salto folyó a Velino folyó mellékfolyója Olaszországban, Abruzzo régióban.

⁵²² Kulpa folyó

⁵²³ Lásd fentebb Nauportusra vonatkozó lábjegyzet.

Pamportus enim amnis (inquit) ex Illyriis navigabilis defertur, intrat autem Saum, ut facile in Segestanam oram et Pannoniam et Tauriscos delabatur. At vero in Saum rerumpit Ogdolapis ad urbem, ambo sane navigabiles ex alpibus fluentes.⁵²⁴ Haec ille.

Huius fluenti et Eginhartus in historia Caroli Magni nomen recenset.

Borna vero (ait) dux Dalmatiae cum magnis copiis ad Colapium fluvium Ludovico ad se venienti occurrius, in proxima congressione a Guduscanis desortitur.⁵²⁵ Haec ille.

Sequitur iam Bathinus fluvius,⁵²⁶ quem Plinius libro 3. capite 25. Bacuntius appellat, qui et ipse in Saum influit prope Sirmium, de quo Paterculus in belli Pannonici descriptione gesti a Tiberio, Nerone haec refert.

Sed insequenti aestate omnis Pannonia reliquiis totius belli in Dalmatia manentibus pacem petiit. Ferocem illam tot militum iuventutem paulo ante servitatem innata[m] Italiae conferentem arma, quibus usa erat, apud flumen nomine Bathinum prosternentemque se universam genibus^{clxi} imperatoris Bathonem et Pynnetem excelsissimos duces captim alterum a se deditum.⁵²⁷

Meminit et Aurelius Sextus, et Plinius dicto loco cum de populis et fluviis Pannonia tractu^{clxii} his verbis.

Alter amnis Bacuntius in Saum Sirmio oppido influit, ubi civitas Sirmiensem et Amantinorum.⁵²⁸ Haec Plinius.

Porro^{clxiii} superest adh[uc] memoria eius fluvii in agro Sirmiensi. Nam et fluvius isthic Bozokha⁵²⁹ in Sa[um] confluit et agens proximus incolis adhuc a Bacuntio sive Bathino tametsi corrupte Bozias appellatur, de quo Annales Hungariae meminerunt hisce verbis.

[25r] In Salamonis regis historia factum est autem (inquit) tertio anno post adventum Chunnorum, Besseni per Albam Bulgaricam⁵³⁰ venientes

⁵²⁴ Vö. Strabo 1510, 42v „Pamportus enim amnis ex Illyriis navigabilis defertur. Intrat autem Sauum, ut facile in Segestanam oram, et pannoniam, et Thauriscos delabatur. At vero in Saum irrumpit Ogdolapis ad urbem, ambo sane navigabiles ex Alpibus fluentes.”

⁵²⁵ Vö. *Annales Regni Francorum* 2021, 278. „Borna vero dux Dalmatiae cum magnis copiis ad Colapium fluvium Liudevuito ad se venienti occurrens, in proxima congressione a Guduscanis desortitur.”

⁵²⁶ Bozuta folyó

⁵²⁷ Vö. Velleius Paterculus: *Historia Romana* II.114. „Hiems emolumentum patrati belli contulit, sed insequenti aestate omnis Pannonia reliquiis totius belli in Delmatia manentibus pacem petiit. Ferocem illam tot milium iuventutem, paulo ante servitatem minatam Italiae, conferentem arma, quibus usa erat, apud flumen nomine Bathinum prosternentemque se universam genibus imperatoris, Batonemque et Pinnetem excelsissimos duces, captum alterum, alterum a se deditum iustis voluminibus ordine narrabimus, ut spero.”

⁵²⁸ Vö. Plinius: *Historia naturalis* III.148. „...alter amnis Bacuntius in Saum Sirmio oppido influit, ubi civitas Sirmiensem et Amantinorum. inde XLV Taurunum, ubi Danuvio miscetur Saus. supra influunt Valdasus, Urpanus, et ipsi non ignobiles.”

⁵²⁹ Bozuta folyó

transnataverunt flumine Zana⁵³¹ in campum Bozias et non modicam gentem
captivorum et praedarum diripientes in suam terram abduxerunt.⁵³²

Est ea in vicinia et Bargus fluvius, hodie Borbatus appellatus, qui ex Croatia descendens prope Schwymar, hoc est Serbini⁵³³ rudera et ipse in Saum exoneratur. De quo Strabo libro VII cum de Scordiscis ageret enimvero hi penes Istrum habitaverunt, duas in partes divisi, nam et alii magni Scordisci appellati sunt, alii vero parvi. Illi quidem duos inter fluvios habitabant Istrum illabentes, alter Noarus appellatur praeter Segesticam fluens, alter Bargus, parvi autem ultra Istrum incolebant Triballis et Mysii finitimi. Atque haec de fluviis Saum ingredientibus, iam qui eodem in regno Hungariae Dravum illabuntur, expediam ingrediuntur, autem Dravum in confinio Styriae⁵³⁴ Hungariaeque Savaria fluvius,⁵³⁵ nunc Muera⁵³⁶ dictus, ex Charinthia descendens ingreditur, et Dravum haud procul ab ostio suo Scaramunga ab Alba Regali defluens. Quorum Savariae meminit Ptolemaeus dumtaxat in descriptione Pannoniae Superioris libro 2 eiusque^{clxiv} cum Dravo^{clxv} confluentes in Pannonia describit. Quem^{clxvi} denominatum a Pannonia Savaria fuisse, verisimile est, de qua a principio huius est libri a nobis dictum, esseque quem hodie Muram vocamus communem Hungariae Styriaeque in confluentibus Dravi limitem.⁵³⁷ Huncque in ea coniectura, ut vel a Muroela⁵³⁸ municipio, quod ad ripam eius Ptolemaeus describit, nomenclaturam immutasse existimem, vel qui veteres Teutones fluvium sua lingua Murum⁵³⁹ diceret. Hinc Murgaugiam^{clxvii} regionem prope Brigantinum lacum⁵⁴⁰ appellarunt^{clxviii} et Murgantiam lacum^{clxix},⁵⁴¹ qui Bodincus⁵⁴² nunc quod est fundo carente^{clxx} nuncupatur, de quibus Marcellinus libro 16. de [25v] Scaraiunga autem

⁵³⁰ Nándorfehérvár (Beograd, Szerbia)

⁵³¹ Szana folyó

⁵³² Vö. Hess: *Chronica Hungarorum* 1473, fol. 24r „*Factum est autem tertio anno post adventum Cunorum, Besseni per Albam Bulgaricam venientes, transnataverunt flumen Zava in campum Bozias, et non modicam gentem captivorum et praedarum diripientes in suam terram abduxerunt.*”

⁵³³ Srebenik (Bosznia-Herczegovina)

⁵³⁴ Stájerország

⁵³⁵ Savaria, mint vízfolyás, Gyöngyös-patakot jelölnél (Sárválnál torkollik a Rábába), Lazius azonban a Mura folyóval azonosította.

⁵³⁶ Mura folyó

⁵³⁷ Vö. Ptolemaeus: *Geographia* 1552, 28. „*Quod iuxta divertigium est fluvii ad occasum extensi, qui per geminas Pannonias fluit scinditurque iuxta Carrodinum civitatem, quasi ad montem Cetium vocaturque ille, qui iuxta Septentrionalissimam partem est Savarias, qui vero iuxta meridionalissimam Daros, qui nunc a barbaris Dara vocatur. Dravus nuncupatur vulgo Mora.*”

⁵³⁸ Mureola azonosításának kérdésében Werner Hochapfel három lehetséges helyszínt nevezett meg: Mureck, Obergralla, valamint Leibnitzer Feld nevezett meg, amelyek helyén egykor állhatott a nevezett római település. Bővebben lásd: *Hochapfel*, Werner: *Römische Villa Subrubana in Obergralla* (https://www.academia.edu/25357223/R%C3%B6mische_Villa_Subrubana_in_Obergralla – utolsó meglekintés: 2023.05.19.)

⁵³⁹ Mura folyó

⁵⁴⁰ Boden-tó lenne a Brrigantinum lacum, de az nem a Mura folyó mentén helyezkedik el, így Lazius bitos nem erre tóra gondolt.

⁵⁴¹ Még nem sikerült beazonosítani.

⁵⁴² Még nem sikerült beazonosítani.

sive Scarniunga, ut Iordanes vocat, locus extat apud eumdem Iordnande cum^{clxxi} de Gothorum regum sedibus in Pann[onia], et quemadmodum hi eam terram dividerint, inter se disserit.

Plaerique erg[o] ut ad gentem, unde agitur, revertamur, idest Ostrogotharum, qui in Pannoniam sub rege Balamyri eiusque Germanis Theodemir et Widimyr morabantur quam vis divisa loca consilia tamen habuere inita. Nam Balamyri int[er] Scarniungam⁵⁴³ et Aquam nigram⁵⁴⁴ fluvios, Theodemyr iuxta lacum Pelsodis⁵⁴⁵, W[idi]mur inter utrosque manebat.⁵⁴⁶ Haec ille.

Sane extat fluvius, qui Albam Regalem praeterfluit, et ad Bathiam Danubium ingreditur, cuius appellatio a Scaraiunga haud equidem dissentit, Scharwitzam^{547clxxii} incolae vocatur. Cuius tametsi nomen Antoninus non retulerit, videtur tamen pontes duos indicare in descriptione viae a Soppiano Aquincum^{clxxiii} et a Sirmio Carnuntium, hic est Pontem Sociorum⁵⁴⁸ et Pontem Musuetonum^{clxxiv}, quos siquidem huius fluvii [...] [...] [...] [...], vel supputato ipsa situs eorum agrorum demonstrat. Nam a Soppiano ad^{clxxv} Dravi ripam posito municipio ad vallum Carnuntiam per Pontem Sociorum iter describit. Huni, qui hodie a Zoppan,⁵⁴⁹ quod infra Albam Regalem ad Dravum [...] profectus in Granfildins^{clxxvi} Campus instituit, is Sarentium [...] veressum est. Ita quod ab eodem loco Crissinum^{clxxvii} et Crubrinum^{clxxviii}, Subacumque^{clxxix} contendit Segetiam transtet eiusdem fluviorum insulam pontemque eius [...] admodum cognitum nulli pontem Musuetonum extitisse verisimile est.^{clxxx} Confluunt infra eum tractum in Danubium Marcianus⁵⁵⁰ et Parthiscus, quem et Tisciam⁵⁵¹ dici Ptoleameo, Tibiscum et Tisciam Iordnandi, in Archeologiis nostris Daci[ae] ostendemus,⁵⁵² et quinque

⁵⁴³ Sonja Petru a Lajta folyóval azonosította. (PETRU, Sonja (1968): Nekaj Antičnih Zemljepisnih Pojmov O Naših Krajih. Arheološki Vestnik 19 (1), 375–392. – online elérhető: <https://ojs.zrc-sazu.si/av/article/view/10107/9251> – utolsó megtekintés: 2023. 05. 19.)

Az idézett szöveghelyet követő magyarázat alapján inkább valószínűsíthető, hogy Lazius Sárvíz folyóval (nem összekeveredő Sárvíz-patakkal) azonosította, ugyanis ez a folyó egykor a jelentősebb és hajózható folyók közé tartozott, és az egykori Gorsium (Tác) fontos kikötője volt, ami Székesfehérvár közelében folyik és a latin szöveg is azt állítja, hogy a település mellett elhalad (praeterfluit), és valóban a Dunába ömlött, még a Sárvíz folyószabályozását megelőzően.

⁵⁴⁴ Sonja Petru a Rába folyóval azonosította.

⁵⁴⁵ Balaton

⁵⁴⁶ Vö. Iordanes: *De origine actibusque Getarum* LII.268. „Ergo, ut ad gentem, unde agimus, revertamur, id est Ostrogotharum, qui in Pannonia sub rege Valamir eiusque germani Thiudimer et Vidimir morabantur, quamvis divisa loca, consilia tamen unita (nam Valamer inter Scarniungam et Aqua nigra fluvios, Thiudimer iuxta lacum Pelsois, Vidimer inter utrosque manebant), contigit ergo, ut Attilae fili contra Gothos quasi desertores dominationis suae, velut fugacia mancipia requirentes, venirent ignarisque aliis fratribus super Valamer solum inruerent.”

⁵⁴⁷ Valószínűleg Lazius itt a Sárvíz folyóból képzett egy németes alakot a folyó megnevezésére.

⁵⁴⁸ Kaposvár/Hidas

⁵⁴⁹ Sopje (Horvátország)

⁵⁵⁰ Maros folyó?

⁵⁵¹ Tisza folyó

⁵⁵² Utalás Lazius Erdély-leírására, a *Descriptio Daciae sive Transilvaniae*-re, ahol a hatodik fejezetet (*De montibus et fluviis Daciae insignioribus*) részben a jelentősebb folyók leírásának szentelte.

Cusus⁵⁵³ et Marus⁵⁵⁴, ut libro 12. Tacitus vocat, sive Marisius⁵⁵⁵ et Crisius^{556clxxxii} exonerantur, ut Strabo Iordnandesque hos^{clxxxiii} nominare videntur. De quibus enim in Daciae^{clxxxiii} antiquitatibus fuse a nobis est dictum, quos denique^{clxxxiv} hodie fluvios Transilvani appellant Marusium et Kheresium⁵⁵⁷.

Superest, ut de paludibus huius regni memorabilibus sermonem continuemus, quarum insigniores quatuor, quae aliquid ex antiquitate trahant, abservam paludem videlicet Hiulcam⁵⁵⁸ in agro Sirmiumque, paludem Mursianam^{clxxxv} sive Musianam⁵⁵⁹ ad Dravum, paludem Valeriae sive Bolliam⁵⁶⁰ et paludem sive lacum Pisonis⁵⁶¹.

De quarum prima, hoc est Sirmiensi fluvio,⁵⁶² Vopiscus in Probo haec scribit.

Nam cum Sirmium venisset ac solum patrium faecundari cuperet et dilatari ad siccandam quamdam paludem multa simul millia militum posuit ingentem parans fossam, qua devectis in altum naribus loca Sirmiensibus profutura siccaret. Permoti milites fugientem enim in turrim ferratam, quam ipse speculae causa aeditissimam exaedificaverat, interemerunt anno imperii sui quinto.⁵⁶³ Haec ille.

Hanc paludem sequitur [26r] Cibalensis Huilca nomine, cuius Aurelius Victor meminit in historia Constantini

verum enimvero ut imperia difficile concordia custodiunt, dissidium inter Licinium Constantinumque exoritur primumque apud Cibalas iuxta paludem Huilca nomine Constantino nocte castra Licinii irrumpente, Licinius fugam petiit.⁵⁶⁴

⁵⁵³ Körös folyó

⁵⁵⁴ Maros folyó

⁵⁵⁵ Maros folyó

⁵⁵⁶ Körös folyó

⁵⁵⁷ Körös folyó

⁵⁵⁸ Sirmium (Szávaszentdemeter) közelében található tó neve, melyet Probus szárátatott ki.

⁵⁵⁹ Valószínűleg egy mára már felszárad mocsarat takarhat.

⁵⁶⁰ Elképzelhető, hogy a volcaei mocsarak lennének, ami Eszék és Vinkovce között terült el. De az nem Pannonia Valeria, hanem Pannonia Secunda területén feküdt. Bár ahogy fentebb is láthatul, nem álltak Laziusztól závol a tárgyi tévedések, így az is elképzelhető, hogy ezt a mocsaras területet is tévesen rossz helyre pozícionálta.

⁵⁶¹ Fertő tó

⁵⁶² Száva?

⁵⁶³ Vö. Flavius Vopiscus: *Vita Probi* XXI.2–3. „*Nam cum Sirmium venisset ac solum patrium effecundari cuperet et dilatari, ad siccandam quamdam paludem multa simul milia militum posuit ingentem parans fossam, quam deiectis in Savum naribus loca Sirmiensibus profutura siccaret. Hoc permoti milites confugientem eum in turrem ferratam, tam quam ipse speculae causa et latissimam exaedificaverat, interemerunt anno imperii sui quinto.*”

⁵⁶⁴ Vö. Eutropius: *Breviarium historiae Romanae* X.5. „*Constantinus vir ingens, et omnia efficere nitens, quae animo praeparasset, simul principatum totius orbis affectans, Licinio bellum intulit, quanquam necessitudo et affinitas cum eo esset: ac primo eum in Pannonia vicit: secundo apud Cibalas iuxta paludem Hiulcam nomine, Constantino castra Licinii nocte irrumpente, Licinius fugam petiit, Byzantiumque fuga volucris pervenit, ubi Martinianum officiorum magistrum caesarem creat.*”

Meminere eiusdem simili historia et Eutropius et Orosius. Tertia erat olim insignis palus apud Mursiam^{clxxxvi} in agro Dravensi de qua Iordnandes in historia Gottica Schlavani a civitate Novi et Schlavino Rionmense et lacum, qui appellatur Mursianus usque ad Danastrum et cetera.⁵⁶⁵ Sequitur hunc lacus Balatonis sive Pelsodis in agro Savariensi quem hodie Styriae proximum Blatsee⁵⁶⁶ cognominant. De quo Iordnandes in historia Gothica cum de Gothorum in Pannonia Athila mortuo sedibus fixis disserit.

Nam Balamir inter Scarmangam⁵⁶⁷ et Aquam nigram fluvios, Theodemir iuxta lacum Pelsodis, Widimir inter utrosque manebat. Contigit ergo, ut Athilae filii contra Gothos quassi desertores dominationis suae veluti fugacia mancipia requirentes venirent, ignarisque aliis fratribus super Balamir solum irruerent, quos tamen ille quamvis cum paucis excepit, diuque fatigatos ita prostravit, ut vix pars aliqua hostium remaneret. Quae in fugam versa eas partes Scythiae peteret, quas Danubii amnis fluenta praetermeant, quae lingua sua Huniwar⁵⁶⁸ appellant.⁵⁶⁹ Haec ille.

Iam et quintus est lacus in Superiori Pannonia, Norico quondam nunc Austriae confinis, quem Hungari Vertau,⁵⁷⁰ Germani, qui ad eius littora fere ubique colunt, *Neusidler*⁵⁷¹ vel a Sidonis Germanorum in ea vicinia natione vel a Sidone Marcomannorum rege appellarunt. Is lacus Peyso⁵⁷² Plinio dicitur libro 3. capite 4. Rhaetis iunguntur Norici oppida eorum vicinium Cedeia,⁵⁷³ Teurina,⁵⁷⁴ Aguntum⁵⁷⁵, Viana⁵⁷⁶, Aemona, Claudia,⁵⁷⁷ Flavium Solvense,⁵⁷⁸ [26v]

⁵⁶⁵ Itt Lazius a Iordanes szöveghelyet tévesen használja fel igaza alátámasztására, ugyanis Iordanesnél említett földrajzi nevek ma orosz területen és nem a Szerémségben találhatóak. Valószínűleg Mursianus Mursához (Eszék) és Danastrum Drávához hasonló alakja szolgáltathatta az ihletet.

⁵⁶⁶ a Balaton német neve Plattensee

⁵⁶⁷ (fentebb Scaraiungamként szerepel)

⁵⁶⁸ Még nem sikerült beazonosítanom, hogy melyik település lehetett a Iordanesnél szereplő Huniwar.

⁵⁶⁹ vö. Iordanes: *De origine actibusque Getarum* LII. 268–269. „Ergo, ut ad gentem, unde agimus, revertamur, id est Ostrogotharum, qui in Pannonia sub rege Valamir eiusque germani Thiudimer et Vidimir morabantur, quamvis divisa loca, consilia tamen unita (nam Valamer inter Scarniungam et Aqua nigra fluvios, Thiudimer iuxta lacum Pelsois, Vidimer inter utrosque manebant), contigit ergo, ut Attilae fili contra Gothos quasi desertores dominationis suae, velut fugacia mancipia requirentes, venirent ignarisque aliis fratribus super Valamer solum irruerent. Quos tamen ille quamvis cum paucis excepit diuque fatigatis ita prostravit, ut vix pars aliqua hostium remaneret quae in fuga versa eas partes Scythiae petere, quas Danabri amnis fluenta praetermeant, quam lingua sua Hunni Var appellant.”

⁵⁷⁰ Fertő-tó magyaros alakját akarhatta ezzel a szóval visszaadni Lazius.

⁵⁷¹ Neusiedler See a Fertő-tó német neve

⁵⁷² Fertő-tó

⁵⁷³ Még nem sikerült beazonosítanom a települést.

⁵⁷⁴ Sankt Peter in Holz (Ausztria)

⁵⁷⁵ Aguntum település a mai Leinz városától (Ausztria) kelet felé 4 kilométerre található.

⁵⁷⁶ Viana=Vindobona, Bécs

⁵⁷⁷ Klausen-Leopoldsdorf (Ausztria)

⁵⁷⁸ Seckau (Stájerország, Ausztria)

Noricis iunguntur lacus Peiso,⁵⁷⁹ deserta Boiorum regio⁵⁸⁰, iam tamen colonia Divi Claudii,⁵⁸¹ Sabaria et oppida Sacarbantia⁵⁸², Iulia.⁵⁸³ Et hactenus de h[is] vetustatis aservationibus, quas in tractibus, agris, montibus, vallibus, fluminibus et paludibus a nobis animadversae sunt, a quibus ad urbium stationumque antiquitatis nunc^{clxxxvii} descendam.

Finis libri primi Archeologiae Hungariae.

ⁱ *post paludes del po[pulorum]*

ⁱⁱ *Ferdinandi] add. in marg., ab alia manu*

ⁱⁱⁱ *suas] suprascr.*

^{iv} *fluminum] emandavit ut lapsum ex fluminum*

^v *comprehenderit] correxit ex comprehendebat*

^{vi} *animadverto] correxit ex animadverso*

^{vii} *de Illyrico] suprascr. ab alia manu*

^{viii} *parte] correxit ex partem*

^{ix} *et] suprascr.*

^x *ea] correxit ex eam*

^{xi} *post mari del. includ comprehendebatur*

^{xii} *post φωνη del. φωνης*

^{xiii} *in macedonii belli enarratione] add. in marg., ab alia manu*

^{xiv} *provincia] correxit ex Pannonia*

^{xv} *ea] suprascr.*

^{xvi} *Pannonias] emandavi ut lapsum ex Pannoniae*

^{xvii} *coepta est] emandavi ut lapsum ex capra est*

^{xviii} *[Italiae] emendavi ut lapsum*

^{xix} *Illyricum] emendavi ut lapsum*

^{xx} *post excurrentem del. nos*

^{xxi} *post Hungariae regno del trib*

^{xxii} *tractus terrae] suprascr. ab alia manu*

^{xxiii} *itemque Ammianus] add. in marg., ab alia manu*

^{xxiv} *Romani] correxit ex veteris*

^{xxv} *Amantinamque] suprascr.*

^{xxvi} *VII] correxit ex 7*

^{xxvii} *Tertiam denique ... obtenta sunt] add in margine, ab alia manu*

^{xxviii} *autem] emandavi ut lapsum ex aut*

^{xxix} *quod si de a exprimitur] add. in marg., ab alia manu*

^{xxx} *in margine Ita Sirmiensem civitatis Plinius libro 3. capite. 25. in delineatione Pannoniae meminit, ab alia manu*

^{xxxi} *Batoni] correxit ex Batonibus*

^{xxxii} *vexilliariorum] correxit ex velilliariorum*

^{xxxiii} *argenti] correxit ex argento*

^{xxxiv} *XXV] correxit ex XIX*

⁵⁷⁹ Fertő-tó

⁵⁸⁰ Bécsi-erdő (Ausztria)

⁵⁸¹ Sopron másík neve a Scarbantia mellett.

⁵⁸² Sopron

⁵⁸³ Vö. Plinius: *Naturalis historia* III.146. „A tergo Carnorum et Iapudum, qua se fert mangus Hister, Raetis iunguntur Norici. oppida eorum Virunum, Celeia, Teurnia, Aguntum, Iuvaum, omnia Claudia, Flavium Solvensense. Noricis iunguntur lacus Pelso, deserta Boiorum; iam tamen colonia Divi Claudi Savaria et oppido Scarbantia Iulia habitantur.”

-
- xxxv *post agros del. ac*
xxxvi 4] *correxit ex 3*
xxxvii Hic vero ... Timaeus prodit] *add. in marg., ab alia manu*
xxxviii Cumania et] *suprascr.*
xxxix eae] *emandavi ut lapsum ex ea*
xl illarum] *correxit ex illum*
xli adflixisse] *correxit ex adflixerat*
xlii supranominatam] *emendavi ut lapsum ex supronominatam*
xlili *post tribuat del. Ille vero ut, qui nihil in consilio*
xliv cum] *emendavi ut lapsum ex cunu*
xlv anno salutis 456] *add. in margine, ab alia manu*
xlvi Chumanorum] *correxit ex Cumanorum*
xlvii Transilvaniam] *correxit ex Transilvaniam*
xlviii versus] *suprascr., ab alia manu*
xlix *post rege del. sub annum domini*
l bello petiti et accisi] *add. in margine, ab alia manu*
li apud] *suprascr., ab alia manu*
lii proprios] *emendavi ut lapsum ex proprios*
liii quendam] *suprascr., ab alia manu*
liv *post Oslam del. sub*
lv *post minoris del. Sch*
lvi vero] *suprascr.*
lvii quas] *emandavi ut lapsum ex qua*
lviii in Pannoniis] *suprascr., ab alia manu*
lix Themesiensis] *add. in margine*
lx abscissae] *correxit ex abscissae*
lxi dehinc loco de quo supra] *suprascr., ab alia manu*
lxii *post ad praesentis del. loci*
lxiii Gepidanorum] *correxit ex Gepidarum*
lxiv *post addit de. l Diaconus*
lxv *post Gothorum del. Gothor*
lxvi *post tractabimus del. inundationem*
lxvii syncopem] *add. in marg.*
lxviii *post saeculo del. his verbis*
lxix *post habitasse del. unde*
lxx conspiraverat] *correxit ex conspiravit*
lxxi *post antiquas del. defendere*
lxxii pererresque] *emandavi ut lapsum ex petere*
lxxiii et] *emandavi ut lapsum ex et et*
lxxiv *post Austriae del. denique*
lxxv Ceruminus bizonytalan olvasat
lxxvi Cassovia] *suprascr., ab alia manu*
lxxvii *post ad del. Dan*
lxxviii *post fluvium del. dicit*
lxxix *post Ardua et del. Cassovia*
lxxx Bogo fluvio] *suprascr.*
lxxxi Subscribit Procopio... Haec ille.] *add. in marg., ab alia manu*
lxxxii *post longobardis del. veteris*
lxxxiii *post gentilibus del. subiectae*
lxxxiv subesse] *correxit ex subiectos*
lxxxv immo comitatus ... Hungaris dictus] *add. in marg.*
lxxxvi *post Istrum del. trans*
lxxxvii *post Tisciae oram del. maritimam*
lxxxviii *post veluti del. dicimus*
lxxxix Praecipui quondam ... coniecturam confirmandam] *add. in coniecta scida*
post ditione Hungariae del. Quamquam eam non omnibus arrisuram coniecturam putem, qua [post qua del. Rascianos inter Hungaros a Scordischorum reliquiis derivari conor, utpote cum Schlavonica his lingua sit eadem, fere qui et Albis Rascianis, qui Poloniae proximum habitant, quos Roxolanos Geographi veteres cognominant. Id quamquam non me non lateat tamen] Tiscianos notissimam ad utramque Tibisci ripam inter

- Hu[ngaro]s gentem a Scordischorum [re]liquiis derivari conor, qui tum ut Galli Teutonicae linguae *die hart teyßer* appellati erant, qui hodi[e] Hungari passim Teutonibus iis in locis confusi mixti habitant, quibus et Roxolani, quos Rascianos dicimus, accedunt Danubii magna ex parte insulas occupantes, quae olim, si Straboni credimus, Scordischorum fuerant. Et illud constat [*post constat del. et*] Scrodiscos quandam num Gallicas Pannoniae gentes adnumeratos, fuisseque llyriis mixtos, postremo continuis bellis fere confectos adeo, quod paucae vix in insulis Istri reliquiae manserunt. In quibus adhuc hodie gens quaedam colit, quam Rascianorum vulgo nomine appellant, [*post appellant del. ut ego opinor*] et ipsa forsitan Scordischorum veteri vocabulo contracto et decurtato deducibilis. Ad quam coniecturam nostram tametsi nec ipsi omnino
- ^{xc} *ante multa del. velimus conformatam*
- ^{xc} *V] correxit ex quartae*
- ^{xcii} *Macedoniae] add. in marg., ab alia manu*
- ^{xciii} *post insuper del. genus*
- ^{xciv} *post dicimus del. a*
- ^{xcv} *post a Romanis del. initio Teuton[ico]*
- ^{xcvi} *post die Thurtasser del. hinc*
- ^{xcvii} *unde videlicet] suprascr.*
- ^{xcviii} *sive Hart thesser a propagine hanc una] add. in marg.*
- ^{xcix} *Ister] correxit ex Oster*
- ^c *sive Harttiscanis] add. in marg.*
- ^{ci} *post hoc est del. silvarum*
- ^{cii} *post appellarunt del. Atque haec nostra est de Scordischorum Taurischorumque in Regni Hungariae coniectura, quam latius aequo lectori discutiendam reliquimus. Atque hanc nostram sententiam de Scordischorum etymologia Titus Livius confirmat. Qui anno quinto ab urbe condita, hoc est anno mundi 3216, Bellovesum et Sigonesum impigros iuvenes, Ambigati Celtarum regis ex sorore nepotes in eas, quas Dii dedissent terras, in Germaniae late patentem terram emissos tradit. Eligisse*
- ^{ciii} *Atque hanc nostram sententiam de Scordischorum etymo T. Livius confirmat. Qui anno quinto ab urbe condita, hoc est anno mundi 3216 Bellovesum et Sigovesum impigros iuvenes Ambigali Celtarum regis es sorore nepotes in eas, quas dii dedissent terras, in Germaniae late patente terram emissos tradit. Eligisse] add. in marg., abl alia manu*
- ^{civ} *et] suprascr.*
- ^{cv} *aequo után utólag beszúrták a sor fölé, majd törölték is et temporibus*
- ^{cvi} *nemorum Hercinae ... relinquo] add. in adiecta scida*
- ^{cvii} *post comitatum del. apud*
- ^{cviii} *post solus del. reditum*
- ^{cix} *Cap VII De Amicensium et Pirensium tractu Multbot, Cap. VIII De insulis Sarmatiis ad Tibiscum Mirltbob] add. in margine, ab alia manu*
- ^{cx} *post lacus del. pr.*
- ^{cx} *Theomyri] correxit ex Theymyri*
- ^{cxii} *post qui del. Chu*
- ^{cxiii} *post depravati del. add*
- ^{cxiv} *post tractu del. hodie*
- ^{cxv} *post de del. fl*
- ^{cxvi} *4] correxit ex III*
- ^{cxvii} *25] correxit ex XVIII*
- ^{cxviii} *Pannoniis] emendavi ut lapsum ex Pannonis*
- ^{cxix} *Posonienses et Belerspurbenses sunt incoli] suprascr., ab alia manu*
- ^{cxx} *libro 3] suprascr.*
- ^{cxxi} *Turonchiniensique] emandavi ut lapsum ex Trencheniensisque*
- ^{cxii} *4] correxit ex 3*
- ^{cxiii} *25] correxit ex 18*
- ^{cxxiv} *de Pannonia] add. in marg.*
- ^{cxv} *tergo] correxit ex in fronte*
- ^{cxvi} *fronte] correxit ex tergo*
- ^{cxvii} *post vino generoso del. caede*
- ^{cxviii} *Antianumque] suprascr., ab alia manu*
- ^{cxix} *post clipeio del. desertis*
- ^{xxx} *Germanicas] correxit ex Germaniae*
- ^{xxx} *caesarem] suprascr., ab alia manu*
- ^{xxxii} *qui] suprascr.*

- cxxxiii commemorant] *correxit ex commemorarent*
- cxxxiv kétszer szerepel a monte
- cxxxv *post credendum del. quem*
- cxxxvi *post historia del. Valentiniani*
- cxxxvii Vallis cuiusdam] *correxit ex Vallium quarum*
- cxxxviii *post diametro del. in cu*
- cxxxix Bargas, Noarus] *suprascr., ab alia manu*
- cxl in] *suprascr.*
- cxli *post esse del. Sat*
- cxlii libro 4] *suprascr.*
- cxliii vocatus] *correxit ex vocaretur*
- cxliv incolis] *suprascr., ab alia manu*
- cxlv *post errore de.l pro*
- cxlvi *post Poloni del. Rasciani*
- cxlvii Maeotidis] *emandavi ut lapsum ex Maetidis*
- cxlviii *post Dion del. historicus*
- cxlix Scribit et Strabo vectos testatur.] *add. in marg., ab alia manu*
- cl *post Norici Ripensis del. ubi*
- cli *post sane del. mem[orabile]*
- clii ortae] *correxit ex factae*
- cliii *post cataractis del. ap*
- cliv de Pannonia] *add. in marg.*
- clv Colapianos] *correxit ex Solapianos*
- clvi *post ita del. ad S*
- clvii *post Savo del. hac*
- clviii *post ipsum del. Dravi*
- clix 4] *correxit ex 3*
- clx *post ut del. pas*
- clxi genibus] *emandavi ut lapsum ex gemibus*
- clxii cum de populis et fluviis Pannonia tractu] *add. in marg., ab alia manu*
- clxiii *post porro del. extat*
- clxiv *post eiusque del. otium*
- clxv cum Dravo] *suprascr., ab alia manu*
- clxvi *post quem del. dict*
- clxvii Murgaugiam bizonytalan olvasat
- clxviii *post lacum del. di*
- clxix *post lacum del. de*
- clxx carente] *correxit ex carentem*
- clxxi *post cum del. filiorum Athilae exilium depingit*
- clxxii Scharwitzam bizonytalan olvasat
- clxxiii Aquinquum] *emandavi ut lapsum ex Acincum*
- clxxiv Musuetonum bizonytalan olvasat
- clxxv ad] *suprascr.*
- clxxvi Granfildins bizonytalan olvasat
- clxxvii Crissinum bizonytalan olvasat
- clxxviii Crubrinum bizonytalan olvasat
- clxxix Subacumque bizonytalan olvasat
- clxxx Cuius tametsi nomen Antoninus ... verisimile est] *add. in marg., ab alia manu*
- clxxxi Crisius] *correxit ex Kheresius*
- clxxxii *post hos del. appellare*
- clxxxiii *post Datiae del. nr*
- clxxxiv denique] *suprascr., ab alia manu*
- clxxxv Mursianam] *correxit ex Murcianam*
- clxxxvi *post Musiam del. ad*
- clxxxvii nunc] *suprascr.*